

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼ ԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԳԱԼՈՅԱՆ ԿԱՐՈ ԱՇՈՏԻ

**ՄԵՍԽԵԹՅԻ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ՆԵՐՔԻՆՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Է .00.02 - «Համաշխարհային պատմություն»

**մասնագիտությունը պատմական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճանի համար**

**Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների
թեկնածու,**

դոցենտ Բ.Վ.Մախլյան

ԵՐԵՎԱՆ - 2019

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 3

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի. Մ Ե Ս Խ Ե Թ Յ Ի Թ Ո Ւ Բ Ք Ե Բ Ի Կ Ա Ձ Մ Ա Վ Ո Ր Մ Ա Ն Ե Վ
Ի Ն Ք Ն Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Դ Ր Ս Ե Վ Ո Ր Մ Ա Ն Զ Ի Մ Ն Ա Յ Ա Ր Ց Ե Բ Ի
Վ Ե Ր Լ Ո Ւ Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը

- 1.1 Թ յ ո ւ ր ք ա խ ո ս տ ա ր ր ե ր ի ն ե ր հ ո ս ք ը Ս ա մ ց խ Ե ո ւ
Ձ ա վ ա խ ք և տ ե ղ ի ք ն ա կ չ ո ւ թ յ ա ն
մ ա հ մ Ե դ ա կ ա ն ա ց ո ւ մ ը 24
- 1.2 Ս ա մ ց խ Ե ի ո ւ Ձ ա վ ա խ ք ի ք ն ա կ չ ո ւ թ յ ա ն Է թ ն ո -
դ ա վ ա ն ա կ ա ն կ ա զ մ ը և ժ ո ղ ո վ ր դ ա գ ր ա կ ա ն
փ ո փ ո խ ո ւ թ յ ո ւ ն ն Ե ր ը 1828-1944 թ թ 41
- 1.3 Մ Ե ս խ Ե թ ց ի թ ո ւ ր ք Ե ր ի կ ա զ մ ա վ ո ր մ ա ն ա վ ա ր տ ա կ ա ն
շ ր ջ ա փ ո ւ լ ը և ն ր ա ն ց ի ն Ք ն ո ւ թ յ ա ն հ ա ր ց ը
..... 59

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ի. Մ Ե Ս Խ Ե Թ Յ Ի Թ Ո Ւ Բ Ք Ե Բ Ի Զ Ի Մ Ն Ա Խ Ն Դ Ի Ի
Ա Ռ Ա Ձ Ա Ց Ո Ւ Մ Ը

- 2.1 Մ Ե ս խ Ե թ ց ի թ ո ւ ր ք Ե ր ի ա ք ս ո ր ը և դ ր ա հ Ե տ ն ա ն ք ն Ե ր ը
..... 68
- 2.2 Մ Ե ս խ Ե թ ց ի թ ո ւ ր ք Ե ր ի հ ի մ ն ա խ ն դ ի ր ը
հ Ե տ խ ո ր հ ր դ ա յ ի ն տ ա ր ի ն Ե ր ի ն 80

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ի Ի. Մ Ե Ս Խ Ե Թ Յ Ի Թ Ո Ւ Բ Ք Ե Բ Ի Զ Ի Մ Ն Ա Խ Ն Դ Ի Ի Ը
Վ Ր Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ն Ե Ր Ք Ի Ն Ե Վ Ա Ր Տ Ա Ք Ի Ն Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Վ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ա Ն
Ա Ս Պ Ա Ր Ե Չ Ո Ւ Մ

- 3.1 Մ Ե ս խ Ե թ ց ի թ ո ւ ր ք Ե ր ի հ ա յ ր Ե ն ա դ ա ր ձ ո ւ թ յ ա ն
հ ա ր ց ի դ ր ս ն ո ր ո ւ մ ն Ե ր ը 94
- 3.2 Մ Ե ս խ Ե թ ց ի թ ո ւ ր ք Ե ր ի հ ի մ ն ա խ ն դ ի ր ը Վ ր ա ս տ ա ն ի
հ ա ր ն ա ն Ե ր կ ր ն Ե ր ի շ ա հ Ե ր ի հ ա մ ա տ Ե ք ս տ ո ւ մ
..... 114
- 3.3 Մ Ե ս խ Ե թ ց ի թ ո ւ ր ք Ե ր ի հ ա յ ր Ե ն ա դ ա ր ձ ո ւ թ յ ա ն ն
ա ր գ Ե լ ա կ ո ղ
հ ա ն գ ա մ ա ն ք ն Ե ր ը 124

Ե Չ Ր Ա Վ Ա Ց Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն 133

Օ Գ Տ Ա Գ Ո Ր Ծ Վ Ա Ծ Ա Ղ Ք Յ Ո Ւ Բ Ն Ե Բ Ի Ե Վ Գ Ր Ա Վ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ա Ն
Ց Ա Ն Վ 140

Ն Ե Ր Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Թե մայի արդիականությունը :

Մենսխեթցի թուրքերը թուրքալեզու մահմեդականներ են, որոնք բնակվում էին ժամանակակից Վրաստանի հարավային շրջաններում՝ Սամցխեում և մասամբ Ջավախքում: XX դարի կեսերին, խորհրդային իշխանությունների որոշմամբ նրանց աքսորեցին միջինասիական հանրապետություններ: ԽՍՀՄ կազմալուծումից հետո մենսխեթցի թուրքերի Վրաստան վերադարձի հարցը սրվեց, ինչի հետևանքով պաշտոնական Թբիլիսին ստանձնեց նրանց հայրենադարձություն կազմակերպման պարտավորությունը: Քանի որ Սամցխե-Ջավախքին Յայաստանին սահմանակից տարածք է և նաև պատմական հայկական սովոր բնակչություն, ուստի մենսխեթցի թուրքերի հնարավոր վերադարձը նշված շրջաններում ղղակիորեն առնչվում է նաև Յայաստանի և հայ ժողովրդի կենսական շահերին: Յաշվի առնելով այս ամենը, անհրաժեշտություն կա ուսումնասիրել նշված հիմնահարցի դրսևորումները Վրաստանի ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ, որպեսզի պարզենք, թե ինչ շահեր ունի Վրաստանը և ինչ քանով է հնարավոր Վրաստան և մասնավորապես Սամցխե ու Ջավախք մենսխեթցի թուրքերի զանգվածային վերադարձը: Այս հարցի ուսումնասիրումը ունի նաև կարևոր գիտական արժեք: Չնայած գիտական շրջանակներում խնդրի ակտիվ քննարկումներին, մինչ այժմ մենսխեթցի թուրքերի հիմնախնդրի նկատմամբ Վրաստանի վարած

քաղաքականությանը քաղաքականությանը
ուսումնասիրությունը չի կատարվել: Մինչդեռ
նման հետազոտությունը թույլ կտա գնահատել
ստեղծված իրավիճակը, բացահայտել խնդրի
կարգավորմանն արգելակող իրական պատճառները,
ինչպես նաև ավելի լավ պատկերացնել
իրադարձությունների հնարավոր զարգացման
տարբերակները:

Ոչ պակաս կարևոր է ուսումնասիրել մեսիսթեցի
թուրքերի հիմնախնդիրը նաև տարածաշրջանի
միջազգային հարաբերությունների
սուբյեկտների աշխարհաքաղաքական շահերի
համատեքստում: Այդ խնդիրը վերջին երեք
տասնամյակի ընթացքում գտնվում է Վրաստանի և նրա
հարևանների ու շահեր ու շահերի կենտրոնում, որոնցից
յուրաքանչյուրը փորձում է հարցն օգտագործել իր
համար նպաստավոր լուծում ստանալու նպատակով:
Չայաստանի համար խնդիրը հետազոտման
կարևորությունն ավելի է մեծանում,
հիմնահարցում թուրքերի և Ադրբեյջանի, ակտիվ
ներգրավվածություն և հակահայկական
տրամադրությունների պատճառով:

Չարցի ուսումնասիրության ժամանակ
պարզեցինք, որ թեև մեսիսթեցի թուրքերի
հիմնախնդրի մասին շատ է գրվում, սակայն այդ
աշխատանքներից այնքան էլ պարզ չէ, թե ի՞նչ է
իրենից ներկայացնում հիմնահարցը: Որպես կանոն
հեղինակները շեշտը դնում են որևէ երկրում
մեսիսթեցի թուրքերի համար առաջացած խնդիրներից
որևէ մեկի վրա: Ուստի անհրաժեշտ է կատարել
հիմնահարցի քաղաքականությանի վերլուծությունը:

Չարկ է նշել, որ մեսիսթեցի թուրքերի Վրաստան
վերադարձի հարցը սկսել են ակտիվ կերպով
քննարկել դեռևս խորհրդային իշխանություն
տարիներին՝ կապելով այն տվյալ հանրույթի

ծագման խնդրի հետ: Վերջինս դարձել է մի կողմից վրացի և մյուս կողմից թուրք ու ադրբեջանցի հասարակական և գիտական շրջանակների կռվախնձորներից մեկը, ինչի հետևանքով առաջացած քաղաքական վեճերը հաճախ տանում են տարածաշրջանի պատմության գեղծարարությունը: Այս առումով անհրաժեշտ է կատարել մեսխեթցի թուրքերի ծագման անաչ առումնասիրություն:

Ելնելով վերոնշյալից, արդիական է դառնում ուսումնասիրել և վերլուծել մեսխեթցի թուրքերի ծագումը, հիմնախնդրի առաջացումն ու ներկայ դրությունը, նրա դրսևորումները Վրաստանի արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ, ինչպես նաև պարզել տարածաշրջանի երկրների աշխարհաքաղաքական շահերը:

Ատենախոսություն և նպատակները և խնդիրները:

Ատենախոսության նպատակն է ուսումնասիրել մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդիրը և նրա դրսևորումները Վրաստանի քաղաքականության մեջ: Յետագոտական նպատակներին հասնելու համար սահմանվել են հետևյալ խնդիրները՝

- Ուսումնասիրել ժամանակակից Վրաստանի հարավային շրջաններ թյուրքախոս տարրի ներհոսքի և տեղի բնակչության մահմեդականացման գործընթացը:
- Ներկայացնել տարածաշրջանում Սամցխեի ու Ջավախքի էթնո-դավանական կազմն ու ժողովրդագրական փոփոխությունները Ռուսական կայսրության տիրապետության հաստատումից մինչև մեսխեթցի թուրքերի աքսորը:
- Քննարկել մեսխեթցի թուրքերի էթնոկրոնական հանրույթի ինքնությունը հարցը:
- Ներկայացնել մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդրի առաջացման պատճառները և ընթացքը ստալինյան վարչակարգի բռնաճնշումների համատեքստում:

- Վեր հանել տարբեր երկրներում բնակվող մեսիտեթցի թուրքերի առջև ծառայած խնդիրները, որոնք նույնպես պետք է ընկալել իբրև նրանց հիմնախնդրի քաղաքիչներ:
- Հիմնավորել, որ Վրաստանի հետխորհրդային իշխանությունները մեսիտեթցի թուրքերի տուն դարձի հարցը շահարկել են իրենց արտաքին քաղաքականության ասպարեզում, իսկ ներքին քաղաքականության մեջ օգտագործել այն ջավախահայության դեմ:
- Բացահայտել Վրաստանի հարևան երկրների աշխարհաքաղաքական շահերը՝ կապված մեսիտեթցի թուրքերի հիմնահարցի հետևողական քննարկման քաղաքականության մեսիտեթցի թուրքերի նկատմամբ:
- Լուսաբանել մեսիտեթցի թուրքերի հայրենադարձությանը խոչնդոտող գլխավոր պատճառները:

Ատենախոսության գիտական նորոլթը:

Ատենախոսությունում առաջին անգամ համակողմանի և հետևողականորեն ուսումնասիրվել և վերլուծվել է մեսիտեթցի թուրքերի և նրանց հիմնախնդրի նկատմամբ Վրաստանի իշխանությունների վարած քաղաքականությունը: Տողց է տրվել, որ պաշտոնական Թբիլիսիի շահարկել է հիմնախնդիրն իր արտաքին քաղաքականության ասպարեզում բարենպաստ եղանակ ստեղծելու համար: Հատկանշական է, որ հիմնահարցը օգտագործվել է նաև Ջավախքի հայության շահերի դեմ:

Պարզվել է նաև հիմնախնդրի առնչությունը տարածաշրջանի ներքին և արտաքին դերակատարների աշխարհաքաղաքական շահերին: Մասնավորապես, Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից մեսիտեթցի թուրքերի հարցը դիտարկվում է առաջին հերթին

հենց այս համատեքստում: Վերլուծվել է նաև մեսիսթեթցիթոլոթերի Վրաստան վերադարձի դեպքում Յայաստանի և հայ ժողովրդի համար հնարավոր քաղաքական հետևանքները:

Աշխատանքում, ի տարբերություն այլ հեղինակների, փորձ է կատարվել դիտարկել հիմնախնդիրը որպես տարբեր երկրներում բնակվող մեսիսթեթցիթոլոթերի առջև ծառայած մարտահրավերների ամբողջականություն: Այնուամենայնիվ, Վրաստանի պարագայում հիմնախնդիրը գլխավորապես առնչվում է նրանց հայրենադարձությանը: Գնահատական է տրվել նաև մեսիսթեթցիթոլոթերի հասարակական կազմակերպությունների գործունեությանն ու արդյունավետությանը:

Ելնելով հիմնախնդրի բնույթից, կատարվել է նաև մեսիսթեթցիթոլոթերի կազմավորման բազմաբովանդակ ուսումնասիրություն, վերլուծելով ինչպես այս ուղղությամբ արդեն կատարված իրարամերժ հետազոտությունները, այնպես էլ այս հարցին ուղղակի կամ անուղղակի առնչվող սկզբնաղբյուրները: Առաջ է քաշվել այն տեսակետը, որ մեսիսթեթցիթոլոթերի կազմավորմանը մասնակցել են բացի վրացիներից և թյուրքական ծագում ունեցող ցեղերից նաև այլ էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչները՝ այդ թվում հայերը:

Ատենախոսություն **Ժամանակագրական**
չրջանակները:

Վրաստանի պատմության հետխորհրդային շրջանի ժամանակահատվածի շուրջ գիտական հանրության մեջ ընդհանուր մոտեցում չկա: Յեղիևակների մի մասն այն համարում է դեռ չավարտված, ընկալելով որպես խորհրդային շրջանին հաջորդող փուլ: Ուսումնասիրողների մյուս մասը հակված է հետխորհրդային շրջանն

ավարտել 2003 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցած Վարդերի
 հեղափոխությունը ամբ: Վերջին տեսակետն
 հիմնավորվում է նրանով, որ Վրաստանը
 վերջնականապես հրաժարվեց նախկին ԽՍՀՄ
 տարածքում ընթացող ինտեգրացիոն
 գործընթացներից, որդեգրեց եվրաստլանտյան
 կառույցներին անդամակցելու
 քաղաքականությունը: Ծրջադարձային
 վերափոխումներ տեղի ունեցան նաև երկրի ներքին
 կյանքում, ուստի՝ սահմիք է տալիս մտածելու, որ
 վրացի ժողովուրդը վճռականապես մերժեց իր
 նախկին կապը խորհրդային ժամանակների հետ: Ընդ
 սմին, ժամանակագրական առումով
 ատենախոսությունը գլխավորապես ընդգրկում է
 իրադարձությունները 1991 թվականից, երբ Վրաստանը
 հռչակեց իր անկախությունը, մինչև ներկա
 ժամանակաշրջանը, քանի որ մեսխեթցի թուրքերի
 հիմնախնդրի հարցում՝ Վարդերի
 հեղափոխությունից հետո, պաշտոնական Թբիլիսիի
 դիրքորոշման և քաղաքականության մեջ եկան
 փոփոխություններ չնկատվեցին: Հիմնախնդրի
 առաջացման պատճառներն ու նրա
 բովանդակությունը բազմակողմանի և ճիշտ
 ընկալելու համար անհրաժեշտ է եղել
 ուսումնասիրել նաև մեսխեթցի թուրքերի
 կազմավորման պատմությունը և դրա շուրջ
 ձևավորված իրարամերձ վարկածները, ինչպես նաև XX
 դարի երկրորդ կեսին տվյալ հանրույթի նկատմամբ
 խորհրդային իշխանությունների վարած
 քաղաքականությունը: Արդյունքում աշխատանքի
 ժամանակագրական շրջանակներն ընդլայնվել են՝
 սահմանելով որպես ստորին շեմ XVI դ. սկիզբը, երբ
 Վրաստանի հարավային շրջանները հայտնվեցին
 Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ:

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքը:

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքում են ընկած պատմականությանը, գիտական անաչառությանը, ինչպես նաև համակարգային մոտեցումը: Տարաբնույթ աղբյուրների և գրականության նկատմամբ ցուցաբերվել է քննական մոտեցում, համեմատվել և վերլուծության են ենթարկվել նաև մի կողմից վրացի և թուրք հեղինակների իրարամերժ տեսակետներն ու տեղեկությանները՝ կապված մեսիտեթցի թուրքերի ծագման, նրանց թվաքանակի և այլ հարցերի շուրջ:

Ատենախոսության կիրառական նշանակությանը:

Տվյալ աշխատանքը կարող է կիրառական նշանակության ունենալ ինչպես մեսիտեթցի թուրքերի հիմնախնդրի և Վրաստանի քաղաքականության, այնպես էլ՝ տարածաշրջանի էթնո-դավանական կազմի և ժողովրդագրական փոփոխության ուսումնասիրության համար: Յետագոտության արդյունքները կարող են օգտագործվել գիտահետազոտական նպատակներով, միջազգային հարաբերությանը, քաղաքագիտության, ազգագրության բնագավառներում: Ջավախքի պատմության հետաքրքրվող մասնագետները նույնպես կարող են հենվել այս աշխատության առանցքային դրույթներին վրա:

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության համառոտ տեսություն:

Աշխատանքը գրելիս օգտագործվել են տարատեսակ աղբյուրներ՝ այդ թվում նորմատիվ իրավական ակտեր, միջազգային և հասարակական կազմակերպությանը ներդրած փաստաթղթեր, XIX-XX դարերի ռուսական և խորհրդային իշխանությանը կազմած պետական

վիճակագրական տվյալներ, ճանապարհորդների և ականատեսների վկայություններ, XIX-XX դարերի իրադարձությունների ամօրյակում մի շարք հրատարակված արխիվային նյութեր՝ ներառյալ մեսխեթցի թուրքերի արտաքսմանը վերաբերվող աշխատանքներում և ժողովածուներում տեղ գտած բազմաթիվ փաստաթղթեր, իսկ ժամանակակից շրջանի իրադարձությունների մասին արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդել համացանցում տեղադրված աղբյուրները: Մեծ նշանակություն ունեն նաև մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդրին, կացությունը և կազմավորման հարցին նվիրված մի շարք հեղինակների աշխատանքները:

Մեսխեթցի թուրքերի ծագման և պատմության վրացական վարկածն ուսումնասիրելու համար առավել կարևոր նշանակություն ունի վրացի պատմաբան Շ. Լոմսաձեի¹ մենագրությունը, որը վրացական տեսակետն արժարժող առաջին գիտական աշխատություններից մեկն է: Հեղինակն օգտագործում է մեծ թվով սկզբնաղբյուրներ, սակայն պետք է նշել, որ որոշ վիճելի հարցերի շուրջ նա հենվում է միայն վրացական պատմագրության մեջ մշակած տեսակետների վրա: Ժամանակակից վրացի և այլազգի հեղինակները, որոնք նույնպես մեսխեթցի թուրքերին համարում են մահմեդականացած վրացիներ, գերազանցապես հենվում են նրա աշխատության վրա: Ծագման վրացական վարկածն այս կամ այն առումով ներկայացվել է դեռ XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին վրացի հետազոտողների կողմից: Այս առումով հարկ է հիշատակել ազգագրագետ Զ. ճիճիսաձեի²

¹ Լոմսաձե Մ., სამცხე-ჯავახეთი (XVIII საუკუნის შუაწლებიდან XIX საუკუნის შუაწლებამდე), „მეცნიერება“, თბილისი, 1975.

² ჭიჭინაძე ზ., ქართველთა გამაჰმადიანება, ანუ ქართველთა გათათრება, თბილისი, ელექტრო-მბეჭდავი სტამბა არ. მ. კერესელიძისა, 1915; ჭიჭინაძე ზ., ქართველთა მაჰმადიანთა ცხოვრება, თფილისი, მსწრაფლ-

Յարկ է նշել, որ այս տեսակետի կողմնակից հեղինակների աշխատանքները պարունակում են բազմաթիվ հակազիտական դրույթներ՝ դիտարկելով թյուրքախոս ցեղերի ներկայությունը Վրաստանի հարավային շրջաններում վաղ միջնադարից կամ նույնիսկ շատ ավելի վաղ ժամանակաշրջաններից: Գործնականում նրանք խեղաթյուրում են պատմությունը, ինչի արդյունքում աշխատանքները կորցնում են իրենց գիտական արժեքը: Յիշյալ վարկածն առավել մանրամասն ներկայացված է Յ. Չեյրեքի, Ա. Յունուսովի, Բ. Ալիևի, Ա. Աշխամախովայի ու Վ. Սիլանտևայի աշխատություններում⁴: Այս կամ այն չափով մեսսիսթեթի թուրքերի ծագման հարցը ներկայացված է գրեթե բոլոր թուրք հեղինակների աշխատանքներում, որոնք կապված են տվյալ հանրույթի կացություն կամ այլ խնդիրների հետ: Նշված հեղինակներից կարելի է առանձնացնել Յ. Չեյրեքին, ում աշխատանքները չափազանց նման են բովանդակություն և քննարկման առարկայով: Նրան հուզող գլխավոր հարցերն են մեսսիսթեթի թուրքերի թյուրքական ծագման ապացուցումը և այն գրկանքներն ու բարդությունները, որ նրանք ստիպված են եղել կրել միջինասիական հանրապետություններ արքունիկում ժամանակ: Իր կառուցվածքով առանձնանում է նաև ադրբեջանցի հետզոտող Ա. Յունուսովի աշխատությունը, սակայն նա ունի միևնույն խնդիրները, ինչ այս վարկածը ներկայացնող այլ հեղինակները: Նշված բոլոր հեղինակները հենվում են վրացական «Քարթլիի

⁴ **Zeyrek Y.**, Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri, Ankara, 2001; **Zeyrek Y.**, Ahıska arařtırmaları, Ankara, Kozan Ofset, 2006; **Zeyrek Y.**, Dünden bugüne Ahıska Türklüğü, Frankfurt, Türk Federasyon, 1995; **Юнусов А.**, Ахыскинские (Месхетинские) турки: дважды депортированный народ, - «Центральная Азия и Кавказ», 1999, № 1(2) - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml (15.10.2018); **Алиев Б.**, Месхетия и месхи (турки-месхетинцы): этнополитическая история народа - «Центральная Азия и Кавказ», 2002, № 1(19) - https://www.ca-c.org/journal/2002/journal_rus/cac-01/19.alievru.shtml (23.01.2019); **Ашхамахова А. А., Силантьева В. А.**, Взаимодействие населения Южной Грузии с тюркским миром в доосманский период, - Теория и практика общественного развития, 2015, № 10, Краснодар, Изд-во «Хорс» - http://teoriapractica.ru/rus/files/arhiv_zhumala/2015/10/history/ashkhamakhova-silantyeva.pdf (24.11.2018);

փաստաթղթերից¹⁵: Օսմանյան կայսրությունում բնակչության մահմեդականացման միջոցների մասին արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում հայ պատմաբան Յ. Անասյանի աշխատությունը¹⁶: XIX դարում Սամցխեի և Ջավախքի տարածքում բնակվող էթնիկ և կրոնական խմբերի մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում Օ. Եվեցկին, Պ. Չոլբոզը, Լ. Չագոևսկին, Պ. Ուլարովան, Ա. Խախանովը, Ն. Մառը, Ինչպես նաև օգտակար է եղել Ն. Բասկակովի աշխատությունը¹⁷: Առավել հետաքրքրական է ազգությունամբ վրացի Ա. Խախանովի աշխատությունը, որտեղ նա մանրամասն ներկայացնում է մահմեդականների ավանդույթները, հավատալիքները, մշակույթը և պնդում, որ «մահմեդական մեսիսներ» և «քրիստոնյա մեսիսներ» միջև տարբերությունները չնչին են: Սակայն նա չի մատնանշում խոսքը շրջանի բոլոր մահմեդականների, թե՛ որոշ գյուղերի մասին է: Ճանապարհորդների և ժամանակակիցների թողած նյութերն անշուշտ կարևոր են խնդրի ուսումնասիրման համար, սակայն այս տեսակ աղբյուրների տեղեկություններն անուղղակի են: Խնդիրն այն է, որ հեղինակները ոչ միշտ են ներկայացնում ամբողջական պատկերը: Ավելի մեծ ուշադրություն է հատկացվում այն իրադարձություններին, որոնք

¹⁵ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. IV, Под. ред. **А. Д. Берге**, Тифлис, Типография Главн. упр. Наместника Кавказского, 1870.

¹⁶ **Անասյան Յ. Ս.**, Մանրերկեր, Լոս Անջելես, University of La Verne, Press, 1987:

¹⁷ **Евецкий О.**, Статистическое описание Закавказского края, Санкт-Петербург, Типография Штаба отдельного корпуса внутренней стражи, 1835; **Зубов П. П.**, Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях, ч. 4, Санкт-Петербург, Типография Конрада Винеберга, 1835; **Загурский Л. П.**, Поездка в Ахалцихский уезд в 1872 г., - Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества, кн. 8, Тифлис, 1873; **Загурский Л. П.**, Этнологическая классификация кавказских народов (Извлечено из рукописного труда). Приложение к Кавказскому календарю на 1888 год, Тифлис, 1887; **Загурский Л. П.**, Заметка об исследовании кавказских языков, Москва, Синодальная типография, 1880; **Уварова П. С.**, Кавказ. Путевые заметки. Абхазия, Аджара, Шавшетия, Посховский участок, ч. 2, Москва, Высоч. утв. Тов-во Скоропечатни А.А. Левенсон, 1891; **Хаханов А.**, Месхи (Этнографический очерк), - Этнографическое обозрение, 1891, № 3; с. 1-39; **Март Н. Я.**, Племенной состав населения Кавказа, Петроград, Типография Российской Академии наук, 1920; **Баскаков Н. А.**, Карапахи, или терекеме, и изучение их языка (из материалов по азербайджанским диалектам Армении), - Краткие сообщения Института народов Азии, Вып. 65, Москва, Изд-во восточной литературы, 1964.

իրենց կարծիքով ավելի կարևոր են, իսկ որոշ փաստեր կարող են առհասարակ չհիշատակվել: Այն աշխատություններում, որոնք գրվել են տվյալ իրադարձությունից շատ ժամանակ անց, որոշ հանգամանքներ կարող են լինել բաց թողնված կամ խեղաթյունված:

Ընդգրկուն տեղեկություններ ենք ստացել վիճակագրական բնույթի աղբյուրներից: Նրանց տվյալները ևս անթերի չեն, քանի որ տարբեր մոտեցումներ են կիրառվել դրանք կազմելիս, իսկ հետագայում մեսխեթցի թուրքերի էթնոկրոնական խումբը կազմած բնակչության թվի ուսումնասիրությունն է՝ ավելի է քարդանում տարբեր անվանումներ կիրառելու պատճառով: XIX դարում և XX դարի սկզբին Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների բնակչության կազմի մասին տեղեկություններ ենք ստանում «Кавказский календарь» տարեգրքից¹⁸: 1864 թ. գավառների կրոնական կազմն արտացոլված է «Կովկասի մասին վիճակագրական տվյալների հավաքածունում»¹⁹: 1870-ական թվականներին բնակչության կազմի մասին տեղեկացել ենք ռուսաստանցի վիճակագիր և ազգագրագետ Ն. Չեյդլիցի կազմած «Կովկասի մասին տվյալների հավաքածուից»²⁰, որտեղ առաջին անգամ շրջանի բոլոր մահմեդականները, բացի քրդերից, ներառվել են մեկ ընդհանուր անվան տակ: Կարևոր տեղեկություններ ենք ստացել նաև 1886 թ. ընտանեկան ցուցակների հիման վրա 1893 թ. հրատարակված «Այսրկովկասի մարզի բնակչության

¹⁸ **Константинов О.**, От Сурама, через Ахалцих, Александрополь и Эриван, до станции Салаоглы, - Кавказский календарь на 1851 год, Тифлис, Канцелярия Кавказского наместника, 1850, отд. III, с. 102; Пространство и население губерний и областей Кавказского края к 1-ому января 1914 г. (коренное и временно проживающее), - Кавказский календарь на 1915 год, Тифлис, Канцелярия Кавказского наместника, 1914, с. 242-245.

¹⁹ Разбор сведений о численности народонаселения кутаисской губернии за 1864 год, - Сборник статистических сведений о Кавказе, Под ред. **И. В. Воронова**, т. I, Тифлис, Типография Главного управления наместника Кавказского и Меликова, 1869, отд. I, с. 15-18.

²⁰ Сборник сведений о Кавказе, т. 1, Под ред. **Н. Зейдлица**, Тифлис, Типография Главного управления наместника Кавказского, 1871; Сборник сведений о Кавказе, т. 1, Под ред. **Н. Зейдлица**, Тифлис, Типография Главного управления наместника Кавказского, 1871

վիճակագրական տվյալները հավաքածուից»²¹: Առավել արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում 1897 թ. անցկացված Ռուսական կայսրության առաջին համընդհանուր մարդահամարը ²², որտեղ հնարավորություն է նաև ստացել համեմատել գավառների բնակչությունն ըստ լեզվի և կրոնի: Կարևոր են եղել նաև Խորհրդային իշխանության կողմից 1926 և 1939 թվականներին անցկացված մարդահամարները ²³, որոնք, թեև ավելի սահմանափակ տեղեկություններ են հաղորդում (հատկապես 1939 թ. մարդահամարը) մեզ հետաքրքրող հանրույթի մասին, սակայն ուղղակիորեն արտացոլում են մեսխեթցի թուրքերին նորաստեղծ ադրբեջանցիների կազմում ներառելու քաղաքականությունը:

Յարավային Կովկասում ցարական և Խորհրդային իշխանությունների վարած ազգային քաղաքականությունը ներկայացնելու համար օգտվել ենք Վ. Դյակինի և Յ. Բաբերովսկու մենագրություններից ²⁴:

1918-1921 թթ. ընթացքում Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներում մահմեդականների ըմբոստություններին և տեղի ունեցած այլ իրադարձություններին ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն է ունեցել 1919 թ. Վրաստանի կառավարության հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուն ²⁵: Այդ շրջանի

²¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года, Типография И. Мартиросянца, 1893.

²² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Тифлисская Губерния, т. LXIX, Изд-во Центрального статистического Комитета Министерства внутренних дел, 1905, с. 92-93.

²³ Всесоюзная перепись населения 1926 г., т. 14, отд. I, Москва, ЦСУ СССР, 1929; Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР - http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=777 (05.01.2019).

²⁴ **Дякин В. С.**, Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX - начало XX вв.), Санкт-Петербург, «Лисс», 1998; **Баберовски Й.**, Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828-1914гг., - Новая имперская история постсоветского пространства, Казань, Центр исследований национализма и империй, 2004; **Баберовски Й.** Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе, Москва, «Российская политическая энциклопедия», 2010.

²⁵ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, Типография Правительства Грузинской Республики, 1919.

Ջավախի շվիլու աշխատանքները³⁰: Մեսխեթցի թուրքերի լեզվի ուսումնասիրության համար հատկապես կարևոր նշանակություն են ունեցել Ս. Էրզյոզի, Ֆ. Ալիևի, Ռ. Չընարի և Թ. Քուրթի հետազոտությունները: Ս. Էրզյոզն իր հոդվածում³¹ համեմատում է մինչև 1944 թ. Վրաստանի հարավային շրջաններում բնակվող երկու առավել խոշոր թյուրքախոս խմբերի՝ մեսխեթցի թուրքերի և թարաքամների (ղարափափախների) լեզուները ժամանակակից թուրքերենի և ադրբեջաներենի հետևյալիս է այն եզրակացության, որ մեսխեթցի թուրքերը խոսում են թուրքերենի բարբառով, իսկ թարաքամները՝ ադրբեջաներենի: Ֆ. Ալիևի աշխատանքն ավելի շատ նկարագրող բնույթ ունի, իսկ Ռ. Չընարը և Թ. Քուրթը կազմել են Թուրքիայի կենտրոնական շրջաններից մեկում բնակվող մեսխեթցի թուրքերի լեզվի բառարանը, որտեղ փորձել են ներկայացնել նաև այդ բառերի ծագումը և համեմատել թուրքերեն, ադրբեջաներեն, վրացերեն, հայերեն և միջարքայլ լեզուներով համարժեք բառերի հետ³²:

Մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդրի ուսումնասիրության համար գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում Թ. Թրիերի միջարքայլ հեղինակների հետ համահեղինակությամբ հրատարակված աշխատությունները, որոնցում ներկայացված է հիմնահարցի առաջացումը, զարգացման ընթացքը, ներկա դրությունը: Յեղիևները տալիս են նաև խորհուրդներ, որոնք

³⁰ Aydingün A., Harding Ç. B., Hoover M., Kuznetsov I., Swerdlow S., Meskhetian Turks An Introduction to their History, Culture and Resettlement Experiences, Washington DC, Central Applied Linguistics, 2006; Волкова Н. Г., Джавахишвили Г. Н., Бытовая культура Грузии XIX-XX веков: традиции и инновации, Москва, «Наука», 1982; Oh Ch.J., Comparative analysis of the Ahiska (Meskhetian) Turks and Koreans in post-soviet Kazakhstan and Uzbekistan: the making of diaspora identity and culture, - Millî Folklor, 2012, Cilt 24, Sayı 94, s.14-26;

³¹ Ersöz S., Ahıska'da iki büyük ağız grubu: terekeme ve yerli türk ağız, - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 2014, Sayı 2, s. 105-115.

³² Алиев Ф. Ф., Очерки по лексике языка турок Казахстана, Алма-Ата, Гылым, 1978; Çinar Ü., Kurt T., Mâcirce-1 (A sub-dialect of the Meskhetian Turkish), 2019 - https://www.academia.edu/38601340/Mâcirce_a_sub-dialect_of_the_Meskhetian_Turkish_2019 (01.04.2019).

կարող են օգտակար լինել հիմնահարցի կարգավորման համար ³³: Մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդիրը բավականին օբյեկտիվ վերլուծվել է նաև վրացի պրոֆեսոր Վ. Մոդեբաձեի կողմից, թեև, պետք է նշել, որ որոշ հարցերում նրա դիրքորոշումն ուղղակի կրկնում է մեսխեթցի թուրքերի նկատմամբ Վրաստանի գիտական շրջանակներում ձևավորված մոտեցումները, մասնավորապես մեսխեթցի թուրքերի ծագման հարցում նահիմնականում հենվում է հայտնի վրաց պատմաբան Շ. Լոմսաձեի աշխատության վրա³⁴: Միևնույն խնդրի շուրջ աշխատանքի անաչառությամբ աչքի է ընկնում նաև Ն. Սումբաձեի հոդվածը ³⁵: Մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդիրն ուսումնասիրվել է նաև ռուս հետազոտող Վ. Սիմոնենկոյի կողմից, ով անդրադառնում է մեսխեթցի թուրքերի պատմության, արտաքսման և Վրասնոդարի երկրամասում ինտեգրման խնդիրներին ³⁶: Թեև այս աշխատանքը պարունակում է օգտակար տեղեկություններ հարցի ուսումնասիրման համար, այն որոշ չափով կրում է մեսխեթցի թուրքերի ծագման թյուրքական վարկածի կողմնակից հեղինակների կեղծարարությունների հետքը:

Մեսխեթցի թուրքերի արտաքսման պատճառների, ընթացքի և աքսորվածների թվաքանակի բացահայտման համար կարևոր նշակություն ունեն ռուսաստանցի պատմաբան Ն. Բուլգայի ³⁷ հրատարակած

³³ Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., Meskhetians Homeward Bound..., ECMI – Caucasus, Georgia, 2011; Pentikainen O., Trier T., Between Intedration and Resettlement: The meskhetian Turks, European Centre for Minority Issues, 2004; Trier T., Khanzhin A., The Meskhetian Turks at a Crossroads: Integration, Repatriation or Resettlement?, Berlin, LIT Verlag, 2007.

³⁴ მოდებაძე ვ., მესხური პრობლემის ანალიზი, თბილისი, „კალმოსანი“, 2010.

³⁵ Sumbadze N., The Problem of Muslim Population of Southern Georgia: prospects of deportation and the local resistance - <http://www.policy.hu/sumbadze/Nana--Meskhetians5.html> (03.03.2019).

³⁶ Симоненко В. А., Месхетинские турки: историческая судьба и проблемы культурной адаптации, дис. канд. ист. наук., Кубанский государственный университет, 2002.

³⁷ Бугай Н. Ф., Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации (1944–1994), Москва, Изд. дом «РОСС», 1994; Бугай Н. Ф., Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: «Их надо депортировать...»: документы, факты, комментарии, Москва, «Дружба народов», 1992; Бугай Н. Ф., Л. Берия – И. Сталину: «Согласно вашему указанию...», Москва, «Аиро-XX», 1995.

արխիվային նյութերի ժողովածուները և մենագրությունները: Այս առումով արժեքավոր են նաև Գ. Գոլդբերգի³⁸ հրատարակած հոդվածում տեղ գտած փաստաթղթերը:

Մեսխեթցի թուրքերի կացությունը միջինասիական հանրապետություններում և նրանց շարժման ձևավորման մասին տեղեկություններ են քաղել Պ. Պոլյանի, Ն. Բուգայի, Ա. Գրիժլակի, Ռ. Սեֆերովի և Ա.Աքըշի աշխատություններից³⁹: Նշված հեղինակների մի մասն անդրադառնում են նաև Ֆերգանայի դեպքերին և փորձում են վերլուծել դրանք: Այդ առումով բավականին մանրամասն վերլուծություն են կատարում Է. Պանեշը և Լ. Երմոլովը⁴⁰: Այդ խնդրի ուսումնասիրման համար օգտակար է եղել նաև Մ.Կալիշևսկու հոդվածը⁴¹:

Մեսխեթցի թուրքերի տեղաշարժի (միգրացիայի) ուղղությունները և կացությունը ներկայիս բնակություն վայրերում ուսումնասիրվել է Ա. Այդընգյունի և Ի. Այդընգյունի, Խ. Դևրիշևայի, Չ. Քարամանի և Դ.Մյուրսյուլի, Յ.Քուրթի և Մ.Աչըքգյոզի, ինչպես նաև Չ.Չ. Օհի կողմից⁴²: Այս հարցի շուրջ հարկ է առանձնացնել նշված հանրույթի դրությունը Ռուսաստանում քննարկող հետազոտողներին: Ս. Սվերդլովը, Ա. Օսիպովը, Ա.

³⁸ **Гольдберг Г.**, О проблемах «турок-месхетинцев». (Исторический аспект), - «Центральная Азия», 1998, № 2(14), - https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_09_goldberg.shtml (29.11.2018).

³⁹ **Полян. П.**, Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР, Москва, «ОГИ-Мемориал», 2001; **Бугай Н. Ф.**, Проблемы возвращения «плановых переселенцев» в районы прежнего проживания до 1940-ых гг., - Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН, 2014, № 4, с. 43-53; **Gryzlak A.**, The issue of Meskhetian Turks repatriation to Georgia in the eyes of Georgian dissidents in 1970s, - ქართული წყაროთმცოდნეობა XIX/XX, თბილისი, „მეროდიანი“, 2018, p. 44-52; **Seferov R., Akış A.**, Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış, - Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2008, Sayı 24, s. 393-411.

⁴⁰ **Панеш Э. Х., Ермолов Л. Б.**, Турки-Месхетинцы (историко-этнографический анализ проблемы), - Советская этнография, 1990, № 1, с. 16-24:

⁴¹ **Калишевский М.**, Турки-месхетинцы: из одного изгнания в другое, ч.2 - <https://www.fergananews.com/articles/6281> (11.01.2019).

⁴² **Aydınğün A., Aydınğün İ.**, Ahıska Türkleri ulusötesi bir topluluk - ulusötesi aileler, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2014; **Devrişeva Kh.**, Ahıska Türklerinin bitmeyen göçü, - Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2019, Sayı 45, s. 333-352; **Karaman Z. T., Mursül D.**, Meskhetian (Ahıska) Turks in Turkey and Their Perception of Spatial Belonging, - Open Journal of Social Sciences, 2018, Vol. 8, p. 88-103; **Kurt H., Açıkgöz M. A.**, ABD’de yaşayan Ahıska Türkleri, - Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2017, Cilt 4, Sayı 1, s. 107-127; **Oh Ch. J.**, Comparative analysis of the Ahıska (Meskhetian) Turks and Koreans in post-soviet Kazakhstan and Uzbekistan: the making of diaspora identity and culture, - Millî Folklor, 2012, Cilt 24, Sayı 94, s. 14-26.

Ախմեթ տևան մի շարք այլ հետազոտողները հետ համահեղինակություններով, քննադատություններ են ներարկում իշխանությունների վարած քաղաքականությունը և կոչ անում փոխել իրենց վերաբերմունքը⁴³: Մինչդեռ Մ.Մամանը⁴⁴, Ե.Կրիցկիև⁴⁵ և նրա հոդվածի համահեղինակները ստեղծված դրություններում մեղադրում հենց մեսխեթցի թուրքերին, փորձելով արդարացնել իշխանությունների վարած քաղաքականությունը: Մեսխեթցի թուրքերի հասարակական կազմակերպությունների ուսումնասիրության համար օգտվել ենք արդեն հիշատակված տարբեր աղբյուրներում առկա տեղեկություններից և Ն.Բուգայիև Մ.Մամանի հոդվածից⁴⁶:

Խորհրդային Միության, Վրաստանի և Ռուսաստանի Դաշնության ընդունած որոշումները մեսխեթցի թուրքերի իրավունքների վերականգնման ուղղությամբ ուսումնասիրվել են Ա.Ուսմանովի հոդվածում⁴⁷:

Վրաստանի քաղաքականությունն ուսումնասիրության հարցում առավել կարևոր նշանակություն ունեն 1991 թվականից ի վեր ընդունված որոշումները, որոնք առնչվում են մեսխեթցի թուրքերին, քանի որ երկրի օրենսդիր իշխանության ընդունած նորմատիվ իրավական ակտերն անմիջապես արտացոլում են պետական

⁴³ **Swerdlow S.**, Understanding Post-Soviet Ethnic Discrimination and the Effective Use of U.S. Refugee Resettlement: The Case of the Meskhetian Turks of Krasnodar Krai, - California Law Review, 2006, Vol. 6 (94), p. 1834; **Ахметьева В., Карастелев В., Юдина Н.**, Жизнь без прав. Положение ахыска-турок на юге России в 2015 году, доклад центра «Сова» и Московской Хельсинкской группы, Москва, 2015; **Osipov A.**, Recent Developments Concerning the Meskhetian Turks in Krasnodar Krai. 2006-2007 // Human Right Centre “Memorial”, Russia, 2007 - <http://old.memo.ru/hr/discrim/meshi4/MTS%20in%20KK.HTML> (13.01.2019).

⁴⁴ **Мамаев М. И.**, Турки-месхетинцы в этнополитической ситуации Северного Кавказа: выход из кризисного состояния, - Известия Самарского научного центра РАН, 2010, т. 12, № 2, с. 285-289:

⁴⁵ **Крицкий Е., Нистоцкая М., Реммлер В.**, Проблема турок-месхетинцев, - Сеть этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов, Бюлетень. Декабрь 1996, № 24 (11), с. 67-70.

⁴⁶ **Бугай Н. Ф., Мамаев М. И.**, Международное общественное объединение турок-месхетинцев «Ватан» как институт власти гражданского общества, - Историческая и социально-образовательная мысль, 2015, т. 7, № 8, с. 22-29. **Modebadze V.**, Historical Background of Meskhetian Turks' Problem and Major Obstacles to the Repatriation Process, - IBSU Scientific Journal, 2009, Vol. 3 (1), p. 113-128.

⁴⁷ **Усманов А. О.**, К вопросу о конституционно-правовой реабилитации месхетинских турок: политико-правовой аспект, - Гуманитарные и юридические исследования, 2017, № 3, с. 195-166.

մի ու թյան (ԵՄ) միջև կնքված «Գործընկերության և համագործակցության մասին» համաձայնագիրը⁶⁷, Պրահայում Արևելյան գործընկերության գագաթնաժողովի միացյալ հռչակագիրը⁶⁸, Վրաստանի և ԵՄ միջև ստորագրված ասոցացման պայմանագիրը⁶⁹:

Վրաստանի քաղաքականության ուսումնասիրման համար օգտվել ենք նաև նրա երկրորդ նախագահ Է. Շևարդնաձեի հոլշագրից⁷⁰, իսկ Ջավախքի շուրջ ստեղծված իրավիճակի ներկայացման համար օգտակար են եղել Վ. Սարգսյանի, Գ. Նովիկովայի և Վ. Դաշկոյի աշխատությունները⁷¹: Մեսխեթի թուրքերի հայրենադարձության մասին Վրաստանի իշխանության կողմից ընդունված օրենքի ուսումնասիրման համար օգտակար են եղել նաև Ս. Քեքուսիևի և Վ. Մամեդզադեի հոդվածները⁷²:

Վրաստանի արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրման համար արժեքավոր տեղեկություններ ենք ստացել նաև Բ. Մախլիջանի, Գ. Մաճավարիանի և Չ. Բախտունրիձեի աշխատանքներից⁷³: Մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի որպես տարածաշրջանի

⁶⁶ Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 2015 (2014) “The functioning of democratic institutions in Georgia” - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=21275&lang=en> (22.03.2019).

⁶⁷ Partnership and Cooperation Agreement (PCA) - http://smr.gov.ge/Uploads/2_Partner_cce01fcf.pdf (23.02.2019).

⁶⁸ Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit - https://www.consilium.europa.eu/media/31797/2009_eap_declaration.pdf (27.02.2019).

⁶⁹ Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Georgia, of the other part - [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830(02)) (22.03.2019).

⁷⁰ **Шеварднадзе Э.**, Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания, пер. Г. Леоновой, Москва, «Европа», 2009.

⁷¹ **Новикова Г. В., Дашко В. И.**, Самцхе-Джавахети: в эпицентре интересов, - Грузия: проблемы и перспективы развития, т.2, Москва, 2002; **Саркисян В.**, Джавахк в 1988-2008 гг., Ереван, Аналитический центр «Митк», 2009.

⁷² **Keskin S.**, Ahıska Türklerinin Gürcistan’a geri dönüşü: 2007 geri dönüş yasası ve uygulamadakisiorunlar, - Uluslararası Ahıska Türklerinin sempozyumu, Erzincan, 11-13 Mayıs, 2017, s. 405; Теймураз Ломсадзе: "80-85% месхетинцев – фактически этнические грузины" - <https://www.ekhokavkaza.com/a/25141402.html> (09.01.2019); **Мамедзаде В.**, Закон Грузии «О репатриации»: достоинства и недостатки - <http://newcaucasus.com/society/13095-zakon-gruzii-o-repatriatsii-dostoins.html> (22.03.2019);

⁷³ **Маилян Б. В.**, Российско-грузинские отношения и вопрос членства Грузии в СНГ, - Научная конференция «Историко-культурные основы социально-политической модернизации», Ереван, Изд-во РАУ, 2012, с. 73-87; **Мачавариани Г. Г.**, Внешняя политика Грузии на Южном Кавказе (1991-2016гг.), Дис. канд. ист. наук, Российский университет дружбы и народов, Москва, 2017; **Бахтуридзе З. З.**, Внешняя политика Грузии в контексте развития международных отношений на постсоветском пространстве, Автореф. дис. док. пол. наук., Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, 2016.

մ Ե ս խ Ե թ ց ի թ ո Լ ր ք Ե ր ի հ ի մ ն ա խ ն դ ի ր ը Վ ր ա ս տ ա ն ի
ա ր տ ա ք ի ն և ն Ե ր ք ի ն ք ա դ ա ք ա կ ա ն ո Լ թ յ ա ն մ Ե ջ
հ Ե տ խ ո ր հ ր դ ա յ ի ն ժ ա մ ա ն ա կ ա շ ր ջ ա ն ո Լ մ :

Գ Լ Ո Ւ Խ ՈՒ

Մ Ե Ս Խ Ե Թ Գ Ի Թ Ո Ւ Բ Թ Ե Բ Ի Կ Ա Ձ Մ Ա Վ Ո Ր Մ Ա Ն Ե Վ Ի Ն Ք Ն Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Դ Ր Ս Ե Վ Ո Ր Մ Ա Ն Յ Ի Մ Ն Ա Յ Ա Ր Ց Ե Բ Ի Վ Ե Ր Լ Ո Ւ Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը

1.1 Թ Յ Ո Ւ Բ Թ Ա Խ Ո Ս Տ Ա Ր Բ Ե Բ Ի Ն Ե Ր Յ Ո Ս Ք Ը Ս Ա Մ Ց Խ Ե Ո Ւ Ջ Ա Վ Ա Խ Ք Ե Վ Տ Ե Ղ Ի Բ Ն Ա Վ Չ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Մ Ա Յ Մ Ե Դ Ա Վ Ա Ն Ա Ց Ո Ւ Մ Ը

Մ Ե ս խ Ե թ ց ի թ ո Լ ր ք Ե ր ի հ ի մ ն ա խ ն դ ի ր ի մ ա ս ի ն
լ ի ա ր ժ Ե ք պ ա տ կ Ե ր ա ց ո Լ մ կ ա զ մ Ե Լ ո Լ և ը ն կ ա Լ Ե Լ ո Լ
հ ա մ ա ր ա ն հ ր ա ժ Ե շ տ Ե , ն ա խ և առ ա ջ , ո Լ ս ո Լ մ ն ա ս ի ր Ե Լ
ն ր ա ն ց կ ա զ մ ա վ ո ր մ ա ն պ ա տ մ ո Լ թ յ ո Լ ն ը , ի ն ք ն ո Լ թ յ ա ն և
ա զ գ ա յ ի ն պ ա տ կ ա ն Ե Լ ո Լ թ յ ա ն շ ո Լ ր ջ ծ ա վ ա Լ վ ա ծ
ք ն ն ա ր կ ո Լ մ ն Ե ր ը : Ն ր ա ն ց ծ ա գ մ ա ն վ Ե ր ա ք Ե ր յ ա Լ կ ա
Ե ր կ ո Լ հ ի մ ն ա կ ա ն տ Ե ս ո Լ թ յ ո Լ ն , ո ր ո ն ց ի ց մ Ե կ ը

«მეუსხეტეგჩინტერ» კამ «მეუსხეტერ» ეკრილიქსენტერღ: აქამნთენგნიღმღ დნაქორქელ ე ქრავასანყათმავრილიქნილინიღმ ჩქჩოღ თესასქესთსერიჩი ჩიმანქრა:

მეუსხეტეგჩი ქორქერი ძაქმან ქნილქასანქარქადჩი კიღმსასქიგსენტერღ⁸² ჩამარიღმ თს, ირმეუსხეტეგჩი ქორქერი ქაქმავქორქელ თს მეუსხეტქორღ (ქსჯყესუქრესქესსჯნიღმ` აჩრუსკაქნიღმ) ჩასთათქადთარაქსნილქ ქნილქასან გენქერი მიქადნიღმან არქნილსქორღმ ს ქრავასან თარიჩქერიასთარილიქნილსს თასან აქქენგნილქნილსჯნილსჩი: თორქჩენქისასსენტერღ ქქთიღმ თს მეუსხეტეგჩი ქორქერი ს ჟორქ ასქაქნიღმ ქსასქორქ ქორქერი მიქქს თასან მქასნილქაქის ს ქქქქასან თარქერილიქნილსსენტერიქქავასაქაქნილქნილს⁸³:

მეუსხეტეგჩი ქორქერი ძაქმან ჩარგრქსსარქელქს ქნილქასან ქარქადჩი კიღმსასქიგსენტერღ ქრასთასნიღმ ქნილქერი სტერიკაქნილქნილს ქორქნიღმ თს კაქქელ ჩინსერი ს აქქელქ ქაღ ქამანასაქაქქასსსენტერი ჩქთ⁸⁴: სმან თსქარქორილიქნილსსენტერი ჩამარ ჩიმქ თს ძანაქქელ ქრავასან ტერილი «ქარქქქიქიქარქღ» (ქართლის მოქქევა)⁸⁵ ს «ქარქქქიქიქასქქღ» (ქართლის ცხოვრება)⁸⁶ მიქქსაქარქას

⁸² Zeyrek Y., Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri, Ankara, 2001, s. 6-40; Юнусов А., Ахыскинские (Месхетинские) турки: дважды депортированный народ, - «Центральная Азия и Кавказ», 1999, № 1(2) - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml (15.10.2018); Ашхамахова А. А., Силантьева В. А., Взаимодействие населения Южной Грузии с тюркским миром в доосманский период, - Теория и практика общественного развития, 2015, № 10, Краснодар, Изд-во «Хорс» - http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhumala/2015/10/history/ashkhamakhova-silantyeva.pdf (24.11.2018); Алиев Б., Месхетия и месхи (турки-месхетинцы): этнополитическая история народа - «Центральная Азия и Кавказ», 2002, № 1(19) - https://www.ca-c.org/journal/2002/journal_rus/cac-01/19.alievru.shtml (23.01.2019).

⁸³ Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., Meskhetians Homeward Bound..., ECMI - Caucasus, Georgia, 2001, p. 8.

⁸⁴ Kurt S., Ahıska'nın Türkiye için Jeopolitik Önemi, - Karadeniz Araştırmaları, 2018, Sayı 58, s. 200-201; Zeyrek Y., Ahıska araştırmaları, Ankara, Kozan Ofset, 2006, s. 6-7; Ersöz S., Ahıska'da iki büyük ağız grubu: terekeme ve yerli türk ağız, - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 2014, Sayı 2, s. 107; Юнусов А., указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml (15.10.2018); Симоненко В. А., Месхетинские турки: историческая судьба и проблемы культурной адаптации, дис. канд. ист. наук., Кубанский государственный университет, 2002, с. 31-34; Ашхамахова А. А., Силантьева В. А., Взаимодействие населения Южной Грузии с тюркским миром в доосманский период - http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhumala/2015/10/history/ashkhamakhova-silantyeva.pdf (24.11.2018);

⁸⁵ მოქქევა ქართლისაჲ (ასლადამოჩენილი სანური რედაქციება), თბილისი, 2007, გვ. 1.

⁸⁶ ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, რედ. ს. ყაუხჩიშვილი, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1942, გვ. 11-13; ყაუხჩიშვილი ს., ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, თბილისი, სახელგამი, 1955, გვ. 17-19.

ყათმასკანს ტრკტროლმ აღტჲსანჲრ შაკტჲონსაგნოლო
ოროჲ, ჲჲრ Ⴖრასოთასნოლმ ჲსასკჲოღ, «ჲოლსჲოლრჲტრჲ»
გტღჲ მასჲს მტჲჲტრჲჲდ ჲჲჲათასკოლმსტრღ: Ⴖაგჲ
აჲს ტრკტრჲგ «ჲოლსჲოლრჲტრჲ» მასჲს ნოლტ აჲლ
თტღტკოლჲოლს ჲკა: აჲს, ნო მტღ Სასად «ჲარჲლჲჲ
ღარდღ» ტრკჲ დტნაღჲრღს აყათმჲჲ ლტონსთჲ შროჲტლ
კოღმჲგ ჲარაჲრჲჲდ «ჲარჲლჲჲ კჲასჲღ» ტრკტრჲ
ჲადჲჲადოლჲჲ ანაჲჲს Სათჲჲდღ გრჲტლ ტს
მნოთადოროაჲტს სოლჲს Ⴖამასასკაჲრჲასნოლმ, ჲოლჲლ
ტთაჲჲს მთადტლ, ნო Ჲტრჲჲსა Ჲოლსჲოლრჲტრჲ მასჲს
თტღტკოლჲოლსღ, ასოთარასკოლჲს, ჲაღტლ ტ Სტსგ
«ჲარჲლჲჲ Სარდჲგ»: აჲს თტსასკტთჲ Ⴖგთჲს ტ Სოსოლმ
სას დტნაღრტროლმ «ჲოლსჲოლრჲტრჲს» Ჲტრჲტრჲოღ
ჲათჲჲდსტრჲ ჲარაჲრასჲჲსმასნოლჲოლსღ:

ჲაჲჲჲ ანსტლოჲ აჲს ამტსღ, Სადასთჲ ტ ჲჲოლმ
Ⴖრავასკანს სოჲტთასკანს Სანრავჲთარასნოლმ
«ჲოლსჲოლრჲტრჲ» მასჲს ანკა თტღტკოლჲოლსღ, ნოჲ
ჲამად აჲს მჲჲსაჲარჲას Სტღჲსასკღ კჲრანტლ ტ
«ჲოლსჲოლრჲტრჲ» ასჲასნოლმღ Სრტს Საჲსჲოლჲ
ჲოლრჲტრჲგ თარჲტრტლ Სამარ, Სადტლტლოჲ, ნო
Ⴖრავასკანს აყათმადროლჲას აჲღ თტღტკოლჲოლსღ
ჲამარჲოლმ ტ ლტგტსღარ⁸⁷: Ⴖსო Სტთაგნოთოღ S.
Ⴖოლჲკარადტჲ ` «ჲოლსჲოლრჲტრჲ» ტგროლჲჲღ
მჲჲსაჲარჲას Სტღჲსასკჲ კოღმჲგ Ⴖგთაგნოტჲტლ
ნოჲტს საჲსაჲრჲსოთსტასკანს Ჲსასკჲოლჲას
მასკანსოლს⁸⁸:

Ⴖასადტ Ჲსასკადაჲროლმ Სარკ Ჲარტლ
აჲაჲმასნოჲ Ჲსასკოლჲოლს Სასოთათად, Ⴖოღოჲოლ
«ჲარჲლჲჲ Სარდღ» აყათმასკანს ტრკოლმ Სჲათასკჲ
ნოჲტს «Სოსტრ», Სსკ ლტონსთჲ შროჲტლჲჲ Საღორო
მამჲ ` სრასჲ ტკტლ ტს საჲოლგოღონსოთრო Ⴖ-ჲ
კოღმჲგ

⁸⁷ ბუნთურჲბი - Ⴖართული საბჲოთა ენციკლოპედია, ტ. 2, თბოლსი, 1977, გ. 572.

⁸⁸ ფუტკარაჲე ტ., 1944 წელს სამხრეთ საქართველოდან დეპორტირებული მოსახლეობის შთამომავლების
აღსანიშნავად გამოყენებული ტერმინები და დეპორტირებულთა შთამომავლების რეპარტიაციის
პრობლემები, - Ⴖართული მემკვიდრეობა, 2015, № 19, გვ. 163.

ტროლსა აღემდე გრადელნი გ ხეტო⁸⁹: ფასთორენ, აჟს
რეყენი მქონებელი რენენერი მასინე:

მეკაჟლთესაყეთი ჰამადაჟს, «როლსოლრქერი ს»
ნი «ინენერი ს» ვერაგრძლიმ ექაჟსაქსაყანა დავნი⁹⁰:
«როლსოლრქერი ს» ყავლინიმ ნიკიკასაჟანს ბერაგენი
ხეტ, იროსგ მიქსაჟარჟანსა ჟეჟნილნიტროლმ სკსენგინ
ნილჟსაგნელ ჟეჟნილრქერი ხეტ: სქვათ ხენი სკსენერი
ქრავაყანსა ჟეჟნილნიტროლმ მიქსათაქვათ ინენერი
ნილჟსაყესა ჰამარნიმ ნიკიკასაჟანს ძილილირი ს
თარქერი სკნიმ ყენთროსაყანსა ასაჟიგ ველეჩილი
ქეჟნილსაჟინს ყიკასაქნათ ინენერი გ: ბენსა, აჟს
ყსილიმდე რენე ლრავნიგნი
ნილსნიმსაჟიროლ ჟეჟნილსენერი ყარქე ნილი: ხსკ
ასაჟი ჟიროქერი გ ნიკად ინენერი მიქსათაქნილმდე IV
ჟარქი გ ველეჩიქაჟ, ყეთქე ჰამარენსქანსაქროსიქამ:

სქვათ ქრავაყანსა ყათმასანსა ბრქერილმ
მიქსათაქნილმ ნილსაქსაქარსენერი, იროსქ, ანქნილთ
ხენი სკსენერი ყეთქე ქვათანოქლინენი: სკაჟს
ანთიკ ქეჟანნილმ ნიკაჟ მიქსაჟარნილმ ქსაქარსენერი
მიქსათაქნილმს, რსთნილ ჟეჟანს, ანსაქროსიქამ ე: აჟ
ქეჟანნილმ ქსაქარსენერი ანქანსთაყ ყეთქე ჰასკანსა
სკიქნილსენი სქიმენენი⁹¹:

სამგქენი თენანნილსენერი ჟეჟნილრქასანსა დავნიმ
ნილსენი გენერი ანქანნილსენერი ხეტ ყაველნი
ქირობერი სნილჟსაყესა ჰამიკიქსაქ: ორისაყ, სარქინს
თენანნილსენი ა. სნილსნილსნილმ ჰამარნილმ ე
ჟეჟნილრქერი ს სარქის (სარქერი ამრიგ) ანქანსმანს
აჟაქაჟაქად დსაყავლიმ ე სარაქნილ გენი ხეტ⁹²:
სქენსქ სასაჟს, ირი ქრავენენს «ნიქსა» (ნიქსა) ქან
სქანსკნილმ ე ბრქაქ, ხსკ სარქინს (სარქინე) ქაჟ
იროთენი მიქსაქნილმ ე ბრქაქ: ქრავაყანს

⁸⁹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 10; ყაუხჩაშვილი ს., დას. ნაშ., გვ. 15-16.

⁹⁰ Ахмадов Я. З., Гумба Г. Д., Курумов Д. С., Хасмагомадов Э. Х., История наход Передней Азии, Кавказа и Чечни с древнейших времен до конца XV века, Москва, «Литера», 2019, с. 220-223, 309.

⁹¹ Картлис цховреба (История Грузии), Под ред. Р. Метревели, Тбилиси, Изд-во «Артануджи», 2008, с. 69.

⁹² Юнусов А., указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml (15.10.2018).

რეალიზაცია მდებარეობდა უნდა იყოს უფრო მეტი: სრულყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი და სრული სახელმწიფო. ანტიკონსტიტუციონალიზმი იყო სრულიყოფილი რეალიზაცია 1118-1119 წლებში. ამასთანავე, საქართველოს გეოგრაფიული პოზიციის გამო, ზღვაზე 40000 კაცი იმყოფებოდა, რეალიზაცია იყო სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი⁹⁵: რეალიზაცია იყო სრულიყოფილი, რომელიც სახელმწიფოს სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი იყო სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი, რომელიც სახელმწიფოს სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი იყო სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი⁹⁶, 1125 წ. კონსტიტუციონალიზმი იყო სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი⁹⁷: ანტიკონსტიტუციონალიზმი იყო სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი, რომელიც სახელმწიფოს სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი იყო სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი:

XIII-XIV դարებში ჩრდილოეთის რეალიზაცია იყო სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი, რომელიც სახელმწიფოს სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი იყო სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი: სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი იყო სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი და სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი⁹⁸: ჩრდილოეთის რეალიზაცია იყო სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი იყო სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი. სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი: 1344 წ. სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი იყო სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი (სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი) კონსტიტუციონალიზმი, რომელიც სრულიყოფილი ანტიკონსტიტუციონალიზმი

⁹⁵ ქართლის ცხოვრება, გვ. 213-215; ყაუხჩაშვილი ს., დას. ნაშ., გვ. 335-338; **ბერძენიშვილი ნ., ჯავახიშვილი ი., დჯანაშია ს.,** *История Грузии: с древнейших времен до начала XIX века*, ч.1, Тбилиси, Государственное издательство Грузинской ССР, 1950, с. 194-195.

⁹⁶ **Рыбаков Б. А.,** *Первые века русской истории*, Москва, «Наука», 1964, с. 154; **Сургуладзе М.,** *О некоторых вопросах касающихся союза рыцарей Запада и Востока*, ч. 1, с. 122-123 - <http://dspace.gela.org.ge/bitstream/123456789/5021/1/0%20nekotor.%20voprosax%20....pdf> (15.03.2019).

⁹⁷ **Сухарев Ю.,** *Половцы*, - *Московский журнал. История государства Российского*, 2006, № 8, с. 49-55; **Аршба Д. А.,** *Этногенез абхазов*, 2015, с. 61-62, - https://www.academia.edu/23023416/Этногенез_абхазов._Д.А._Аршба_2015_г (15.03.2019).

⁹⁸ **ვახუშტი,** *საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შევსებული ახლად შექმნილის არხეოლოგიურისა და ისტორიულის ცნობებით დ.ზ. ბაქრაძის მიერ*, ნ. 1, ტფილისი, ა. კალანდაძის სტამბა, გვ. 224-276; **Месхиа Ш. А.,** *История Грузии*, Тбилиси, Изд-во Тбилисского университета, 1968, с. 21; **ბერძენიშვილი ნ., ჯავახიშვილი ი., დჯანაშია ს.,** *указ. соч.*, с. 247-287.

բարձրագույն տիտղոսներին Եր: XIV դ. վերջին և XV-ի սկզբին Լենկթեմուրի ձեռնարկած Ցարշավանքները մեծ վնաս հասցրեցին Վրաստանին, ինչի հետևանքով XV դարում այն մասնատվեց⁹⁹: Սամցխե Սաթաբագուն (բառացի՝ Սամցխեի աթաբեկու թյունը) դարձավ Վրաց թագավորության մասնատման հետևանքով առաջացած առավել խոշոր պետական կազմավորումներից մեկը: XVI դարի վերջին՝ XVII դարի սկզբին այն նվաճվեց Օսմանյան կայսրության կողմից և նրատարածքների մեծ մասից 1579 թ. կազմավորվեց Գուրջիստանի Էյալեթը (հետագայում այն վերանվանվեց Չըլդըրի Էյալեթ և ավելի հայտնի է որպես Ախալցխայի փաշայություն)¹⁰⁰:

Որոշ հեղինակներ ենթադրում են, որ Սամցխեում XVI-XVII դարերում օսմանյան իշխանության հաստատումից հետո վերոնշյալ թյունը քականցեղերն ուղղակի անցում կատարեցին թուրքերենի բարբառներից մեկին և հենց նրանց հիման վրա կազմավորվեցին մեսխեթցի թուրքերը¹⁰¹: Որոշ դեպքերում պնդում են, թե Սամցխեի իշխանությունը կառավարվում էր ղֆչաղների կողմից¹⁰²: Յեղիևներից ոմանք նույնիսկ մեսխեթին են վերագրում թյունը քականցեղացու¹⁰³:

Այդ ժամանակաշրջանի Սամցխեի ու Ջավախքի բնակչության թվի և էթնիկ կազմի մասին հաղորդող մեզ հասած ամենահին սկզբնաղբյուրը «Գուրջիստանի վիլայեթի մեծ գրանցամատյանն»

⁹⁹ **Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашиа С.**, указ. соч., с. 292-314; **Месхиа Ш. А.**, указ. соч., с. 22-23.

¹⁰⁰ **Сванидзе М. Х.**, Вопросы землевладения в Османской империи на примере Ахалцихского (Чилдырского) пашалыка, - Проблемы истории и культуры, Москва, «Наука», 1976, с. 24; **Ашхамахова А. А., Силантьева В. А.**, Особенности управления Османской империей завоеванными территориями (на примере княжества Самцхе-Саатабаго), - Научный вестник ЮИМ, 2013, № 3, с. 97-98; **ՄուղղժաճյՅ.**, ՎձԵ. Եձձ., ՅՅ. 38-40.

¹⁰¹ **Юнусов А.**, указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml (15.10.2018); **Zeyrek Y.**, Ahıska ve Ahıska Türkleri - <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=358721&/Ah%C4%B1ska-ve-Ah%C4%B1ska-T%C3%BCrkleri/-Yunus-Zeyrek-> (27.12.2018); **Aydingün A., Aydingün İ.**, Ahıska Türkleri ulusötesi bir topluluk - ulusötesi aileler, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2014, s. 36-38.

¹⁰² **Zeyrek Y.**, Dünden bugüne Ahıska Türklüğü, Frankfurt, Türk Federasyon, 1995, s. 28; **Üren M.**, Çıkar ve Güç Dengesi Kiskacındaki Ahıska Türkleri Sorunu, - Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2016, Yıl 2, Sayı 2, s. 8.

¹⁰³ **Алиев Б.**, указ. соч. - https://www.ca-c.org/journal/2002/journal_rus/cac-01/19.alievru.shtml (23.01.2019).

104: Այն կազմվել է 1595 թ. օսմանյան իշխանու թյունների կողմից՝ Գյունը չի ստանի էյալեթում¹⁰⁵ հարկահանու թյան կազմակերպման նպատակով: Գրանցամատյանի տվյալները թույլ են տալիս պատկերացում կազմել շրջանի բնակչության էթնիկ և կրոնական կազմի մասին գրանցված հարկատու ընտանիքների ավագների անունների հիման վրա: Այդ տվյալների համաձայն՝ մահմեդական անուններով բնակիչների թիվն աննշան է (որոշ հաշվարկներով 12339 ընտանիքներից միայն 50-ը)¹⁰⁶ և գերակշռում են քրիստոնյաների անունները¹⁰⁷: Նշենք, որ գրանցամատյանում հիշատակված է ավելի քան 1250 բնակավայր¹⁰⁸, 364-ը լքված էր¹⁰⁹: Եվս 53 բնակավայրեր չէին ենթարկվել օսմանյան հարկահանու թյան համակարգին և այնտեղ չէին տարածվում թուրքական օրենքները¹¹⁰:

Վրացի պրոֆեսոր Վ. Մոդեբաձեի պնդմամբ՝ գրանցամատյանում նշված 12738 տնտեսություններից 12339-ը կազմում էին միայն էթնիկ վրացիները¹¹¹: Սակայն սկզբնաղբյուրի հաղորդած տվյալների հիման վրա հնարավոր չէ պարզել առանձին էթնոսների ներկայացուցիչների ստույգ թիվը, քանի որ բազմաթիվ անձնանուններ տարածված էին ինչպես՝

¹⁰⁴ Ջոյոս Ս., Գურջիստանի վիլայեթի ճեղքվածք, Կ. 2, Թբիլիսի, Տեղագրական-տնտեսական ընկերություն, 1941; Ջոյոս Ս., Գურջիստանի վիլայեթի ճեղքվածք, Կ. 3, Թբիլիսի, Տեղագրական-տնտեսական ընկերություն, 1956; Твeритинова А. С., Аграрный строй Османской империи XV-XVII вв. Документы и материалы, Москва, 1963, с. 158-162.

¹⁰⁵ Թեև գրանցամատյանի անվանման նշանակությունը կարող է լինել այն, որ օսմանյան կայսրության վարատարածքային միավորները պաշտոնապես վիլայեթների բաժանվածքի միայն XIX դարի կեսերին, իսկ մինչ այդ կոչվում էին էյալեթներ կամ փաշայություններ: Էյալեթները և այնուհետև վիլայեթները բաժանվում էին սանջակների: Ավելի մանրամասն տե՛ս՝ Անասեան Յ. Ս., Մանրերկեր, Լոս Անջելես, University of La Verne, Press, 1987, էջ 503:

¹⁰⁶ Осипов А. Г., указ. соч., с. 127.

¹⁰⁷ Գրառվածքները հավաքված են, Կոլաթի, Կոլաթի, Կոլաթի և Կոլաթի շրջանում - <http://www.geogen.ge/ge/treasurege/84/4304/> (18.12.2018).

¹⁰⁸ Մելքոնյան Ա., Ձեռագրեր 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, «2 անգակ -97», 2003, էջ 71:

¹⁰⁹ Զեյնաբեկ Մ., Դաս. Նամ., ԳՅ. 13.

¹¹⁰ Сванидзе М. Х., указ. соч., с. 27.

¹¹¹ Թեղաշարժ, Դաս. Նամ., ԳՅ. 42.

վրացիներին, այնպե՛ս էլ հայերին, հոլանդներին և քրիստոնեությունն դավանող այլ էթնիկ խմբերի շրջանում:

Գրանցամատյանում հիշատակված են նաև մեծ թվով գուտ հայկական անձնանուններ՝ Ավաք (Ավագ), Առաքել, Վարդան կամ Վարթան, Կարապետ, Միկիրտիչ (Մկրտիչ), Սարգիս կամ Սարգիզ, Խաչատուր կամ Խաչաթուր և այլն: Հայկական անուններ են հանդիպում բնակավայրերի մեծ մասում: Ուշագրավ է, որ առանձին բնակավայրեր, ինչպես, օրինակ՝ Օրջան, Կորխը, Գումբուրդուն և Թմոզվին (Թմուկը), գրեթե ամբողջությամբ հայաբնակ էին: Հատկանշական է, որ վերոհիշյալ գյուղերից 3-ը գտնվում են Ջավախքում: Վերոնշյալը թույլ է տալիս պնդել, որ մինչ Օսմանյան կայսրության կողմից Սամցխեի աթաբեկության նվաճումը, վրացիներին հետ մեկտեղ այնտեղ բնակվում էին բազմաթիվ հայեր: Նման եզրակացության է գալիս նաև ակադեմիկոս Ա.Մելքոնյանը¹¹²: Նրանց մի մասը հետագայում մահմեդականացել է և ավելի ուշ մասնակցել է մեսխեթցի թուրքերի կազմավորման գործընթացին: Նման կարծիք են հայտնում միշտաբայ և վրացի հետազոտողներ¹¹³: Ուսումնասիրող Ա. Սիմավորյանը նույնիսկ նշում է առանձին հայաբնակ բնակավայրեր, որոնք մահմեդականացվեցին XVIII դարում¹¹⁴:

Այսպիսով, ակնհայտ է դառնում, որ թեև մինչ օսմանյան տիրապետության հաստատումը թյուրքական առանձին ցեղեր և ցեղախմբեր

¹¹² **Մելքոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 70-84:

¹¹³ **Modebadze V.**, Historical Background of Meskhetian Turks' Problem and Major Obstacles to the Repatriation Process, - IBSU Scientific Journal, 2009, Vol. 3 (1), p. 114; **Մելքոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 100; **Оганесян Г.**, Политика Турции и Грузии в отношении проблемы турок-месхетинцев, - «Կանթեղ» գիտական հոդվածներին ժողովածու, 2011, № 3, էջ 169; Арис Казинян: Грузия и американо-турецкий проект по возвращению турок-месхетинцев: история и реальность - <https://regnum.ru/news/671851.html> (10.01.2019).

¹¹⁴ **Սիմավորյան Ա.**, Սամցխե-Ջավախքի վրացացած հայկաթուրիկները, - «Գլոբուս» ազգային և վտանգոթյուն, 2009, № 6(10), էջ 36:

ներխուժել են ներկայիս Վրաստանի հարավային շրջաններ, սակայն նրանցից քչերն են ամրապնդվել այնտեղ:

Ախալցխայի նորաստեղծ փաշայությունում ներդրվեց օսմանյան վարչա-տարածքային բաժանումը և կառավարման ձևը¹¹⁵: Թեև տեղի փաշաները նշանակվում էին սուլթանի կողմից, սակայն գործնականում այդ տիտղոսը մինչև XIX դարի սկիզբը պահպանեցին Ջաղելի ավատատիրական տոհմի ներկայացուցիչները, որոնք Սամցխեի նախկին աթաբեկներն էին և, որպես կանոն, տիտղոսը ստանում էին ժառանգությամբ¹¹⁶: Կալվածքների պահպանման գլխավոր պայմանը, մահմեդականությունը նդունելն էր, ինչն էլ դրդեց տեղի վրաց ազնվականությանը փոխել իրենց կրոնը¹¹⁷: Բեքա Ջաղելին Սամցխեի առաջին մահմեդական կառավարիչն էր, ով 1628 թվականին ընդունեց մահմեդականություն և սուլթանի կողմից հաստատվեց իր փաշտոնում: Կրոնափոխությունից հետո նա ստացավ Սաֆար փաշաանունը: Յայտնի են նաև դեպքեր, երբ առանձին կալվածքներ խլվեցին վրացի ավատատերերից և փոխանցվեցին թուրք փաշտոնյաների¹¹⁸: Չնայած տեղի ունեցած փոփոխություններին, փաշայությունում մասամբ պահպանվեցին նաև նախկին կարգերը, այդ թվում, տիտղոսները ժառանգաբար փոխանցելու սովորությունը¹¹⁹:

Վրացի հետազոտող Չ.Ճիճիևաձեի կարծիքով՝ XVII դ. վերջին Սամցխեում արդեն ավարտվել էր վերնախավի

¹¹⁵ **Ашхамахова А. А., Силантьева В. А.**, Особенности управления Османской империей завоеванными территориями, с. 98-100.

¹¹⁶ **Осипов А. Г.**, указ. соч., с. 123-124.

¹¹⁷ **Сванидзе М. Х.**, указ. соч., с. 26-29.

¹¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

¹¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26, 29; **Ашхамахова А. А., Силантьева В. А.**, Особенности управления Османской империей завоеванными территориями, с. 100.

მ ა ხ მ ე რ ა კ ა ნ ა ნ ა გ მ ა ნ գ ո რ ծ ը ն թ ա գ ը ¹²⁰: Ի շ խ ո ղ խ ა վ ի
 դ ար ձ ի օ რ ի ն ա կ ի ն հ ե տ ն ե գ ն ա ն հ պ ა տ ա կ
 գ յ ու ղ ա գ ի ու թ յ ու ն ը : Պ ա տ մ ի չ Վ ա խ ու շ տ ի
 Բ ա գ ր ա տ ի ո ն ի ի հ ա ղ ո Ր դ մ ա մ ք ` դ ր ա ն ն պ ა ս տ ու մ Ե ր
 ք Ր ի ս տ ո ն յ ა ն ե Ր ի հ ա մ ար ս տ ե ղ ծ վ ա ծ ծ ա ն ր ս ո գ ի ալ -
 տ ն տ ե ս ա կ ა ն պ ა յ մ ა ն ն ե Ր ը ¹²¹: Մ ի շ ար ք հ ե տ ա գ ո տ ո ղ ն ե Ր
 ն ու յ ն պ ե ս ա յ դ կ ար ծ ի ք ի ն ե ն ¹²²: Դ ա գ լ խ ა վ ո Ր ա պ ե ս
 տ ե ղ ի Ե Ր ու ն ե ն ու մ ք Ր ի ս տ ո ն յ ა ն ե Ր ի հ ա մ ար ծ ա ն ր
 հ ար կ ե Ր ս ա հ մ ა ն ե լ ու և մ ա հ մ ե դ ա կ ა ն ու թ յ ა ն
 ը ն դ ու ն մ ա ն դ ե պ ք ու մ ն ր ա ն ց ի ց ա գ ա տ ե լ ու
 մ ի չ ո գ ո վ ¹²³: Մ ա հ մ ե դ ա կ ა ն ա գ մ ა ն ա յ ս մ ե խ ա ն ի գ մ ը
 տ ար ա ծ վ ա ծ Ե Ր ա մ ք ո ղ չ կ ա յ ս Ր ու թ յ ა ն տ ար ա ծ ք ու մ :
 Ո Ր ո շ հ ե ղ ի ն ա կ ն ե Ր պ ა տ ճ ա ռ ն ե Ր ի շ ար ք ու մ
 հ ի շ ա տ ա կ ու մ ե ն ն ա ն բ ռ ն ի մ ա հ մ ե դ ա կ ა ն ա գ ու մ ը ¹²⁴:
 Յ ա յ տ ն ի ե ն բ ա գ մ ա թ ի վ դ ե պ ք ե Ր , ե Ր ք XVII դ ար ու մ
 կ ա յ ս Ր ու թ յ ა ն տ ար ք ե Ր շ Ր ջ ա ն ն ե Ր ու մ տ ար ք ե Ր
 պ ა տ ճ ա ռ ա ք ա ն ու թ յ ա մ ք ա ռ ա ն ձ ի ն ք Ր ի ս տ ո ն յ ა ն ե Ր ի ն ,
 ս պ ա ռ ն ալ ո վ կ յ ა ն ք ի ն , պ ար տ ա դ Ր ու մ Ե ի ն ը ն դ ու ն ե լ
 մ ա հ մ ե դ ա կ ა ն ու թ յ ու ն ¹²⁵: Ո Ր պ ե ս բ ն ա կ չ ու թ յ ა ն
 մ ա հ մ ե դ ա կ ა ն ա գ մ ა ն և ս մ ե կ մ ի չ ո գ կ ի Ր ա ղ վ ու մ Ե Ր
 «դ և շ ի Ր մ ե »-ն (մ ա ն կ ա ժ ո ղ ո վ ը)` ո չ մ ա հ մ ե դ ա կ ა ն
 ը ն տ ա ն ի ք ն ե Ր ի ց ե Ր ե խ ա ն ե Ր ի ն հ ա վ ա ք ու մ Ե ի ն
 ն ր ա ն ց ի ց մ ա հ մ ե դ ա կ ა ն գ ի ն վ ո Ր ն ե Ր և պ ա շ տ ո ն յ ა ն ե Ր
 պ ა տ Ր ա ս տ ե լ ու ն պ ა տ ա կ ո վ ¹²⁶:

Օ ս մ ა ն յ ა ն կ ա յ ս Ր ու թ յ ა ն տ ի Ր ա պ ե տ ու թ յ ა ն
 շ Ր ջ ա ն ու մ Ա խ ալ ց խ ա յ ի փ ա շ ա յ ու թ յ ა ն բ ն ա կ չ ու թ յ ა ն

¹²⁰ **ჭიჭინაძე ზ.**, ოსმალეთის ყოფილი საქართველო, ქართველ მაჰმადიანთა და აჭარისტანის ისტორიის კონსპექტი 1452-1926 წლებში, ტფილისი, 1927, გვ. 11.

¹²¹ **ვახუშტი**, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, რედ. თ. ლომოური, ნ. ბერმენიშვილი, თბილისი, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1941, გვ. 128.

¹²² **თოფჩიშვილი რ.**, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სამხრეთი საქართველო და ქართველები თურქეთში, თბილისი, „უნივერსალი“, 2017, გვ. 197; **Beridze M, Kobaidze M.**, op. cit., p. 56; **Tetradze M.**, Language planning policies and Migration: A case study on Meskhs Deported from Georgia in 1944, - TCD Working Papers in Linguistics, 2016, Vol. 1, p. 127; **Осипов А. Г.**, указ. соч., с. 126.

¹²³ **ԱՆԱՍԵԱՆ Յ.Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 513:

¹²⁴ **ლომსაძე შ.**, დას. ნაშ., გვ. 297; **ჭიჭინაძე ზ.**, ქართველთა გამაჰმადიანება, ანუ ქართველთა გაათათრება, თბილისი, ელექტრო-მბეჭდავი სტამბა არ. მ. კერესელიძისა, 1915, გვ. 119-120; **Народы мира. Этнографические очерки**, т. 2, Под ред. **С. П. Толстова**, Москва, Изд-во Академии наук СССР, 1962, с. 319-320.

¹²⁵ **ԱՆԱՍԵԱՆ Յ.Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 510-511:

¹²⁶ **S` ե ս ,** ն ու յ ն տ ե ղ ու մ , է ջ 511-512:

Էթնիկ և կրոնական կազմն ամբողջությամբ արտացոլող փաստաթղթերի բացակայությունը թույլ չի տալիս հստակ պատկերացում կազմել ժողովրդագրական տեղաշարժերի մասին: Սամցխեի բնակչության մահմեդականացման և թուրքերենի անցման ժամանակագրական ճշգրիտ սահմանների շուրջ հաղորդվում են տարբեր տվյալներ և ընդհանուր մոտեցում չկա:

Այդ ժամանակաշրջանի մասին տեղեկությունները մեզ են հասել հիմնականում ճանապարհորդների և պատմիչների շնորհիվ: Օսմանյան ճանապարհորդ Էվլիյա Չելեբիի հաղորդմամբ XVII դարի կեսերին բնակիչները սուլնի մահմեդականներ էին, բայց խոսում էին վրացերեն: Նա մեջբերում է մի շարք վրացերեն բառերի և արտահայտությունների օրինակներ¹²⁷: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Շարդենի հաղորդմամբ` XVII դարի երկրորդ կեսին շրջանում բնակվում էին ինչպե՛ս քրիստոնյաներ, այնպե՛ս էլ մահմեդականներ: Նա գրում է, որ Ախալցխայում բնակվում էին թուրքեր, հայեր, վրացիներ, հույներ և հրեաներ¹²⁸: Վախուշտի Բագրատիոնիի հաղորդումների համաձայն` XVIII դ. սկզբին նույն գավառում փոքր թվով քրիստոնյաներ էին մնացել և «մեսխերն ամբողջովին ապրում էին օսմանների կարգով»¹²⁹: Շրջապատում նրանք խոսում էին «թաթարերեն» (թուրքերեն), իսկ տանը և մտերիմների հետ` վրացերեն: Սամցխեի ու Ջավախքի բնակչության էթնիկ կազմը նկարագրելիս Վախուշտին մեսխերի հետ մեկտեղ բազմաթիվ անգամ հիշատակում է հայերին ու հույներին¹³⁰: XVIII դ. երկրորդ կեսին, իշխան Ամիլլախորովի

¹²⁷ Челеби Э., Книга путешествия, Вып. 3, Москва, 1983, с. 184, 188-190.

¹²⁸ Шарден Ж., Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг., Пер. Е. В. Бахутовой и Д. П. Носовича, Тифлис, 1902, с. 160.

¹²⁹ Յանյուկ, Վսն. ԵՏՄ., թՅ. 123.

¹³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 124-130:

հաղորդմամբ, բնակչության թվում դեռևս կային
 ուղափառ, կաթոլիկ և հայ առաքելական եկեղեցու
 հետևորդներ, սակայն մեծ մասն արդեն մահմեդական
 էին¹³¹: Նման տեղեկություններ ենք ստանում նաև
 նույն ժամանակաշրջանում Ախալցխայի
 փաշայության բնակչության մասին հաղորդող
 ռուսական բանակի բարձրաստիճան գինվորական Ս.
 Բուրնաշևից¹³²: Ճանապարհորդ Գյուլլդենշտեդտի
 տեղեկությունների համաձայն՝ XVIII դ. երկրորդ
 կեսին վրացիներից շատերը քրիստոնյա էին, նրանց
 միայն փոքր մասն էր մահմեդականություն
 ընդունել, և խոսում էին ինչպե՛ս վրացերեն,
 այնպե՛ս էլ «թաթարերեն» (թուրքերեն): Խոսելով
 այլ ժողովուրդների մասին՝ նա հիշատակում է նաև
 թուրքերին և հայերին, նշելով, որ վերջիններիս
 մեծ մասը կաթոլիկ էին¹³³: Ծ. Լոմսաձեի կարծիքով
 բնակչության մեծ մասը մահմեդականացել է XVIII դարի
 երկրորդ կեսին: Նա նշում է նաև, որ այդ ժամանակ
 Սամցխեի բնակիչները դեռ խոսում էին վրացերեն,
 բայց միայն իրենց սեփական տներում¹³⁴: 1810
 թվականին կոմս Ն. Ռումյանցևին ուղղված գեներալ
 Ա. Տորմասովի նամակում հաղորդվում է, որ
 «Ախալցխայի բնակչության մեծ մասը բաղկացած է
 վրացիներից, որոնց մի մասն ընդունել է
 մահմեդականություն, իսկ մնացածը մինչ այժմ
 քրիստոնեություն են դավանում»¹³⁵: Ռուս պատմաբան
 և ազգագրագետ Դմիտրի Երեմենը խոսելով XIX դարի

¹³¹ Записка статского советника князя Амилохорова, - Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии с 1768 по 1774 год, т. I, Под ред. А. А. Цагарели, Санкт-Петербург, Типография В. Киршбаума в доме Мин-ва финансов, 1891, с. 33.

¹³² **Бегичев К. Н.**, Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, сделанное пребывающим при его высочестве царе Карталинском и Кахетинском Ираклие Теймуразовиче полковником и кавалером, Бурнашевым в Тифлисе в 1786 г., Тифлис, Типография И. А. Мартиросанца, 1896, с. 14-15.

¹³³ **Гильденштедт И. А.**, Географическое и статическое описание Грузии и Кавказа из путешествия г-на академика И. А. Гильденштедта через Россию по Кавказским горам в 1770, 71, 72 и 73 годах, Императорская Академия наук, Санкт-Петербург, 1809, с. 162-163.

¹³⁴ **ლომსაძე შ.**, **დას. ნაშ.**, **გვ.** 293-295.

¹³⁵ Отношение ген. Тормасова к гр. Румянцеву от 22-ого июля 1810 года, №133, - Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. IV, Под. ред. А. Д. Берже, Тифлис, Типография Главн. упр. наместника Кавказского, 1870, с. 800.

სკდრის ოსმანյან კայսროლქონლიმ ოსმალეთის იმპერიის
ქვეყნის სახმელეთის ანტიკონტინენტის მასის,
სადაც, როგორც კონტინენტის თითოეული ქვეყნის
ქვეყნის ოსმალეთის იმპერიის მასის
კայსროლქონლიმ აქედან სკდრის ქვეყნის
ქვეყნის იმპერიის იმპერიის¹³⁶:

ოსმალეთის იმპერიის ოსმალეთის იმპერიის
ქვეყნის სახმელეთის ანტიკონტინენტის მასის,
სადაც, როგორც კონტინენტის თითოეული ქვეყნის
ქვეყნის ოსმალეთის იმპერიის მასის
კայსროლქონლიმ აქედან სკდრის ქვეყნის
ქვეყნის იმპერიის იმპერიის¹³⁷,
სადაც, როგორც კონტინენტის თითოეული ქვეყნის
ქვეყნის ოსმალეთის იმპერიის მასის
კայსროლქონლიმ აქედან სკდრის ქვეყნის
ქვეყნის იმპერიის იმპერიის¹³⁸:
ოსმალეთის იმპერიის ოსმალეთის იმპერიის
ქვეყნის სახმელეთის ანტიკონტინენტის მასის,
სადაც, როგორც კონტინენტის თითოეული ქვეყნის
ქვეყნის ოსმალეთის იმპერიის მასის
კայსროლქონლიმ აქედან სკდრის ქვეყნის
ქვეყნის იმპერიის იმპერიის¹³⁹ ანტიკონტინენტის,
როგორც ოსმალეთის იმპერიის ოსმალეთის იმპერიის
ქვეყნის სახმელეთის ანტიკონტინენტის მასის,
სადაც, როგორც კონტინენტის თითოეული ქვეყნის
ქვეყნის ოსმალეთის იმპერიის მასის
კայსროლქონლიმ აქედან სკდრის ქვეყნის
ქვეყნის იმპერიის იმპერიის¹⁴⁰:
ოსმალეთის იმპერიის ოსმალეთის იმპერიის
ქვეყნის სახმელეთის ანტიკონტინენტის მასის,
სადაც, როგორც კონტინენტის თითოეული ქვეყნის
ქვეყნის ოსმალეთის იმპერიის მასის
კայსროლქონლიმ აქედან სკდრის ქვეყნის
ქვეყნის იმპერიის იმპერიის¹⁴¹:

ოსმალეთის იმპერიის ოსმალეთის იმპერიის
ქვეყნის სახმელეთის ანტიკონტინენტის მასის,
სადაც, როგორც კონტინენტის თითოეული ქვეყნის
ქვეყნის ოსმალეთის იმპერიის მასის
კայსროლქონლიმ აქედან სკდრის ქვეყნის
ქვეყნის იმპერიის იმპერიის

¹³⁶ **Еремеев Д. Е.**, Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории), Москва, «Наука», 1971, с. 174-175.

¹³⁷ **ლომსაძე შ.**, დას. ნაშ., გვ. 322-323.

¹³⁸ **სელიქონიასი ა.**, ს. 2 ქ. აქედან, ს. 100-102; **თამარაშვილი მ.**, ისტორია ქათოლიკობისა ქართველთაშორის. ნამდვილის საბუთების შემოტანითა და განმარტებით XIII საუკუნიდან ვიდრე XX საუკუნემდე, ტილისი, ელექტრ. საბეჭდო სტამბა ქართ. წიგ., გამ. ამბ., 1902, გვ. 410-413.

¹³⁹ **Мамулия Г.**, указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_19_mamulija.shtml (22.12.2018).

¹⁴⁰ **სელიქონიასი ა.**, ს. 2 ქ. აქედან, ს. 27-36:

¹⁴¹ **სელიქონიასი ა.**, ს. 2 ქ. აქედან, ს. 467-468:

տարբեր շրջաններում ըստ էության տարբեր ընթացք է ունեցել, XVIII դարի հեղինակները կարող էին նման եզրակացություններին հանգել կախված փաշայության իրենց այցելած կամ ուսումնասիրած հատվածից: Բացի այդ, ազգագրագետ Ա. Օսիպովի կարծիքով XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի որոշ աղբյուրներ ոչ այնքան ճշգրիտ տեղեկություններ են հաղորդել, քան ի որ առանձին անձինք փորձում էին Ռուսական կայսրությանը ներքաշել Օսմանյան կայսրության դեմ պատերազմի մեջ¹⁴²: Նման տեղեկություններին շարքին կարելի է դասել ռուս զինվորականության և վրաց թագավորների նամակագրությունը Ռուսական կայսերական արքունիքի հետ:

Այնուամենայնիվ, վերոնշյալ աղբյուրների հիման վրա կարող ենք եզրակացնել, որ XVII-XVIII դարերի ընթացքում շրջանի բնակչության էթնիկ բազմազանությունը պահպանվում էր, սակայն փոխվում էր կրոնական պատկերը: Առկատվյալները հնարավորություն չեն տալիս պարզել բնակչության էթնիկ և կրոնական կազմի փոփոխությունների ծավալների մասին: Չի բացառվում, որ մինչև 1828 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտը մահմեդականների թիվն ավելացել է ոչ միայն տեղի բնակչության մահմեդականացման, այլև շրջանում բնակչություն հաստատած եկվոր թյունը քախոս խմբերի հաշվին: Դրա մասին է վկայում ժամանակի ընթացքում բնակչության անցումը թուրքերենով հաղորդակցվելուն: Տրամաբանական կլինի ենթադրել, որ բնակչության թուրքերեն լեզվին անցնելու գործընթացը եղել է երկլեզվության միջոցով, ինչը չէր կարող տեղի ունենալ առանց թուրքախոսների հետ անմիջական շփման:

¹⁴² Осипов А. Г., указ. соч., с. 129.

Կայսրու թյան այլ շրջաններից եկած պաշտոնյաների, գինվորականների մի մասը հնարավորություն ուներ հաստատվել փաշայու թյան տարածքում: XIX դարի հեղինակները նույնպես կարծում էին, որ տեղի է ունեցել թուրքերի ներգաղթ և նրանց առանձնացնում էին այլ մահմեդականներից¹⁴³: Պատմաբան Ա. Մելքոնյանը XIX դարի սկզբին Ջավախքի և Սամցխեի բնակչության պատկերը նկարագրելիս նշում է, որ Օսմանյան կայսրու թյան տարբեր շրջաններից ներգաղթած թուրքերը և քրդերը զգալի թիվ էին կազմում¹⁴⁴: Ռուսաստանցի հետազոտողներ է. Պանեշը և Լ. Երմոլովը Սամցխեի բնակչության ուժացման հակվածությունը բացատրում են հենց թյուրքախոս տարրի ներհոսքով և նրա հետ շփումների ակտիվությունը¹⁴⁵: Ազգագրագետ Ա. Օսիպովի կարծիքով Օսմանյան կայսրու թյան իշխանության տարիներին թուրքերի ներգաղթի մասին վկայող փաստաթղթերի կամ պատմական տեղեկությունների բացակայության պարագայում, սակայն, լինվին բացառել չի կարելի նման հնարավորությունը: Թուրքերի ներհոսքը կարող էր լինել աստիճանական կամ ունենալ տարերային բնույթ¹⁴⁶:

Սամցխեի ու Ջավախքի մահմեդական բնակչության առանձին խմբերի մասին տեղեկություններ ստանում ենք միայն XIX դարի աղբյուրներից: Առավել մեծ թիվ էին կազմում նստակյաց մահմեդականները: Նրանք կոչում էին

¹⁴³ **Евецкий О.**, Статистическое описание Закавказского края, Санкт-Петербург, Типография Штаба отдельного корпуса внутренней стражи, 1835, с. 32, 179; **Загурский Л. П.**, Поездка в Ахалцихский уезд в 1872 г., - Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества, кн. 8, Тифлис, 1873, с. 5, 57; **Уварова П. С.**, Кавказ. Путевые заметки. Абхазия, Аджара, Шавшетия, Посховский участок, ч. 2, Москва, Тов-во Скоропечатни А.А. Левенсон, 1891, с. 265, 281.

¹⁴⁴ **Մելքոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 108:

¹⁴⁵ **Панеш Э. Х., Ермолов Л. Б.**, указ. соч., с. 214.

¹⁴⁶ **Осипов А. Г.**, указ. соч., с. 141.

իրենց «յերլի» կամ «բինալի»¹⁴⁷, որը թուրքերենից թարգամանաբար նշանակում է «տեղացի»: Դրանով նրանք առանձնանում էին իրենց փաշայությունայլ մահմեդական խմբերից: Ըստ էության, դամահմեդականացած բնակչությունն էր: Ինքնանվանումից կարելի է ենթադրել, որ նրանք դեռ չէին նույնականացնում իրենց այլ թյուրքախոս խմբերի հետ: Մինևնույն ժամանակ, այս փաստը վկայում է այն մասին, որ մահմեդականներն արդեն սկսել էին առանձնացնել իրենց քրիստոնյա վրացիներից և հայերից: Փաստորեն, արդեն սկսվել էր նրանց ապագայ նացման (ապաթնիկացման) գործընթացը: «Յերլիների» մի մասն էին կազմում նաև Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններից ներգաղթած նստակյաց թուրքախոս մահմեդականները, սակայն նրանց հստակ թիվը պարզել հնարավոր չէ:

Ռուսական կայսրության շրջանի աղբյուրներում հիշատակված են նաև այլ թյուրքախոս մահմեդականների խմբեր, որոնք հայտնի էին «թարաքամա», «թերեքեմե» կամ «թարաքյամա» անվանումներով: Որոշ տեղեկություններում նրանցից առանձնացվում են կարափափախները¹⁴⁸: Ըստ թուրքագետ Ն. Բասկակովի, Մերձավոր Արևելքում «թարաքաման» քոչվոր կամ կիսաքոչվոր խմբերի հավաքական անվանումն է: «Թարաքամա» բառը ծագում է «թուրքմեն» բառի արաբերեն հոգնակի ձևից: «Կարափափախ» անվանումն, ամենայն հավանականությամբ, տրվել է քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերին՝ թուրքերի կողմից¹⁴⁹:

¹⁴⁷ Khazanov A. M., Meskhetian Turks in Search of Self-identity, - Central Asian Survey, 1992, Vol. 11, № 4, p. 3; Tetradze M., Bochorashvili I., op. cit., p 129; Pentikainen O., Trier T., Between Intedration and Ressetlement: The meskhetian Turks, European Centre for Minority Issues, 2004, p. 9.

¹⁴⁸ Загурский А. П., Этнологическая классификация кавказских народов (Извлечено из рукописного труда). Приложение к Кавказскому календарю на 1888 год, Тифлис, 1887, с. 11.

¹⁴⁹ Баскаков Н. А., Карапахи, или терекеме, и изучение их языка (из материалов по азербайджанским диалектам Армении), - Краткие сообщения Института народов Азии, Вып. 65, Москва, Изд-во Восточной литературы, 1964, с. 27.

Ախալ ցխայի փաշայնությունում բնակվող թարաքամաները տեղափոխվել էին Բորչալուից և Ղազախից, ենթադրաբար, XVIII դարի վերջում և XIX դարի սկզբին ¹⁵⁰: Ախալ ցխայի փաշան զինվորական ծառայության դիմաց նրանց ազատել էր հարկատվությունից ¹⁵¹: XIX դարում թարաքամաների մի մասը քոչվոր անասնապահությունից անցում կատարեց նստակյաց ապրելակերպի, թեև, իշխանությունների ձեռնարկած ջանքերին հակառակ, նույնիսկ դարավերջին շատերը շարունակում էին ապրել քոչվոր կամ կիսաքոչվոր կյանքով ¹⁵²: Ա. Խախանովը թարաքամաներից առանձնացնում է նաև թուրքմեններին ¹⁵³: Թարաքամաներն ու թուրքմենները XIX դարի կեսերին հաճախներկայացվում էին հավաքական թաթարանվան տակ, ինչը պայմանավորված էր նրանց լեզուների նմանությամբ և, միևնույն ժամանակ, «յերլիների» հետունեցած լեզվական տարբերությամբ ¹⁵⁴:

Քրդերի Սամցխե և Ջավախք ներթափանցելու ժամկետների վերաբերյալ հստակ տեղեկությունները բացակայում են: Ա. Յունուսովը քրդերի ներգաղթը կապում է XVI-XVII դարերի իրադարձությունների հետ ¹⁵⁵: Վրացական պատմագրության մեջ ընդունված է համարել, որ դատեղի է ունեցել մինչև XVIII դարի վերջերը: Վրացի պատմաբան Ծ. Լոմսաձեն քրդերի հիմնական ներհոսքը նույնպես կապում է XVI-XVII դարերի հետ և նշում, որ նրանք երկու խմբի էին բաժանվում՝ ջունիկ և իսմաիլանլի ¹⁵⁶: Միաժամանակ, նա

¹⁵⁰ **Евещкий О.**, указ. соч., с. 17, 179-180; **Зубов П. П.**, Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях, ч. 4, Санкт-Петербург, Типография Конрада Винеберга, 1835, с. 292-295.

¹⁵¹ **Լոմսաձե Ծ.**, ճան. համ., թ. 332.

¹⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 332-334:

¹⁵³ **Хаканов А.**, Месхи (Этнографический очерк), - Этнографическое обозрение, 1891, № 3, с. 43.

¹⁵⁴ **Ersöz S.**, Ahıska'da iki büyük ağız grubu: terekeme ve yerli türk ağız, s. 105-115.

¹⁵⁵ **Юнусов А.**, указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml (15.10.2018).

¹⁵⁶ **Լոմսաձե Ծ.**, ճան. համ., թ. 335.

Ե ն թ ա դ ր ու մ Է , ո Ր ք Ր դ Ե Ր Ի զ Բ ա ղ Ե ց Ր ա ծ գ Յ ու ղ Ե Ր ու մ
բ ն ա կ վ ո ղ ո Ր ո շ վ Ր ա ց Ի ն Ե Ր ք Ր դ ա ց Ե Լ Ե ն ¹⁵⁷: Ա .
Խ ա խ ա ն ո վ ն առ ա ն ձ ն ա ց ն ու մ Է Ր զ Ի Լ ա ն Լ Ի և
Ի ս մ ա Ի Լ ա ն Լ Ի Խ մ Բ Ե Ր ը ¹⁵⁸: Ա խ ա Լ ց խ ա Յ Ի
փ ա շ ա յ ու թ յ ու ն ու մ հ ա ս տ ա տ վ ա ծ ք Ր դ Ե Ր ը ք ո չ վ ո Ր
ա ն ա ս ն ա պ ա հ ու թ յ ա մ Բ զ Բ ա ղ վ ո ղ ս ու ն ն Ի
մ ա հ մ Ե դ ա կ ա ն ն Ե Ր Է Ի ն ¹⁵⁹:

XVIII դ ր ա Ր ու մ և XIX դ . ս կ զ Բ Ի ն Ա խ ա Լ ց խ ա Յ Ի փ ա շ ա ն Ե Ր ը
հ ա ճ ա խ օ գ տ վ ու մ Է Ի ն վ ա Ր ձ կ ա ն դ ա ղ ս տ ա ն յ ա ն
Լ Ե ռ ն ա կ ա ն ն Ե Ր Ի (Լ Ե զ գ Ի ն Ե Ր Ի) ծ առ ա յ ու թ յ ու ն ն Ե Ր Ի ց :
Ե ն թ ա դ ր վ ու մ Է , ո Ր ն Ր ա ն ց մ Ի մ ա ս ը ն ու յ ն պ Ե ս կ ա Ր ո ղ
Է Ր հ ա ս տ ա տ վ Ե Լ փ ա շ ա յ ու թ յ ա ն տ ա Ր ա ծ ք ու մ ¹⁶⁰: Չ ն ա յ ա ծ
դ Ր ա ն , XIX դ ա Ր Ի ռ ու ս ա կ ա ն ա ղ Բ յ ու Ր ն Ե Ր ու մ
Լ Ե ռ ն ա կ ա ն ն Ե Ր Ի թ Ի վ ն ա ն ն շ ա ն Է :

Ա յ ս պ Ի ս ո վ , Ս ա մ ց խ Ե ու մ ու Ջ ա վ ա խ ք ու մ օ ս մ ա ն յ ա ն
տ Ի Ր ա պ Ե տ ու թ յ ա ն հ ա ս տ ա տ ու մ Ի ց առ ա շ
բ ն ա կ չ ու թ յ ու ն ը գ Ե Ր ա զ ա ն ց ա պ Ե ս Բ ա ղ կ ա ց ա ծ Է Ր
հ ա յ Ե Ր Ի ց ու վ Ր ա ց Ի ն Ե Ր Ի ց : Օ ս մ ա ն յ ա ն
տ Ի Ր ա պ Ե տ ու թ յ ա ն շ Ր ջ ա ն ու մ տ Ե դ Ի ու ն Ե ց ա վ
բ ն ա կ չ ու թ յ ա ն մ ա հ մ Ե դ ա կ ա ն ա ց ու մ : Մ Ի ն չ և XVII դ ա Ր Ի
վ Ե Ր ջ ը Բ ն ա կ չ ու թ յ ա ն Է թ ն Ի կ կ ա զ մ ը պ ա հ պ ա ն վ ու մ Է Ր ,
ս ա կ ա յ ն ն Ր ա ն ց տ ո կ ո ս ա յ Ի ն հ ա Ր ա Բ Ե Ր ա կ ց ու թ յ ա ն
մ ա ս Ի ն դ ա տ Ե Լ չ Ե ն ք կ ա Ր ո ղ : Չ ա շ վ Ի առ ն Ե Լ ո վ ա յ ն , ո Ր
ա յ ն տ Ե դ մ Ե ծ թ վ ո վ հ ա յ Ե Ր Է Ի ն Բ ն ա կ վ ու մ , կ ա Ր ո ղ Ե ն ք
Ե ն թ ա դ ր Ե Լ , ո Ր ն Ր ա ն ց մ Ի մ ա ս ը ն ու յ ն պ Ե ս
մ ա հ մ Ե դ ա կ ա ն ա ց վ Ե ց և հ Ե տ ա գ ա յ ու մ մ ա ս ն ա կ ց Ե ց
մ Ե ս խ Ե թ ց Ի թ ու Ր ք Ե Ր ա ն ու ն ը ս տ ա ց ա ծ Է թ ն ո -կ Ր ո ն ա կ ա ն
Խ մ Բ Ի ձ և ա վ ո Ր մ ա ն գ ո Ր ծ ը ն թ ա ց Ի ն : Թ Ե Ի ն չ ք ա ° ն Է Ե դ Ե Լ
ն Ր ա ն ց թ Ի վ ը և Ի ° ն չ ա զ դ Ե ց ու թ յ ու ն Ե ն ու ն Ե ց Ե Լ
ն Ր ա ն ք ա յ դ գ ո Ր ծ ը ն թ ա ց ու մ , ա ղ Բ յ ու Ր ն Ե Ր ը չ Ե ն
հ ա ղ ո Ր դ ու մ : Չ ա յ Ե Ր Ի և վ Ր ա ց Ի ն Ե Ր Ի մ Ի մ ա ս ը
կ ա Ր ո ղ ա ց Ե Լ Ե ն պ ա հ պ ա ն Ե Լ Ի Ր Ե ն ց Ի ն ք ն ու թ յ ու ն ը և

¹⁵⁷ Տ Ե ' ս ն ու յ ն տ Ե դ ու մ , Է ջ 335-336:

¹⁵⁸ Хаханов А., указ. соч., с. 4-5.

¹⁵⁹ Евецкий О., указ. соч., с. 180.

¹⁶⁰ Մ Ե Լ ք ո ն յ ա ն Ա ., ն շ վ .ա շ Խ ., Է ջ 109; Լ Օ մ ն յ ա ղ Թ ., ճ ս ն . Ե ն թ ., ճ Յ . 340-341.

հավատը, թեև կազմել են բնակչության համեմատաբար փոքր թիվը:

Օսմանյան տիրապետության շրջանում բացի տեղի բնակչության մահմեդականացումից նաև այլ մահմեդական խմբերի ներգաղթ է եղել, ինչն էլ նպաստել է բնակչության հաղորդակցության լեզվի փոփոխությանը: Նման խմբերն են եղել Օսմանյան կայսրության կենտրոնական շրջաններից եկած թուրքախոսները, ինչպես նաև թարաքամները, թուրքմենները և քրդերը:

Ամփոփելով վերոգրյալը, ուսումնասիրվող հարցի շուրջ թյուրքական վարկածի կողմնակից հետազոտողների աշխատանքները պարունակում են բազմաթիվ գեղծարարական և Ադրբեջանում ու Թուրքիայում տարածված պատմական ռեվիզիոնիզմի քաղաքականության շարունակական և են հանդիսանում: Այս հեղինակների կողմից թյուրքական գեղերի արշավանքները գրեթե միշտ ընկալվում են որպես մեծաթիվ թյուրքախոս բնակչության ներհոսքի պատճառ, մինչդեռ այդ մասին վկայող որևէ փաստեր չկան, իսկ առկա աղբյուրները ցույց են տալիս հակառակ պատկերը: Ընդունենք, որ XI դարից սկսած թյուրքական որոշ բնակչություն կարող էր հաստատվել Սամցխեում, սակայն նրանց թիվն աննշան էր:

Վրացական բնակչության ազգածուլման մասին վարկածը ավելի լավ է մշակված, սակայն սույն տեսակետի գլխավոր թերությունը պարզեցված մոտեցումների մեջ է: Բացառվում է թյուրքական ազդեցությունը մինչ Օսմանյան կայսրության կողմից Սամցխե-Սաաթաբագոյի նվաճումը, ինչպես նաև անտեսվում է օսմանյան շրջանում հնարավոր ժողովրդագրական տեղաշարժերն ու թուրքերի ներհոսքը: Երկու տեսությունների

կողմնակիցներն էլ հաճախ անտեսում են մեսիտեթցի
թուրքերի կազմավորման գործընթացում շրջանում
բնակվող այլ էթնոսների մասնակցություն
հնարավորությունը, մինչդեռ աղբյուրներն
ուղղակի կամ անուղղակի կերպով վկայում են այդ
մասին:

Այսպիսով, ներկայիս Վրաստանի հարավային
շրջաններում թյուրքական տարրի ներհոսքը
սկսվել է XI դարից: Տարածաշրջանում մինչև
օսմանյան տիրապետության հաստատումը
բնակչությունը գերազանցապես բաղկացած էր
հայերից ու վրացիներից, իսկ մահմեդական
բնակչությունը չնչին թիվ էր կազմում: XVII-XVIII
դարերի ընթացքում տեղի բնակչության զգալի մասը
մահմեդականացվել է, այդ թվում նաև հայերի մի
մասը: Արդյունքում նրանք սկսել են ինքնորոշվել
կրոնով, ինչն էլ հանգեցրել է նրանց քրիստոնյա
ազգակիցների հետ կապի թուլացմանը: Տեղի է
ունեցել նաև Օսմանյան կայսրության տարբեր
շրջաններից և Պարսկաստանի հարակից
տարածքներից մահմեդական բնակչության
(գերազանցապես թյուրքախոս) ներհոսք, որի մասին
վկայում են առանձին աղբյուրները:
Տեղեկությունների սակավությունը խոսում է
ներհոսքի ոչ կազմակերպված և տարերային
լինելու, ինչպես նաև ոչ մեծ ծավալներ ունենալու
մասին:

**1.2 ՍԱՄՏԽԵԻ ՈՒ ՋԱՎԱԽՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ Ե ԹՆՈ-
ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1828-1944 թթ.**

1828-1829 թթ. ուսումնական պատերազմի
արդյունքում Ախալցխայի փաշայության 24

սանջակներին 10-ն անցան Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ ¹⁶¹: Այդ սանջակներին տարածքում կազմավորվեց Ախալցխայի նահանգը, որն էլ 1840 թվականին դարձավ Վրացահամերթական նահանգի գավառներից մեկը: 1846 թ. այն մտավ Քուրթայիսի նահանգի, իսկ 1867 թ.՝ Թիֆլիսի նահանգի կազմի մեջ ¹⁶²:

Դեռևս պատերազմի ընթացքում՝ 1828 թ. գորավար Պասկևիչը թուրքերից մահմեդականներին լքել Ախալցխայի երկրամասը և տեղափոխվել Օսմանյան կայսրություն ¹⁶³: Պատերազմի ավարտից հետո ստորագրված Ադրիանապոլսի պայմանագրով երկու երկրների հպատակներին 18 ամսվա ընթացքում թուրքերից տեղափոխվել մի երկրից մյուսն՝ իրենց ունեցվածքը վաճառելու կամ իրենց հետ տանելու իրավունքով ¹⁶⁴: Դրահեռնանքով Ռուսական կայսրությանն անցած Ախալցխայի փաշայության տարածքներից, հատկապես քաղաքներից, մահմեդական բնակչության մի մասը տեղափոխվեց Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններ: Բեյերի զգալի մասը նույնպես նախընտրեց գաղթել Օսմանյան կայսրություն ¹⁶⁵: Բնակչության տեղաշարժի ծավալները բարդ է որոշել: Վ. Մոդեբաժեի գնահատմամբ՝ բնակչությունը 280 հազարից նվազել էր մինչև 40 հազ. ¹⁶⁶: Բ. Ալիևի գնահատմամբ՝ արտագաղթեց մոտ 100 հազ. մարդ ¹⁶⁷: Ծ. Լոմսաժեի գնահատմամբ՝ 1828-1829 թթ. շրջանի բնակչությունը 100

¹⁶¹ Ռուսական կայսրությունը տիրեց Ախալցխայի, Ասպինձայի, Ածղուրի, Խերթվիսի, Քոբլիանի, Ախալքալաքի, Աբասթուանի, Ճաճարակի սանջակներն ամբողջությամբ, իսկ Փոցխովի և Չըլդրի սանջակներին մասնակի:

¹⁶² Осипов А. Г., указ. соч., с. 109.

¹⁶³ Эсадзе С. С., Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1, Тифлис, Типография «Гуттенберг», 1907, с. 563.

¹⁶⁴ Юзефович Т., Договоры России с Востоком: политические и торговые, Санкт-Петербург, Типография О.И. Бакста, 1869, с. 78-80.

¹⁶⁵ Эсадзе С. С., указ. соч., с. 563.

¹⁶⁶ ԹոգթաժյՅ., լաս. ԵՏԹ., թՅ. 52.

¹⁶⁷ Алиев Б., указ. соч. - https://www.ca-c.org/journal/2002/journal_rus/cac-01/19.alievru.shtml (23.01.2019).

հազարից նվազեց մինչև 45 հազարի¹⁶⁸: 2. ճիճինաձեն արտագաղթածների թիվ է նշում 30 հազարը¹⁶⁹: Լ. Չագուրսյուն կարծիքով՝ հիմնականում արտագաղթել են Ախալցխաքաղաքի բնակիչները, իսկ գյուղերից՝ քչերը¹⁷⁰: Այս պնդումը տրամաբանական է թվում, քանի որ մահմեդականների գյուղերի մեծ մասը պահպանվեցին:

1829-1830 թթ. Երզրումի վիլայեթից Ախալցխայի գավառ տեղափոխվեց մոտ 7 հազար հայկական ընտանիք, որոնց մեծ մասը հաստատվեց Ախալքալաքի, Ախալցխայի և Ճակայի շրջաններում: Որոշ մասն էլ ճանապարհին հաստատվեց Շիրակի ու Փամբակի շրջաններում, ինչպես նաև Գյումրիում¹⁷¹: Ախալցխայի և Ախալքալաքի շրջաններում հաստատված հայերի թիվն անցնում էր 25 հազարից: Չարկ է նշել, որ ըստ այդ ժամանակաշրջանի աղբյուրների՝ վերոնշյալ տարածքներում բնակվում էին նաև տեղաբնակ կաթոլիկ հայեր, որոնք հիմնականում խոսում էին թուրքերեն: Գաղթական հայերի մեծ մասը Չայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներ էին և խոսում էին հայերեն¹⁷²: Տեղաբնակների շարքում նույնպես կային նաև Չայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներ¹⁷³: Ա. Մելքոնյանի գնահատմամբ՝ տեղաբնակների թիվը կազմում էր 10-13 հազ.¹⁷⁴: Օսմանյան կայսրության ցրտահալից ներգաղթել էին նաև մինչև 100 հոլանդների և քրդերի (եզդիների) ընտանիքներ¹⁷⁵:

¹⁶⁸ Լոմսաձե, Դաս. Նաժ., ԳՅ. 317-320.

¹⁶⁹ Գիգինաձե Ֆ., օսմալլեոտի ցօղիլո Տախարտեղո, լարտեղ ՄաՅՄաձիաճոտա ձա ախարիՏանի իՏորիիՏ կոճՏեղեղ 1452-1926 լղեղեղՄի, ԳՅ. 24.

¹⁷⁰ ԶաղրՏկի Ա. Ս., Սոեզձա ՎախալլիխՏկի յեզձ Վ 1872 Գ., Տ. 8.

¹⁷¹ Մեղքոճյան Ա., Նշվ. աշխ., Էջ 188-189:

¹⁷² Եվեցկի Օ., յազ. Տօչ., Տ. 180.

¹⁷³ ԶաղրՏկի Ա. Ս., Սոեզձա ՎախալլիխՏկի յեզձ Վ 1872 Գ., Տ. 20.

¹⁷⁴ Մեղքոճյան Ա., Նշվ. աշխ., Էջ 197:

¹⁷⁵ Լոմսաձե, Դաս. Նաժ., ԳՅ. 336-337.

Օ. Եվեցկոյն հաղորդմամբ Էրզրու մի վիլայեթից գաղթած քրդերը առաքելական եկեղեցու հետևորդներ էին և խոսում էին քրդերենի խառնուրդով հայերեն¹⁷⁶: Այս տեղեկությունը բավականին հետաքրքրական է, քանի որ դրանից հետո Ջավախքում բնակվող առաքելական քրդերի մասին տեղեկություններ չկան: Կարելի է ենթադրել, որ նրանք եղել են շատ փոքր թվով քրդախոս քրիստոնյաներ, ամենայն հավանականությամբ՝ հայեր, որոնք Արևմտյան Հայաստանում բնակվել են քրդերի հարևանությամբ և իրենց խոսքում մեծ թվով քրդերեն բառեր էին օգտագործում: Այս տեսակետի օգտին կարող է խոսել Ջավախքում, մասնավորապես Արագվա գյուղում հանդիպող քուրդօղլյան ազգանունը:

Առկա են նաև որոշ տեղեկություններ Ախալցխայի գավառում մահմեդականների քրիստոնեությունը նդուներելով երաբերյալ: 1832թ. բարոն Ռոզենին գրված նամակում հաղորդվում է, որ 1829-1831թթ. ընթացքում գավառի մահմեդականներից 910-ը ընդունել են քրիստոնեություն և շատերն էլ ցանկանում էին ընդունել¹⁷⁷: Ընդ որում, կրոնափոխությունների մեծ մասը տեղի են ունեցել մինչև նրանց արտոնություններ տրամադրելու հրամանի արձակումը՝ 1831թ. ապրիլը: Այսինքն, այն պայմանավորված չէր արտոնություններ ստանալու ձգտումով: Այս տեղեկությունը նույնպես վկայում է օսմանյան իշխանության տարիներին քրիստոնյաների ստիպողաբար մահմեդականացման մասին:

1880-ական թվականներին Ռուսական կայսրությունում բնակվող թուրքերի մասին

¹⁷⁶ **Евецкий О.**, указ. соч., с. 180.

¹⁷⁷ Донесение с. с. фон-Кронека барону Розену, от 6-ого июля 1832 года, № 90, - Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. VIII, Под. ред. **А. Д. Берже**, Тифлис, Типография Главн. управления наместника Кавказского, 1878, с. 245-247.

գրելիս Լ. Չագուրսկին նշում է, որ «ոմանք թուրքերի շարքին են դասում նաև Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներում բնակվող այսպես կոչված «թաթարներին»»¹⁷⁸: Այստեղից հետևում է, որ նագավառի մահմեդականներին վրացի էր համարում: Ավելի վաղ՝ 1872 թ., Ախալցխայի գավառ ճանապարհորդություններից հետո նա նշում է, որ գավառի մահմեդականացած վրացիների զգալի մասը խոսում է թուրքերեն¹⁷⁹: Մեկ այլ աշխատանքում գրում է, որ «Խերթվիսում հանդիպում էին մահմեդականներ, որոնց մարդաբանական տեսակը և ազգանունը արտացոլում էին մաքուր վրացական ծագումը, բայց որոնք բացարձակ չգիտեին վրացերեն»¹⁸⁰:

Ա. Խախանովը 1873 թ. հրապարակած «Մեսխեր» հոդվածում մանրակրիտ ներկայացնելով բնակչության ավանդույթները, ընտանեկան հարաբերությունները, գյուղատնտեսության և արհեստների առանձնահատկությունները՝ նշում է, որ «...բնակչության կենցաղի այս փոփոխությունների տակ թաքնված նախկին ազգային սովորույթները, ավանդույթները և հավատալիքները, միանգամայն նման են վրացիների, քարթվելների և կախեթցիների համապատասխան առանձնահատկություններին»¹⁸¹: Նա պնդում է, որ բացի դավանանքից մեսխերի միջև այլ էական տարբերություններ չկար, նրանք խոսում էին վրացերեն, թեև մահմեդականները տիրապետում էին նաև թուրքերենին և բերում է մի շարք բառերի և արտահայտությունների համեմատության օրինակներ¹⁸²: Սակայն միևնույն հոդվածում նա

¹⁷⁸ Загурский Л. П., Этнологическая классификация кавказских народов, с. 10–11.

¹⁷⁹ Загурский Л. П., Заметка об исследовании кавказских языков, Москва, Синодальная типография, 1880, с. 20–21.

¹⁸⁰ Загурский Л. П., Поездка в Ахалцихский уезд в 1872 г., с. 6.

¹⁸¹ Хаханов А., указ. соч., с. 6.

¹⁸² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30:

հակասում է այս պնդումներին՝ գրելով. «XVII դարի վերջից այստեղ հաստատված մահմեդականությունն իր խորը հետքն է թողել բնակչության վրա, մատնելով նրան մտավոր սահմանափակության և քաղաքացիականության զարգացման խոչընդոտի: Մեսիսթի բնիկ բնակչությունն աստիճանաբար կորցնում է իր ազգային պատկերը՝ ձուլվելով և ուժանալով մահմեդական տարրի հետ»¹⁸³: Բացի այդ, հոդվածից պարզ է, խոսքը գնում է ամբողջ մահմեդական բնակչության մասին, թե՛ նրա մի հատվածի, որոնց Ա. Խախանովը համարում էր վրացիներ: Յեղիսակը թվարկում է գյուղեր, որոնց մահմեդական բնակիչները, ըստ իրեն, քրիստոնյա վրացիների փոխարեն սխալմամբ համարվել են «թաթարներ»: Այդ ցանկի գյուղերը (Խերթվիսի, Ասպինձա, Ածղուրի) կա՛մ ունեին խառը բնակչություն (մահմեդականներ և ուղղափառ վրացիներ), կա՛մ էլ, ինչպես հայտնի է այլ աղբյուրներից, հաղորդակցվում էին վրացերեն լեզվով (Էլիա-Ծմիսդա, Գիորգի-Ծմիսդա, Կիկիսեթի, Տատանիսի (հոդվածում՝ Տատաշիսի), Սվիրի, Ծնիսի, Վարխանի, Ցականի անայլն): Թվարկած բնակավայրերի բնակիչները XX դարի սկզբին էլ խոսում և տիրապետում էին վրացերենին¹⁸⁴: Եթե ենթադրենք, որ ուսումնասիրվել է հենց այդ հատվածի բնակչությունը, ապա Ա. Խախանովի ներկայացրած տվյալների անհամապատասխանությունը այլ տեղեկությունների հետ հասկանալի է դառնում: Յաշվի առնելով հեղինակի ազգությունը (վրացի)՝ չպետք է բացառել նաև նրա սուբյեկտիվ մոտեցման տարբերակը:

Բրոքհաուզի և Էֆրոնի հանրագիտարանում նույնպես նշվում է, որ Ախալցխայի գավառի

¹⁸³ Տե՛ս, նույն տեղում, էջ 28:

¹⁸⁴ Осипов А. Г., указ. соч., с. 120.

մահմեդականները կրոնափոխ եղած տեղացիներ են, որոնք խառնվել են եկվոր թուրքերի հետև մոռացել են իրենց մայրենի լեզուն, որն էլ գրեթե ամենուր փոխարինվել է թուրքերենով¹⁸⁵:

XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի մասին գրելիս, հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում ազգագրագետ 2. Ճիճինաձեն: Նա իր աշխատություններից մեկում Սամցխեի մահմեդականների հետերկխոսություն մի օրինակ է բերում, որի համաձայն՝ իր գրուցակիցները ընդունում էին, որ իրենք ու իրենց նախնիները վրացի են¹⁸⁶: Յետաքրքիր է նաև այն, որ այդ երկխոսությունը գրված է թուրքերեն, քանի որ գրուցակիցները վրացերենին չէին տիրապետում: Ճիճինաձեի խոսքերով նման երկխոսությունները մեկանգամ չէ, որ տեղի են ունեցել: Յարգվածների թվի և վայրի մասին նա ոչինչ չի գրում, այդ իսկ պատճառով այս տեղեկությունը լիարժեք չէ: Չնայած դրան՝ սովորաբար է այն մասին, որ արդեն XIX դարի վերջում թուրքերեն լեզուն հաստատվել էր և ամրապնդված էր Սամցխեի մահմեդականների շրջանում:

Ինչպես տեսնում ենք, XIX դարի կեսերին հեղինակների հաղորդած տվյալները հակասական են: Իհարկե, տարբեր շրջաններում մահմեդականները կարող էին լինել թուրքախոս, վրացախոս կամ երկլեզուն, այնուամենայնիվ, նրանց հաղորդած տեղեկությունների մեծ մասը փաստում են Ախալցխայի գավառի մահմեդական բնակչության ավելի շատ թուրքախոս լինելու մասին: Թուրքերենը, որպես այլ ազգի ներկայացուցիչների հետ շփման միջոց, դժվար թե

¹⁸⁵ Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А., Энциклопедический словарь, т. II^а, Санкт-Петербург, Семеновская типолитография (И.А. Ефрона), 1891, с. 528.

¹⁸⁶ Գրիգորյան Ն., ქართველთა მაცნადიანთა ცხოვრება, თფილისი, მსწრაფლ-მბეჭდავი სტამბა ვ. რუხაძისა, 1916, გვ. 48.

կարողանար լեզվի փոփոխության հարցում էական դեր կատարել, առավել ևս, որ հայերը կենտրոնացած էին Ջավախքում և Ախալցխա քաղաքում, իսկ մահմեդականները՝ Սամցխեում (բացի Ախալցխա քաղաքից), ուստի այս երկու խմբերի միջև շփումը այնքան էլ ակտիվ չէր:

Թուրքերենի և մահմեդականության ամրապնդման գործում որոշ դեր խաղաց Ռուսական կայսրության վարած քաղաքականությունը: Կայսերական իշխանությունները XIX դարի կեսերին փորձում էին թուլացնել Յարավային Կովկասի մահմեդականների կապը Իրանի և Թուրքիայի հետ՝ նրանց սիրաշահելով ու արտոնություններ տալով: Նախ ենթադրվում էր, որ այդ խնդիրը հնարավոր էր լուծել բեկերի ու աղալարների ժառանգական իրավունքների ու տիրույթների մի մասի պահպանմամբ: 1846-1847 թթ. աղալարներն ու բեկերը ստացան այդ իրավունքը¹⁸⁷: 1860-ական թվականներից կայսրն էր նշանակում երկրամասի սուլտանների ղեկավար մուֆթիին և շիաների առաջնորդ շեյխուլլիսլամին: Միևնույն ժամանակ, որպեսզի նրանց ձեռքում չկենտրոնանար իշխանությունը, ստեղծվեց նահանգային ղադիների և մեջլիսների ինստիտուտները¹⁸⁸: Մահմեդականներին ռուսացնելու նպատակով 1870-ական թվականներին մահմեդականներով բնակեցված տարածքներում բացում էին ռուս-թաթարական դպրոցներ, որտեղ ռուսերենի հետ մեկտեղ ուսուցանվում էր նաև թյուրքերենը: Յին տիպի դպրոցներ բացելու պարագայում պարտադրվում էր ռուսերենի ուսուցանումը¹⁸⁹: Թուրքերենով կրթության որակի

¹⁸⁷ Дякин В. С., Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX - начало XX вв.), Санкт-Петербург, «Лисс», 1998, с. 23; Баберовски Й., Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828-1914гг., - Новая имперская история постсоветского пространства, Казань, Центр исследований национализма и империй, 2004, с. 310-312.

¹⁸⁸ Дякин В. С., указ. соч., с. 22; Баберовски Й., указ. соч., с. 315-316.

¹⁸⁹ Дякин В. С., указ. соч., с. 21:

բարձրացումը, հնարավորությունն սվեց
շրջանավարտներին շարունակել իրենց
ուսուցումը Բաքվում և Կոստանդնուպոլսում:
Յետագայում դա նպաստեց գավառների մահմեդական
մտավորականության ձևավորմանը, որոնք դարձան
պանթոնրքիզմի գաղափարի կրողներ:

1880-ական թվականներին կեսերից ցարիզմի
ազգային քաղաքականությունն ավելի կոշտացավ:
Ավելի ընդգծված դարձավ նաև բնակչության
ուծացման քաղաքականությունը¹⁹⁰: Ախալցխայի և
Ախալքալաքի գավառների մահմեդական
բնակչությանը սկսեցին երբեմն նույնացնել
Յարավային Կովկասի արևելյան շրջանների
մահմեդականների հետ որպես մեկ ընդհանուր
խումբ: Այդ մասին է վկայում նաև այն, որ եթե
նախկինում պաշտոնական փաստաթղթերում
Ախալցխայի գավառի մահմեդականներին հաճախ
անվանում էին «մահմեդական վրացիներ» կամ «սուլնի
վրացիներ», դրանով իսկ նրանց առանձնացնելով
երկրամասի այլ մահմեդականներից («թաթարներից»),
ապա դարի վերջերին և XX դարի սկզբին արդեն նրանց
սկսեցին կոչել ավելի ընդհանրացնող
անվանումներով՝ «թոնրքեր», «մահմեդականներ»,
«թյոնրքեր» և այլն:

Նման քաղաքականությունը մի կողմից նպաստեց
մահմեդականների շրջանում թոնրքերենի
ամրապնդմանը, մյուս կողմից՝ ռուսացման փորձերն
ավելի խորացրին դեռ օսմանյան շրջանում սկսված
ապաէթնիկացման գործընթացը: Ժամանակին նման
կարծիք էր արտահայտել նաև Ն. Մառը: Ըստ նրա՝
մահմեդական վրացիները կրոնական մշակույթ
ուներին պետություններում, ինչպիսին էր
Օսմանյան կայսրությունը մինչև XX դարի սկիզբը,

¹⁹⁰ **Баберовски Й.** Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе, Москва, «Российская политическая энциклопедия», 2010, с. 68;
Балаев А., Азербайджанская нация: основные этапы становления на рубеже XIX-XX вв., Москва, 2012, «ТиРу», с. 68-69.

ի ն ք ն ո թ ո շ Վ ու մ է ի ն դ ա վ ա ն ա ն ք ո վ , ա յ ս ի ն ք ն ` դ ե պ ի
Թ ու թ ի ա : Կ թ ո ն ա կ ա ն հ ա վ ա ս ա թ ու թ յ ա մ ք ա շ խ ա թ հ ի կ
պ ե տ ու թ յ ու ն ն ե թ ու մ , ն թ ա ն ք կ ա թ ո ղ է ի ն
ի ն ք ն ո թ ո շ Վ ե լ ը ս տ լ ե գ վ ի ` ո թ պ ե ս վ թ ա գ ի ն ե թ :
Ք թ ի ս տ ո ն ե ա կ ա ն մ շ ա կ ու յ թ ո վ պ ե տ ու թ յ ու ն ու մ ,
կ ո ղ մ ն ո թ ո շ ու մ ը ն ու յ ն պ ե ս կ լ ի ն ե թ դ ե պ ի
մ ա հ մ ե դ ա կ ա ն ա շ խ ա թ հ ը ¹⁹¹: Վ ե թ ջ ի ն շ թ ջ ա ն ի ա վ ե լ ի
խ ի ս տ կ ա յ ս ե թ ա կ ա ն , մ ե ծ ա պ ե տ ա կ ա ն
ք ա ղ ա ք ա կ ա ն ու թ յ ա ն պ ա յ մ ա ն ն ե թ ու մ մ ա հ մ ե դ ա կ ա ն
ք ն ա կ չ ու թ յ ա ն կ ո ղ մ ն ո թ ո շ ու մ ը կ ա յ ա գ ա վ ը ս տ
դ ա վ ա ն ա ն ք ի : Յ ա յ ե թ ի և վ թ ա գ ի ն ե թ ի ա գ գ ա յ ի ն
գ ա թ թ ո ն ք ը ն ու յ ն պ ե ս ո թ ո շ չ ա փ ո վ գ ա թ կ տ վ ե գ
մ ա հ մ ե դ ա կ ա ն ն ե թ ի ն ո թ ի ն ք ն ու թ յ ա ն ձ և ա վ ո թ մ ա ն
գ ո թ ծ ը ն թ ա գ ի ն :

Վ ե թ ո գ թ յ ա լ փ ո փ ո խ ու թ յ ու ն ն ե թ ը ար տ ա գ ո լ Վ ու մ
ե ն ի շ խ ա ն ու թ յ ու ն ն ե թ ի կ ա գ մ ա ծ վ ի ճ ա կ ա գ թ ա կ ա ն
տ վ յ ա լ ն ե թ ու մ : Թ ե և դ թ ա ն ք ա ն թ ե թ ի չ ե ն և ո թ ո շ
ա ն ճ շ տ ու թ յ ու ն ն ե թ ե ն պ ա թ ու ն ա կ ու մ ¹⁹², ս ա կ ա յ ն
թ ու յ լ ե ն տ ա լ ի ս մ ո տ ա վ ո թ պ ա տ կ ե թ ա գ ու մ կ ա գ մ ե լ
ք ն ա կ չ ու թ յ ա ն է թ ն ի կ և կ թ ո ն ա կ ա ն կ ա գ մ ի մ ա ս ի ն :

1830-ա կ ա ն ն ե թ ի տ վ յ ա լ ն ե թ ո վ Ա խ ա լ ց խ ա յ ի գ ա վ ա ռ ի
ք ն ա կ չ ու թ յ ու ն ը կ ա գ մ ու մ է թ 70 հ ա գ ա թ մ ա թ ո ,
ո թ ո ն ց ի ց 13500-ը ք ն ա կ վ ու մ է ի ն Ա խ ա լ ց խ ա ք ա ղ ա ք ու մ ¹⁹³:
Գ ա վ ա ռ ի ք ն ա կ չ ու թ յ ու ն ը ք ա ղ կ ա գ ա ծ է թ հ ա յ ե թ ի ց ,
վ թ ա գ ի ն ե թ ի ց , ք թ դ ե թ ի ց , հ ու յ ն ե թ ի ց , գ ն չ ու ն ե թ ի ց ,
կ ա թ ա փ ա փ ա խ ն ե թ ի ց և թ ու թ ե թ ի ց կ ա մ
օ ս մ ա ն ց ի ն ե թ ի ց : Յ ա շ վ ի ա ռ ն ե լ ո վ վ ե թ ո ն շ յ ա լ
տ ե ղ ե կ ու թ յ ու ն ն ե թ ը ` ք ն ա կ չ ու թ յ ա ն մ ո տ կ ե ս ը
մ ի ա յ ն է թ գ թ ու մ ի փ ա շ ա յ ու թ յ ու ն ի ց գ ա ղ թ ա ծ և
տ ե ղ ա ք ն ա կ հ ա յ ե թ ն է ի ն :

1840-1846 թ թ . Տ ա վ թ ի կ յ ա ն և Վ ո թ ո ն ե ժ ի ն ա հ ա ն գ ն ե թ ի ց
Ջ ա վ ա խ ք ար տ ա ք ս վ ե գ ի ն դ ու խ ո ք ո թ ա ղ ա ն դ ը դ ա վ ա ն ո ղ

¹⁹¹ **Март Н. Я.**, Племенной состав населения Кавказа, Петроград, Типография Российской Академии наук, 1920, с. 57.

¹⁹² **Иванов В. А.**, Город Ахалцих, Тифлисской губернии, - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 7, Типография Канцелярии главнокомандующего гражданской частью на Кавказе, Тифлис, 1889, с. 204.

¹⁹³ **Евещкий О.**, указ. соч., с. 27, 179; **Зубов П. П.**, указ. соч., с. 291.

մոտ 4 հազար ռուսագրի գյուղացիներ¹⁹⁴: 1840-1850-ականների տվյալների համաձայն՝ Ախալցխայի գավառում բնակչության թիվը նվազել է և հասել 48 հազարի¹⁹⁵: Դա կարող է բացատրվել, ինչպես՝ մահմեդական բնակչության շարունակվող արտագաղթով, որի թիվը մոտ 20 հազար էր կազմում նշված ժամանակաշրջանում, այնպես՝ էլ այս կամ նախորդ հաշվարկների անճշտությամբ¹⁹⁶:

1864 թ. տվյալներով Ախալցխայի գավառում բնակվում էր մոտ 75,4 հազար մարդ, այդ թվում, 33,8 հազար Յայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդ (44,8%), 8,7 հազար հայ կաթոլիկ (11,5%), 23 հազար մահմեդական (30,5%), 4,4 հազար ուղղափառ (5,8%), 3,5 հազար ռուսադասակարգ (4,6%) և 1,9 հազար հունդայական (2,5%)¹⁹⁷: Գավառի բնակչության կրոնական կազմը մոտավոր պատկերացում է տալիս նաև էթնիկ կազմի մասին: Մահմեդականներից մոտ 20 հազարը նշված են որպես «մահմեդական վրացիներ»¹⁹⁸: Այսպիսով, վրացիների թիվը շուրջ 24 հազար էր (գավառի բնակչության մոտ 30%-ը), հաշվի առնելով, որ նշված ուղղափառները վրացիներ էին: Այս հաշվարկներով թարաքամների, թուրքմենների և քրդերի ընդհանուր թիվը պետք է կազմեր մոտ 3 հազար:

1870 թ. տվյալներով՝ Ախալցխայի գավառում բնակվում էր 80527 մարդ¹⁹⁹: Բնակչության էթնիկ կազմը տոկոսներով ներկայացնելիս ունի հետևյալ պատկերը՝ 48% հայեր (38,6 հազ.), 39,5% վրացիներ (32,6 հազ.), 4%

¹⁹⁴ ԼՂԹՆԻՍՏՅԱՆ, ԵՎԵՆ. ԵՎԵՆ., թ. 338.

¹⁹⁵ **Константинов О.**, От Сурама, через Ахалцих, Александрополь и Эриван, до станции Салаоглы, - Кавказский календарь на 1851 год, Тифлис, Канцелярия Кавказского наместника, 1850, отд. III, с. 102.

¹⁹⁶ **Осипов А. Г.**, указ. соч., с. 112.

¹⁹⁷ Разбор сведений о численности народонаселения Кутаисской губернии за 1864 год, - Сборник статистических сведений о Кавказе, под ред. **И. В. Воронова**, т. I, Тифлис, Типография Главного управления наместника Кавказского и Меликова, 1869, отд. I, с. 15-18.

¹⁹⁸ Сведения о населении Кавказского наместничества по народностям, - Сборник статистических сведений о Кавказе, под ред. **И. В. Воронова**, отд. II., с. 23:

¹⁹⁹ Сборник сведений о Кавказе, т. 2, Под ред. **Н. Зейдлица**, Тифлис, Типография Главного управления наместника Кавказского, 1872, с. 351.

թաթարներ (3,2 հազ.), 1% քրդեր (մոտ 800 մարդ) և 7,5% այլ ազգեր (6 հազ.)²⁰⁰:

1874 թ. Ախալցխայի գավառը բաժանվում է Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների: 1873 թ. վիճակագրական տվյալներում բնակչությունն արդեն ներկայացված է առանձին ըստ երկու նորաստեղծ գավառների, որոնց ընդհանուր բնակչության թիվը 93284 էր: Այսպես, Ախալցխայի գավառում բնակվում էր 43377 մարդ, որից 21402 «ադրբեջանական»²⁰¹ թաթարներ (49,3%), 15415 հայ (35,5%), 3239 «բառի նեղիմաստով վրացի» (7,5%), 451 քուրդ (1%), իսկ մնացած 6,7% կազմում էին հրեաները, ռուսները, «հյուսիսային թաթարները», հույները և այլ ազգերի ներկայացուցիչները: Ախալցխա քաղաքի բնակչության թիվը հասնում էր 13265 մարդու, որից միայն 10702-ը ազգությունը հայ էին, 422-ը՝ վրացի²⁰²: Քաղաքում էին բնակվում նաև հրեաների, հույների և ռուսների մեծ մասը: Մահմեդականները և վրացիների մեծ մասը բնակվում էին գավառի գյուղերում:

Ախալքալաքի գավառում բնակվում էր 49909 մարդ, որից 36163 հայ (72,5%), 4404 «ադրբեջանական թաթարներ» (8,8%), 2809 վրացի (5,6%), 292 քուրդ (0,6%), 219 թուրք (0,4%), իսկ մնացած 11,9%-ը կազմում էին ռուսները, հույները, հրեաները և այլ ազգերի ներկայացուցիչները²⁰³:

²⁰⁰ Сборник сведений о Кавказе, т. 1, Под ред. Н. Зейдлица, Тифлис, Типография Главного управления наместника Кавказского, 1871, с. 291.

²⁰¹ «Ադրբեջանական» եզրույթն օգտագործված է իբրև աշխարհագրական անվանաձև: Այդ մասին է վկայում նաև տվյալներում կիրառված «հյուսիսային թաթարներ» եզրույթը, որն օգտագործվել է Հյուսիսային Կովկասի թյուրքախոս բնակչության համար: Ավելի մանրամասն տես **Գալստյան Վ.**, Ժողարի երկրորդ կեսին թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի ձևավորման դերը Արևելյան Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության էթնոհամախմբման գործընթացում, Ատենախոսություններ, Կ. 1997. Գիտական աստիճանի հայցման համար, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 2017, էջ 69; **Баберовски Й.**, Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе, с. 24-25.

²⁰² Сборник сведений о Кавказе, т. 7, Под ред. Н. Зейдлица, Тифлис, Типография Главн. управления наместника Кавказского, 1880, с. XVIII-XXI.

²⁰³ Տե՛ս նույն տեղում:

Ի տարբերություն նախորդ տարիների վիճակագրության՝ 1873 թ. տվյալներում վրացի մահմեդականների մասին տեղեկություններ կայացված չեն: Նրանք թարաքամաների և թուրքմենների հետ միասին ընդգրկված են առաջին անգամ կիրառվող «ադրբեջանական թաթարներ» անվան տակ: «Բամինեղիմաստով վրացիներն», ըստ էության, միայն ուղղափառ վրացիներն են, ինչը երևում է գավառների կրոնական կազմն արտացոլող տվյալներից: Ախալցխայի գավառում բնակվում էր 3418 ուղղափառ: Գավառի վրացիների, ռուսների և հոլանդների ընդհանուր թիվը 3426 էր: Մահմեդական վրացիների թիվը չպետք է գերազանցեր 17-19 հազարը, քանի որ 1870 թ. «թաթարներ» թիվն անանց նրանց 3,2 հազար էր: Բացի այդ, Ա. Խախանովի գնահատմամբ՝ 1873 թ. թարաքամաները կազմել են Ախալցխայի գավառի բնակչության 3,9%, իսկ թուրքմենները՝ 1,1%-ը²⁰⁴: Չայերի ճնշող մեծամասնությունը կազմում էին Չայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդներ՝ Ախալցխայում՝ 14995 և Ախալքալաքում՝ 36163 մարդ: Կաթոլիկ հայերի թիվը Ախալցխայի գավառում 2420 է, իսկ Ախալքալաքի գավառում՝ 4991²⁰⁵:

1886 թ. վիճակագրական տվյալներով գավառների ընդհանուր բնակչությունը թիվը կազմում էր 122590 մարդ: Ախալցխայի գավառում բնակվում էր 58791 մարդ, որից 23185 վրացի (39,4%), 16125 թաթար (27,4%), 15042 հայ (25,6%), 1266 քուրդ (2,2%), 31 թուրք (0,05%), իսկ 5,4%-ը հրեա, ռուս, հոլանդ, և Լեհ և այլ ազգեր: Վրացիների 14,9 հազարը նշված է որպես մահմեդական: Ախալքալաքի գավառում բնակվում էր 63799 մարդ, որից 46384 հայ (72,2%), 6091 թաթար (9,5%), 3741 վրացի (5,9%), 694 քուրդ (1,1%), իսկ 11,3%-ը ռուս, հոլանդ, գնչու (բոշա), հրեա և այլ ազգեր²⁰⁶: Ինչպես տեսնում

²⁰⁴ Хаханов А., և շ վ.աշխ., էջ 5.

²⁰⁵ Сборник сведений о Кавказе, т. 7, с. XXXVIII-XXXIX.

²⁰⁶ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года, Типография И. Мартиросянца, 1893.

ենք, այս տվյալներով Եականորեն ավելացել է թաթարների թիվը, հատկապես՝ Ախալցխայի գավառում: Դա կարող էր լինել թուրքախոս մահմեդականների մի մասին որպես «թաթար» գրանցելու հետևանքով: Դրա մասին է խոսում «մահմեդական վրացիների» թվի գգալի կրճատումը: Սակայն նույնիսկ այս պարագայում «թաթարների», ինչպես նաև քրդերի թվի աճն անհամեմատ մեծ է: Կարծում ենք, նախորդ տարիների տվյալներն ամբողջությամբ չեն արտահայտում նշված խմբերի թվաքանակը: Յայտնի են դեպքեր, երբ քոչվոր կամ կիսաքոչվոր խմբերը չեն ներառվել վիճակագրական տվյալներում²⁰⁷:

1897թ. առաջին համառոտ սաստանյան մարդահամարի տվյալներով շրջանի բնակչության թիվը կազմել է 141546 մարդ: Ախալցխայի գավառում բնակվում էր 68837 մարդ, որից 24137 թուրք (35%), 15144 հայ (22%), այդ թվում՝ 2577 կաթոլիկ, 12370 թաթար (18%), 12213 վրացի (17,7%), այդ թվում 4516 կաթոլիկ, 1313 հունդայական²⁰⁸ և միայն 58 մահմեդական, 1396 քուրդ (2%), իսկ 5,3%-ը ռուս, լեհ, հոլանդացի և այլ ազգեր: ²⁰⁹

Ախալքալաքի գավառում բնակվում էր 72709 մարդ, որից 52539 հայ (72,3%), այդ թվում 6755 կաթոլիկ, 6569 թաթար (9,0%), 6451 վրացի (8,9%), որից 1803 կաթոլիկ, 810 քուրդ (1,1%), 296 թուրք (0,4%), իսկ 8,3%-ը ռուսներ, հրեաներ, լեհեր և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ²¹⁰:

Մարդահամարի տվյալներում մարդկանց էթնիկ պատկանելությունը որոշվել է նրանց լեզվի հիման վրա, ինչի հետևանքով էլ նախկինում «մահմեդական վրացիներ» համարվող մարդկանց գգալի մասը գրանցվել է որպես թուրքեր: Այսպիսով, կարող ենք

²⁰⁷ Գալստյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 76:

²⁰⁸ Վրացախոս հունդայականները նախորդ և հաջորդ տարիների վիճակագրական տվյալներում ներառվել են հրեաների թվում:

²⁰⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Тифлисская Губерния, т. LXIX, Изд-во Центрального статистического Комитета Министерства внутренних дел, 1905, с. 92-93.

²¹⁰ Տե՛ս, նույն տեղում, էջ 90-91:

եզրակացնել, որ XIX դարի վերջում մահմեդական վրացիների մեծ մասը թուրքախոս էին կամ գերադասում էին խոսել թուրքերեն: Նախորդ և հաջորդ տարիների հետ համեմատությամբ, ինչպես նաև հենց մահմեդական վրացիների թուրքերեն խոսելու փաստը, թույլ է տալիս ենթադրել, որ «թուրքեր» անվան տակ պետք է հասկանանք մեծ մասամբ մահմեդական վրացիներին, իսկ «թաթարների» անվան տակ՝ գլխավորապես թարաքամներին և թուրքմեններին: Չպետք է բացառել, որ թուրքախոսները հայտնվելով թարաքամների շրջապատում և հակառակը, կարող էին հեշտությամբ անցում կատարել օղուզական ծագում ունեցող միլիտարիզմյանը, ուստի այս թվերը պայմանական են:

Այս մարդահամարի տվյալները առնչվում են նաև երկու գավառներում բնակվող կաթոլիկների էթնիկ պատկանելության հետ կապված արդեն արժարժված հարցին: Ինչպես տեսնում ենք, Ախալքալաքի գավառում բնակվող կաթոլիկների ճնշող մեծամասնությամբ ուսումարդահամարի տվյալների հայախոս է, ինչը նույնպես դեմ է վրացի մասնագետների առաջ քաշած վարկածին:

1914 թ. վիճակագրական տվյալներով երկու գավառների բնակչության թիվը կազմել է 200921 մարդ: Ախալքալաքի գավառում բնակվում էր 95975 մարդ, որից 50851 մահմեդական (53%), 27149 հայ (28,3%), 7893 վրացի (8,2%), 1993 քուրդ (2,1%) և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ: Ախալքալաքի գավառի բնակչությանը կազմել է 104946 մարդ, որից 81014 հայ (77,2%), 6905 վրացի (6,6%), որից միայն 135 մահմեդական վրացի, 5839 մահմեդական (5,6%), այդ թվում 4586 շիա, 731 քուրդ (0,7%) և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ²¹¹: Այս տվյալներով էական աճ է գրանցվել գրեթե բոլոր ազգերի մոտ: Վրացիների

²¹¹ Пространство и население губерний и областей Кавказского края к 1-ому января 1914 г. (коренное и временно проживающее), - Кавказский календарь на 1915 год, Тифлис, Канцелярия Кавказского наместника, 1914, с. 242-245.

թիվը կրկին ցույց է տալիս միայն ուղղափառ ու թյան հետևորդներին:

Ախալքալաքի գավառում բնակվող «մահմեդականներն», ըստ էության մեծ մասամբ հենց թարաքամաներն ու թուրքմեններն են: Այդ մասին են վկայում գավառի մահմեդականների մեծ մասի շիալիները: Օսմանյան իշխանության տարիներին մահմեդականացած ժողովուրդները սուլնիներ էին, իսկ Պարսկաստանի նախկին տարածքներից տեղափոխվածները՝ շիաներ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների մահմեդականները ռազմական գործողություններ սկսեցին հարևանությամբ բնակվող հայկական և վրացական բնակավայրերի դեմ: Չինված ջոկատները ենթարկվում էին թուրքական հրամանատարությանը: Այդ մասին է վկայում Ախալքալաքի գավառի դրոշման մասին գեներալ Թ. Նազարբեկյանի 1918 թ. ապրիլի 15-ի նամակը, որտեղ հաղորդվում էր, որ «թաթարները հայ տարարեցին, որ իրենց ռուսահպատակ չեն համարում, իսկ թուրքական կառավարությունից բանակցությունների սկսման կամ ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին հաղորդագրություն չեն ստացել, ուստի իրենք հարկ չեն համարում վերադառնալ խաղաղ աշխատանքին և հարևան ժողովուրդների հետ համակեցությունը, հետևաբար հայերի հետ պատերազմի մեջ են գտնվում»²¹²: Նույն խնդրի շուրջ է խոսվում նաև Վեհիբ փաշային ուղղված գեներալ Ի. Օդիշելիձեի նամակում²¹³: Գավառների տարածքներ խուժած թուրքական զորքերի հետ տեղացի մահմեդականները իրականացրին քրիստոնյաների,

²¹² Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, Типография Правительства Грузинской Республики, 1919, с. 256.
²¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 256-257:

մասնավորապես հայերի ջարդեր²¹⁴: Հայկական բնակչությունը մեծ կորուստներ կրեց նաև Բակուրիանի և Ճակայի բարձրադիր լեռնային շրջաններում, որտեղից Վրաստանի իշխանությունները դեպի երկրի խորքեր թռչել էին տեղափոխվել փախստական հայերին²¹⁵:

1918 թ. մայիսին Ախալցխայի և Ախալքալաքի մահմեդականների պատվիրակները Բաթումի կոնֆերանսի ժամանակ ցանկություն հայտնեցին միանալ Թուրքիային²¹⁶: Պատերազմի ավարտից և թուրքական զորքերի Ախալցխայից հեռանալուց հետո Օմար Ֆայիկ Կիփիանիի ղեկավարած Մեսխեթիի մահմեդականների «ազգային կոմիտեն» սկզբից ստիպված ընդունեց Վրաստանի իշխանությունը, սակայն շուտով վրացական զինված ուժերի հետ բախումները վերսկսվեցին²¹⁷: Արդյունքում տեղի մահմեդականները նախընտրեցին ենթարկվել «Հարավ-արևմտյան Կովկասի ժամանակավոր կառավարությունը» (Կարսի «Շուրա»), որի զինված ջոկատները հարձակվեցին վրացական կայազորների վրա: ²¹⁸ Այդ ընթացքում Ախալցխայի և Ախալքալաքի մահմեդականներին գլխավորած Օմար Ֆայիկ Կիփիանին (Նեմանզադե), Ահմեդ Պեպինովը (Պիպինաշվիլին), Սերվեր-բեգ Ջադելին, Ալի-բեգ Ավալիաշվիլին, ժամանակակից վրացի հեղինակի գնահատմամբ, «պանթուրքիստների կողմից դաստիարակված մեսխեդատատերերի ժռանգներն էին», որոնք «թուրքական իշխանությունների ուղղորդմամբ 1918-1919 թվականներին Մեսխեթիում մահմեդական և քրիստոնյա բնակչության միջև

²¹⁴ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 272-285:

²¹⁵ **Маилян Б. В.**, Краткий очерк изгнания армян из Джавахка в 1918 году, - Седьмая Годичная научная конференция, Российско-Армянский (Славянский) университет, 3-7 декабря 2012, 2013, с. 77-83.

²¹⁶ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 310-312.

²¹⁷ **Մաիլյան Բ.**, Ազգային հարցը և հայերի կացությունը Վրաստանի Հանրապետությունում (1918-1921 թթ.), Երևան, «Գիտություն», 2016, էջ 62-70:

²¹⁸ Տե՛ս նաև նշվ. աշխ., էջ 62-63:

արյունալի բախումներ կազմակերպեցին»²¹⁹: Ի վերջո, Վրաստանին հաջողվեց Ախալցխայի գավառում հաստատել իր իշխանությունը: Դրան մեծապես նպաստում էր առաջ քաշված ինքնավար «Մահմեդական Վրաստանի» գաղափարը, որն այդպես էլ չիրագործվեց²²⁰: Մահմեդականների առաջնորդներից Օմար Ֆայիկ Նեմանզադեն ու Ահմեդ Պեպինովը ապաստան գտան Ադրբեջանում²²¹:

Ինչպես տեսնում ենք, XIX դարի սկզբին արդեն գավառի մահմեդականները ընդգծված թուրքամետ կողմնորոշում ունեին, թեև, ինչպես նշում է Բ. Մախլյանը, բնակչության մի մասը ինքնավարություն ստանալու պայմանով դեմ չէր Վրաստանին միանալուն²²²: Ենթադրաբար, դա մահմեդականների այն հատվածն էր, որը դեռ հիշում էր իր ոչ մահմեդական նախնիների մասին:

1921 թ. փոլշևիկների իշխանության հաստատումից հետո իրավիճակը հանդարտվեց: Խորհրդային իշխանությունները սկսեցին վարել Ա. Օսիպովի գնահատմամբ «ազգերի և ազգություններին կառուցման» քաղաքականություն՝ միավորելով լեզվով և մշակույթով մոտ խմբերին²²³: Այդ քաղաքականությունը խորհրդային հանրապետություններում միատարր տիտղոսային ազգերի ձևավորման նպատակ էր հետապնդում²²⁴: Ախալցխայի և Ախալքալաքի մահմեդականներին դիտարկում էին որպես ապագա Ադրբեջանական ազգի մի մաս: 1923 թ. խորհրդային իշխանությունները համատարած սկսեցին փոխել մահմեդականների ազգանունները և անձնագրերում նրանց որպես

²¹⁹ ზღუაშვილი უ., დას. ნაშ., გვ. 18.

²²⁰ **Маилян Б.**, Между Грузией и Турцией: особенности ирредентизма на примере Аджарии и Самцхе-Месхетии (1918-1921 гг.), Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ, Москва, 2015, с. 142-143; **Մախլյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 60-62:

²²¹ **Юнусов А.**, указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml (15.10.2018).

²²² **Մախլյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 70:

²²³ **Симоненко В.**, указ. соч., с. 79.

²²⁴ **Баберовски Й.**, Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе, с. 305-337.

«Թյոլրք», իսկ 1930-ականների վերջերից որպես «ադրբեջանցի» գրանցել ²²⁵: Այս ընթացքում բացվում է ինդյանց ներդրումը դասավանդվում էր Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում տարածված լեզվով, իսկ ուսուցիչները և կուսակցական կադրերը ընտրվում էին Ադրբեջանից ²²⁶: Ախալցխայում բացվում է ադրբեջանական թատրոն և տպագրվում են միջարթ թերթեր՝ ադրբեջաներեն լեզվով. Ադիգենում՝ «Ադըգյունս կոլխոգչունսու» (Ադիգենի կոլտնտեսական) և «Ղըզըլ ռենջբեր» (Կարմիր ռանչպար), Ախալցխայում՝ «Կոմունիստ», Ասպինձայում՝ «Բադբան» (Այգեպան) և «Սոսիալիզմ կենդի» (Սոցիալիստական գյուղ)²²⁷: Այս ամենի իրագործման մեջ կարևոր դեր են խաղացել մեզ արդեն հայտնի Օմար Ֆայիկ Կիպիանին, Ահմեդ Պեպինովը, Օսման Սերվեր-բեկը և այլն ²²⁸:

1930-ականների վերջերիս և 1940-ականների սկզբին Վրաստանի ԽՍՀ իշխանությունները փորձեցին դպրոցներում ուսուցումն իրականացնել վրացերենով, ինչպես նաև վրացական ազգանուններ տալ մահմեդականներին ²²⁹:

Խորհրդային իշխանությունների կողմից այս ընթացքում անցկացվեց երկու մարդահամար, որոնք էլ թույլ են տալիս դատել բնակչության թվի և էթնոկրոնական կազմի փոփոխություններին:

1926 թ. համախորհրդային մարդահամարի տվյալների համաձայն երկու գավառների բնակչության ընդհանուր թիվը կազմել է 175,9 հազար մարդ: Ախալցխայի գավառում բնակվում էր 96973 մարդ, այդ թվում 49170 «Թյոլրք» (50,7%), 24353 վրացի (25,1%), 15565 հայ (16,1%), 3094 քուրդ (3,2%), 586 օսմանյան թուրք (0,6%):

²²⁵ Мамулия Г., указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_19_mamulija.shtml (22.12.2018).

²²⁶ ღლუამვილი უ., დას. ნაშ., გვ. 18-19; Джапаридзе А., Месхети: мусульманизация грузин, Тбилиси, Изд-во «Универсал», 2008, с. 38.

²²⁷ Гаджиев А., Ахалцхские турки: история, этнография фольклор, - «IRS Наследие», 2007, № 2(26), с 9.

²²⁸ Տե՛ս նոյն տեղում:

²²⁹ Khazanov A. M., op. cit., p. 3; Симоненко В., указ. соч., с. 83.

Բնակչության 4,3%-ը կազմում էին ռուսները, ուկրաինացիները, հրեաները, հոլանդները, լեհերը և այլ ազգերի ներկայացուցիչները: Յարկե նշել, որ վրացիներից 11658 մարդ, այսինքն վրացական բնակչության շուրջ 12%-ը թուրքախոս էին: Ախալքալաքի գավառում բնակվում էր 78937 մարդ, այդ թվում՝ 57791 հայ (73,2%), 7565 վրացի (9,6%), 6940 «թյուրք» (8,8%), 930 թուրք (1,2%) և 7,2% այլ ազգերի ներկայացուցիչներ²³⁰:

1897 թ. մարդահամարի տվյալների համեմատ «թյուրքեր»-ի թիվը և տեսակարար կշիռը կտրուկ ավելացել է, ինչը պայմանավորված է նաև նրանով, որ «թյուրքեր» անվան տակ նախկին «թաթարների», թարաքամների, կարափափախների, թուրքմենների, թուրքերի (օսմանյան թուրքերի) և մահմեդական վրացիների հետմիասին տվյալներում ներառվել են այլ թուրքախոս խմբեր: Վրացիների թիվը 1897 թ. համեմատ նվազել է առաջին աշխարհամարտի տարիների իրադարձությունների, ինչպես նաև վրացախոս հրեաներին չներառելու պատճառով: Ախալքալաքի գավառում հայերի թիվն ավելացել է 1897 թ. մարդահամարի տվյալների հետ համեմատած, սակայն կտրուկ նվազել է 1914 թ. տվյալների դիմաց՝ պայմանավորված Առաջին աշխարհամարտի տարիների նկրած կորուստներով:

1939 թ. համախորհրդային մարդահամարի անցկացման ժամանակ Սամցխեի և Ջավախքի վարչատարածքային բաժանումն արդեն փոխվել էր: Նախկին Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների փոխարեն ներկայացված են Ադիգենի, Ախալցխայի, Ասպինձայի, Ախալքալաքի և Բոգդանովկայի շրջանների տվյալները: Ադիգենի շրջանը, Ախալցխայի շրջանը և Ասպինձայի շրջանի մեծ մասը նախկինում կազմում էին Ախալցխայի գավառը, իսկ Ախալքալաքի և Բոգդանովկայի շրջանները՝

²³⁰ Всесоюзная перепись населения 1926 г., т. 14, отд. I, Москва, ЦСУ СССР, 1929, с. 84-91.

Նախկին Ախալքալաքի գավառը: Նախորդ տարիների հետ համեմատությու անցկացնելու նպատակով պետք է հաշվել այդ շրջանների բնակչությունը: Այսպես, Ադիգենի, Ախալցխայի և Ասպինձայի շրջանների բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 129448 մարդ, որից 82947 «ադրբեջանցի» (64.1%), 19137 հայ (14,8%), 17802 վրացի (13,8%), 3472 քուրդ (2,7%), և մնացած 4,7%՝ ռուսներ, հրեաներ, ուկրաինացիներ, հոլանդներ և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ: Նշենք, որ հայերի մեծ մասը՝ 16454 մարդ բնակվում էր Ախալցխայի շրջանում: Ախալքալաքի և Բոգդանովայի շրջաններում բնակվում էր 99230 մարդ, որից 81457 հայ (82,1%), 5024 «ադրբեջանցի» (5,1%), 4950 վրացի (5.0%), 386 քուրդ (0,4%) և 7,4%-ը՝ ռուսներ, հոլանդներ, հրեաներ և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ ²³¹:

1939 թ. մարդահամարը, նախորդ երկու մարդահամարների հետ համեմատած, ավելի սահմանափակ տեղեկություն է հաղորդում: Բացի այդ, ինչպես երևում է, քրդերից բացի շրջանների բոլոր մահմեդականներին գրանցել են որպես «ադրբեջանցիներ»:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով վիճակագրական տվյալները, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության (տե՛ս աղյուսակներ №1 և №2).

Աղյուսակ №1. Ախալցխայի գավառի բնակչության կազմը 1873-1939 թթ.

²³¹ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР - http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=777 (05.01.2019).

Տարեթիվը	Բնակչության թիվը	Ընդամենը	Չափեր	Վրացիներ	Մահմ. վրացիներ ²³²	Թաթարներ ²³³	Քրդեր	Այլ ազգեր
1873	մարդ	43377	15415	3239	19000	2200	451	3072
	%	100	35,5	7,5	43,8	5,1	1,0	7.1
1886	մարդ	58791	15042	8285	14900	16125	1226	3213
	%	100	25,6	14,1	25,3	27,4	2,1	5.5
1897	մարդ	68837	15144	10900 ²³⁴	24137 ²³⁵	12370	1396	4890
	%	100	22,0	15,8	35,1	18,0	2,0	7.1
1914	մարդ	95975	27149	7893	-	50851	1993	8089
	%	100	28,3	8,2	-	53	2,1	8.4
1926	մարդ	96973	15565	24353	-	49170	3094	4791
	%	100	16,1	25,1	-	50,7	3,2	4.9
1939	մարդ	129448	19137	17802	-	82947	3472	6090
	%	100	14,8	13,8	-	64,1	2,7	4.7

Ինչպես տեսնում ենք, Ախալցխայի գավառում մահմեդականների (ժամանակակից մեսխեթցի թուրքերի) ընդհանուր թիվը 1873-1939 թթ. ընթացքում 21,2 հազարից հասել է շուրջ 83 հազարի, իսկ տեսակարար կշիռը 48,9%-ից 64.1%-ի: Ոչ մահմեդական վրացիների թիվը նույնպես էական աճ է գրանցել 3,2 հազարից

²³² Նշված խմբի համար նախընտրել ենք այս տարբերակը, քան ի որ XIX դարի ռուսական աղբյուրներում այն առավել շատ է կիրառվել: Բացի այդ, ինչպես արդեն գիտենք, այս խմբի ներկայացուցիչների մեծ մասը մահմեդականացած վրացիների հետնորդներն էին:

²³³ Այս անվանումը պայմանական է և 1873-1897 թթ. ընթացքում գլխավորապես թարաքամներին է ներառում: Չետագա տարիներին նաև նրանց թվում են մահմեդական վրացիները, քանի որ վիճակագրական տվյալները թուրքի չեն տալիս հաշվարկել նրանց թիվը:

²³⁴ Այդ թվում մվրացախոս կաթոլիկները:

²³⁵ Սա շրջանի «թուրքերի», այսինքն թուրքախոս մահմեդականների թիվն է, որոնք, ի տարբերություն «թաթարների» խոսում էին թուրքերենի արևելյան բարբառներից մեկով:

հասնելով 17,8 հազարի: Աճել է նաև նրանց տեսակարար կշիռը, 7,5%-ից հասնելով 13,8%-ի: Հայերի թիվը Ախալցխայի գավառում համեմատաբար կայուն էր և կազմում էր մոտ 15,5 հազար մարդ՝ աճ գրանցելով միայն վերջին տարիներին: Սակայն այլ էթնիկ խմբերի բնակչության թվի աճի պայմաններում, հայերի տեսակարար կշիռը շարունակաբար նվազել է՝ 35,5%-ից հասնելով 14,8%-ի: Քրդերի մոտ գրանցվել է կայուն բնական աճ:

Աղյուսակ № 2. Ախալքալաքի գավառի բնակչության կազմը 1873-1939 թթ.

Տարեթիվը	Բնակչության թիվը	Ընդամենը	Հայեր	Վրացիներ	Թաթարներ ²³⁶	Քրդեր	Այլազգեր
1873	մարդ	49909	36163	2809	4404	292	6241
	%	100	72,5	5,6	8,8	0,6	12.5
1886	մարդ	63799	46384	3741	6091	694	6889
	%	100	72,7	5,9	9,5	1,1	10.8
1897	մարդ	72709	52539	6451 ²³⁷	6569 ²³⁸	810	6340
	%	100	72,3	8,9	9,0	1,1	8.7
1914	մարդ	104946	81014	6905	5839	731	10457
	%	100	77,2	6,6	5,6	0,7	10.0
1926	մարդ	78937	57791	7565	6940	930	5711
	%	100	73,2	9,6	8,8	1,2	7.2
1939	մարդ	99230	81457	4950	5024	386	7413
	%	100	82,1	5,0	5,1	0,4	7.5

Ախալքալաքի գավառում նույն ժամանակահատվածում թաթարների թիվը տատանվել է 4,4 հազարից մինչև 6,9 հազար, իսկ տեսակարար կշիռը

²³⁶ Այս դեպքում թաթարների թիվը գլխավորապես ներառում է թարաքամներին և թուրքմեններին:

²³⁷ Այդ թվում վրացախոս կաթոլիկները:

²³⁸ Ներառված չեն 296 «թուրքերը», որոնք, ըստ էության մահմեդականացած վրացիներն էին:

8,8%-ից նվազել մինչև 5,1%: Վրացիների թիվը 2,8-7,5 հազարի սահմաններում է տատանվել, իսկ տեսակարար կշիռը՝ 5,0%-9,6%: Հայկական բնակչության թիվը կայուն աճ է գրանցել 36,1 հազարից հասնելով մոտ 81,4 հազարի, իսկ հայերի տեսակարար կշիռը 72,5%-ից հասել է 82,1%-ի: Քրդերի թիվը եղել է աննշան:

Այսպիսով, Ռուսական տիրապետության հաստատման արդյունքում մահմեդական բնակչության մի մասը տեղափոխվեց օսմանյան կայսրություն: Արևմտյան Հայաստանից տեղի ունեցավ հայերի և հույների ներգաղթ: Հայերի ներգաղթն ընդամենը համալրեց շրջանի հայկական բնակչության թիվը, այլ ոչ թե «հայկականացրեց» այն: Գլխավոր տարբերությունը տեղի և գաղթական հայերի միջև դավանանքն էր: Գաղթականները հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներ էին, իսկ տեղի հայերի զգալի մասը մահմեդականացումից խուսափելու համար ընդունել էր կաթոլիկություն՝ որոշ չափով բարելավելով իրենց կարգավիճակը Հռոմի Պապի և եվրոպական տերությունների երաշխիքների հաշվին: Հետագա տարիներին հայերը կազմեցին Ախալքալաքի գավառի բնակչության հիմնական մասը, իսկ Ախալցխայի գավառում նրանց տեսակարար կշիռը հետզհետե նվազեց:

Ռուսական կայսրության տիրապետության տարիներին իշխանությունների քաղաքականությունն անհետևողական էր, և դրա արդյունքում շարունակվեց մահմեդականացած բնակչության էթնիկ ինքնության կորստի գործընթացը և ստեղծվեցին նախադրյալներ խորհրդային իշխանությունների կողմից նրանց նորաստեղծ «ադրբեջանական ազգի» կազմում ընդգրկելու համար: Միևնույն ժամանակ, հարկ է նշել, որ մահմեդականների մի մասը շարունակում

Էր մնալ երկլեզու և պահպանել իրենց նախնիների ինքնուրույնը:

Վիճակագրական տվյալների վերլուծությունից երևում է, որ Սամցխեում և Ջավախքում բնակվող մահմեդականները, որոնք հետագայում կազմեցին մեզ հայտնի մեսխեթցի թուրքերի էթնոկրոնական խումբը, մեկ դարի ընթացքում բնակչության 1/5 մասից կազմեց նրա 2/5 մասը: Այդ գործընթացին մասնակցություն ունեցան մահմեդական վրացիները (այդ թվում՝ հայերը), թարաքամները, թուրքմենները, թուրքերը: Թարաքամները և թուրքմեններն ընդհանուր առմամբ կազմել են նրանց մոտ 1/3 մասը: 2/3-ում գերակշռում են մահմեդական վրացիները: Թուրքերը և օսմանյան տիրապետության տարիներին մահմեդականացած հայերը նույնպես մտել են «մահմեդական վրացիների» թվի մեջ, սակայն նրանց տեսակարար կշիռը պարզել հնարավոր չէ:

1.3 ՄԵՍԽԵԹՑԻ ԹՈՒՐԹԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՓՈՒԼ Ը ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Մեսխեթցի թուրքերի կազմավորման և ինքնուրույն ձևավորման վերջին փուլն ընթացավ միջինասիական խորհրդային հանրապետություններում, որոնք նրանք արտաքսվեցին 1944 թ. վերջին: Տեղահանման պատճառներն ու հետևանքները ավելի մասնրամասն կքննարկվեն հաջորդ գլխում, իսկ այստեղ կանդորադառնանք նրանց ինքնուրույն ձևավորման խնդրին: Միայն նշենք, որ 1944 թ. պաշտոնական

փաստաթղթերում նրանք արդեն անվանվում էին «թուրքեր», այլ ոչ թե «ադրբեջանցիներ»²³⁹:

Միջինասիական հանրապետություններ արտաքսված փոքրաթիվ թուրքախոս ժողովուրդը, հայտնվելով միմիջավայրում, որտեղ մշակութային և լեզվական խոչընդոտների գրեթե չկային, պետք է տարալուծվեր տեղի ժողովուրդների շրջանում, սակայն դատեղի չունեցավ: Պատճառների թվին են դասվում «տեղացի-եկվոր», սոցիալ-հոգեբանական հակադրությունը, ինչպես նաև մարդաբանական տարբերությունները²⁴⁰: Ավելին, որոշ հետազոտողների կարծիքով՝ հենց արտաքսումը նպաստեց մեսխեթցի թուրքերի համախմբմանն ու ինքնուրույն ձևավորմանը²⁴¹:

Վրաստանի հարավային շրջաններից արտաքսված ժողովուրդներից թարաքամաներն ու թուրքմենները հետզհետե սկսեցին ձուլվել մեծամասնություն կազմող թուրքախոսների հետ²⁴²: Թեև, հարկ է նշել, որ թերեքեմենների միմասը դեռ չին ունենալով մեսխեթցի թուրքերի հետ: Աջարիայից արտաքսված թուրքերը նույնպես ձուլվել են Մեսխեթցի թուրքերի հետ²⁴³: Մահմեդական համալսարանները (հեմշինները) և քրդերը, չնայած առանձին դեպքերի, մեծ մասամբ մինչ այժմ պահպանում են իրենց ինքնուրույնը²⁴⁴: Այսպիսով, մեսխեթցի թուրքերի կազմավորման վերջնական փուլում որոշ թյուրքական ցեղախմբեր մասնակցություն ունեցան այդ գործընթացում: Եթե հաշվի առնենք մեր կողմից արդեն վերլուծված

²³⁹ **Бадурашвили И., Цуладзе Г., Анчабадзе Г.**, Проблемы репатриации месхов в Грузию, - «Центральная Азия и Кавказ», 2000, № 1(7) - https://www.ca-c.org/journal/2000/journal_rus/cac_07_2000/21.badurashv.shtml (20.02.2019).

²⁴⁰ **Арис Казинян:** Грузия и американо-турецкий проект по возвращению турок-месхетинцев: история и реальность - <https://regnum.ru/news/671851.html> (10.01.2019).

²⁴¹ **Sverdlov S.**, Reflections on Transitional Minorities and Human Rights: Meskhetians and Hemshins in Georgia and Krasnodar, - Anthropology, Minorities, Multiculturalism, Krasnodar, 2004, Vol. 5, p. 8; **Khazanov A. M.**, op. cit., p. 7.

²⁴² **Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F.**, op. cit., p. 15-17; **Осипов А.**, указ. соч., с. 115.

²⁴³ **Полян. П.**, Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР, Москва, «ОГИ-Мемориал», 2001, с. 141.

²⁴⁴ **Sverdlov S.**, op. cit., p. 9; **Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F.**, op. cit., p. 20-21, 24-25.

վիճակագրական տվյալները, ապա թարաքամաներն ու թուրքմենները պետք է կազմեին արտաքսված թյուրքախոս բնակչության մինչև 1/3 մասը:

Մինչ արտաքսումը, այս հանրույթի ներկայացուցիչներն էթնիկ ինքնուրույն՝ որպես այդպիսին չունեին: Նրանց ինքնուրույն առանցքը կրոնն էր, թեև պակաս կարևոր չէր նաև բնակության վայրի ու տոհմի դերը²⁴⁵: XX դարում ձևավորված էթնիկ ինքնուրույնը հարուրամյակի երկրորդ կեսին եղել է փոփոխական: Արտաքսումից մինչև 1960-ական թվականների վերջը գերակշռում էին թուրքական ինքնուրույն ունեցողները, թեև քչերն էին Թուրքիա արտագաղթելու կողմ արտահայտվում²⁴⁶: 1970-1980-ական թթ.ի հայտեկան զգալի թվով մարդիկ, ովքեր ընդունում էին իրենց վրացական ծագման վարկածը: Նրանք պահպանել էին արդյոք վրացական ինքնուրույնը, թե ոչ՝ դժվար է ասել, քանի որ նման վարքագիծը կարող էր պայմանավորված լինել ՎԽՍՀ իշխանությունների դիրքորոշմամբ²⁴⁷, որպեսզի իրենց թուրքլի տրվեց վերադառնալ նախկին բնակության վայրեր: Ինքնուրույն փոփոխությունը բացատրվում է նաև խորհրդային իշխանությունների կողմից հետապնդումներով²⁴⁸: Անկախ պատճառներից, կարելի է եզրակացնել, որ մեսխեթցի թուրքերի մի մասը հայրենադարձության հարցն ավելի բարձր էր դասում, քան իրենց ինքնուրույն հարցը, որը բավականին հեշտուրույն կարող էր փոխվել՝ ելնելով ստեղծված իրավիճակից:

²⁴⁵ **Aydingün A.**, *Creating, recreating and redefining ethnic identity: Ahıska/Meskhetian Turks in Soviet and post-Soviet contexts*, - *Central Asian Survey*, 2002, Vol. 21(2), p. 188.

²⁴⁶ **Khazanov A. M.**, *op. cit.*, p. 8; **Aydingün A., Harding Ç. B., Hoover M., Kuznetsov I., Swerdlow S.**, *op. cit.*, p. 15-16.

²⁴⁷ ՎԽՍՀ իշխանությունները ոչ պաշտոնապես առաջ էին քաշում հայրենադարձների կողմից իրենց վրացական ծագման ընդունման և ազգանվան փոփոխության պահանջը: Ավելի մանրամասն այս հարցը կքննարկվի հաջորդ գլխում:

²⁴⁸ **Թուրքմենները**, նշված խ., թ. 88-89.

Ներկայումս այս հանրություն անվանված քաղաքային ինչպես՝ ազիտական շրջանակներում, այնպես՝ էլ հենց իրենց մեսխեթցի թուրքերի շրջանում ընդհանուր մոտեցում չկա: Վրացի և միջարք այլազգի հետազոտողներ նախընտրում են նրանց անվանել «մեսխեթ», «մեսխեթցիներ», «մահմեդական մեսխեթ»²⁴⁹: Թուրք, ադրբեջանցի և միջարք օտարազգի հետազոտողները նախընտրում են «թուրքեր» կամ «ահըսկա թուրքեր» (ahıska türkləri) եզրույթները²⁵⁰: Վերջինս ծագում է նրանց նախկին բնակության վայրի՝ Օսմանյան կայսրության Չըլդըրի էյալեթի (Ախալցխայի փաշայության) կենտրոնը հանդիսացող Ախալցխա քաղաքի թուրքերեն անվանումից:

Ռուսալեզու գրականությունում առավել տարածված է «թուրք-մեսխեթցիներ» (турки-месхетинцы) եզրույթը, որը մեր կարծիքով այնքան էլ ճիշտ չէ, քանի որ այս դեպքում մեսխեթցիները (մեսխեթը) ընկալվում են որպես թուրքեր, ուստի այս տարբերակում կողմնակալ ձևով խեղաթյուրվում է իրականությունը, և վրացական ազգագրական խմբերից մեկը ներկայացվում է որպես թուրքական:

Գիտական գրականության մեջ առավել հաճախ հանդիպում է «մեսխեթցի թուրքեր» եզրույթը: Այս անվանումը նաև փոխզիջումային տարբերակ է համարվում²⁵¹: Տվյալ դեպքում «մեսխեթցի» բառը մատնանշում է խմբի կազմավորման վայրը: Յարկ է նշել, որ «մեսխեթցի թուրքեր» եզրույթն ի հայտ է եկել 1960-ականների վերջին և 1970-ականների սկզբին, բայց լայն տարածում է գտել միայն 1980-

²⁴⁹ Վրացական պաշտոնական փաստաթղթերում կիրառվում է «1944 թ. Վրաստանի հարավային շրջաններից արտաքսված բնակչություն» եզրույթը, հաշվի առնելով արտաքսվածների ոչ միատարր գնդակազմը ինքելը: Այս եզրույթն են նախընտրում նաև վրացի հետազոտողներից ոմանք: Ավելի մանրամասն տե՛ս Գրիգորյան Թ., Վան. համ., թ. 155.

²⁵⁰ Akkaya A., Ahıska/Meskhetian Turks' diaspora, sense of belonging, and identity, - Turkish Review, 2013, Vol. 3 (3), p. 254.

²⁵¹ Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., op. cit., p. 37-38; Pentikäinen O., Trier T., op. cit., p. 31-32.

ականներին²⁵²: Այն առաջացել է միջնադարյան Վրաստանի հարավային շրջաններից մեկի՝ Մեսխեթի անվանումից: Մեսխեթցի թուրքերից շատերը չեն կիրառում այդ անվանումը, ինչի մասին վկայում է այն, որ 2010 թ. ՌԴ-ում անցկացված մարդահամարի տվյալներով, այնտեղ բնակվող մոտ 100000 մեսխեթցի թուրքերից միայն 4825 մարդ է գրանցվել որպես «մեսխեթցի թուրք»²⁵³, մինչդեռ գերակշիռ մասը գրանցվել են որպես «թուրք»: ԱՄՆ-ում հաստատված մեսխեթցի թուրքերի մի մասը նույնպես իրենց կոչում են «թուրք»²⁵⁴: Ղազախստանում և Ուզբեկստանում անցկացված ուսումնասիրության ժամանակ զգալի թվով մարդիկ հրաժարվել են «մեսխեթցի թուրք» անվանումից՝ նախընտրելով կոչվել «ահըսկա թուրք»²⁵⁵: Փաստորեն, «մեսխեթցի թուրքեր» եզրույթը հանդիսանում է տվյալ խմբի առավել տարածված և, միևնույն ժամանակ, առավել չեզոք արտանունը (էկզոթենոնիմը): Այդ իսկ պատճառով աշխատանքում նախընտրել ենք հենց այս տարբերակը:

Ինչ վերաբերվում է նրանց ինքնանվանմանը (էնդոթենոնիմին), ապա մեսխեթցի թուրքերի միջնչին մասն է անվանում իրենց «մեսխեթ», ընդունելով իրենց վրացական ծագումը, ինչը, սակայն շատերի համար անընդունելի է: Մեծ մասը նախընտրում են «թուրքեր» կամ «ահըսկա թուրքեր»²⁵⁶ տարբերակները՝ ընդգծելով իրենց թուրքական ինքնությունը: Վերջին տարբերակը հետզհետե ավելի լայն տարածում է գտնում մեսխեթցի

²⁵² **Aydingün A., Harding Ç. B., Hoover M., Kuznetsov I., Swerdlow S.**, Meskhetian Turks An Introduction to their History, Culture and Resettlement Experiences, Washington DC, Central Applied Linguistics, 2006, p. 2.

²⁵³ **Ахметьева В., Карастелев В., Юдина Н.**, Жизнь без прав. Положение ахыска-турок на юге России в 2015 году, Доклад центра «Сова» и Московской Хельсинкской группы, Москва, 2015, с. 6.

²⁵⁴ **Akkaya A.**, op. cit., p. 254.

²⁵⁵ **Oh Ch. J.**, Comparative analysis of the Ahiska (Meskhetian) Turks and Koreans in post-soviet Kazakhstan and Uzbekistan: the making of diaspora identity and culture, - Millî Folklor, 2012, Cilt 24, Sayı 94, s. 14.

²⁵⁶ **Aydingün A., Harding Ç. B., Hoover M., Kuznetsov I., Swerdlow S.**, op.cit., 2006, p. 2.

թուրքերի շրջանում²⁵⁷, ինչը խոսում է այն մասին, որ նշված հանրույթի շրջանում ձևավորվում է իրենց ինքնուրույն խմբի գաղափարը: Այս տեսակետն ապացուցվում է 2016-2017 թթ. Թուրքիայում բնակվող մեսխեթցի թուրքերի շրջանում անցկացված հարցման արդյունքներով: Իրենց ինքնուրույն ընտրելու հարցին հարցվածների 28,9%-ն ընտրել է «մեսխեթցի թուրք» (ահըսկաթուրք), 8,3%-ը «մահմեդական թուրք», 7,2%-ը «թուրք», իսկ 1 մարդ «մահմեդական» տարբերակները: Յարգվածների 13,3%-ը անհրաժեշտ է համարել նման ինքնորոշումը, իսկ 37,8%-ն ընտրել է բոլոր տարբերակները²⁵⁸:

Այսպիսով, ինքնանվանման հետ կապված հետաքրքիր պատկեր է ստեղծվում: Գտնվելով իրենցից եականորեն տարբերվող հանրույթներում, մեսխեթցի թուրքերը հակված են իրենց նույնացնել թուրքերի հետ, մինչդեռ հայտնվելով թուրքական միջավայրում, ավելի են հակված իրենց առանձնացնել թուրքերից: Այս երևույթը, թերևս, բացատրվում է մեսխեթցի թուրքերի մշակութային առանձնահատկություններով:

Ըստ Ա. Խազանովի, արտաքսված մեսխեթցի թուրքերի կրթված ության աստիճանը շատ ցածր էր, նրանցից միայն 63 հոգի ուներ բարձրագույն կրթություն, իսկ մեծահասակների 62%-ը կրթություն չուներ: Առանձին փոքր խմբերով նրանց բնակեցված լինելը հանգեցրեց նյութական մշակույթի միմասի կորստին՝ հագուստի, տների կահավորման, գյուղատնտեսության, անասնապահության և այլ բնագավառներում նրանք ընդօրինակեցին միջինասիական ժողովուրդներից²⁵⁹:

²⁵⁷ **Осипов А. Г.**, Обзор публикаций по месхетинской проблеме, - Археология и этнография понтийско-кавказского региона, Вып. 3, Краснодар, Кубанский гос. университет, 2015, с. 202.

²⁵⁸ **Karaman Z. T., Mursül D.**, Meskhetian (Ahiska) Turks in Turkey and Their Perception of Spatial Belonging, - Open Journal of Social Sciences, 2018, Vol. 8, p. 94.

²⁵⁹ **Khazanov A. M.**, op. cit., p. 6-7.

მეუხეშეგები პირობების მახინჯი ან ანგამან დარკადი
ოგთის:

აქამ დრავებენ გრებენი მხედრე ზიხონომ,
აქსორითარისებრი უნაგებომ ჯათენს ან მონაგებ
ენ, ისე ბრითაუარისებრი ან ზენს დიორელი: სმან
ყათებრ ენიუნისი ან მეუხეშეგები პირობების
უნთახიხებრიომ, ირინგ სახისისებრი მიხე
ართაქსომი ჯარონსაკიომ ეის მსალ დრავაქსო:
ქრასთან დერაფარბად მეუხეშეგები პირობების
მიჯადარიომ კათარად ხეტაგითიქიონსი გიუნგ
ე თქელი, ირ სრანქ თანღ გერაფასომ ენ
ხაღორისგველი პირობების, მიხეგი ხეტონსიქიონს
არველი, ირ ხაქრისაფარბიქიონს ხამარ იქიომსენ
სებრკაქსიუნსი, ბრე სქველი ე, ირ ბრენქ
თირაქსთომ ენ დრავებენის, უნამენსი ქრასთან
ქქანსიქიონსისებრი ხამარ აქელი უნდონსელი
კებრაროდ სებრკაქსიონსიყათასენიონსიგელი²⁶³:

მეუხეშეგები პირობების ქედიონსიონსი სას აქ
ქედიონსის ადრეგონსიონსი: რეღისასებრი
ხამად ანსიქიონსი ზენს გაქიონსი მეუხეშეგები პირობების
ქედიომ ირანს, მასსადიორაქს, დრავებენის ბებრი
ქიონსი: მი ჯარქ ხეტაგითიონსის აქიომამქ, ან
ყარონსაკიომ ე მებქვი დრავებენს რანბრ
ართახაქსთიქიონსისებრი²⁶⁴: S. ფონსიარადენს
სიუნსიყს აქ კარბიქს ე ართახაქსთომ ს
აყაგონსიომ ე რამეუხეშეგები პირობების ქედიომ
«ქრავასან მებქრანაქაქარისიონსიუნსისებრი (ბ,დ,კ,
თ, ყ, «ყ»²⁶⁵)» ანსიქიონსამქ, ირინქ ზენს კარნი
ქიონსიქსან ბადიომიონსისაქ²⁶⁶: ირიქ ხეღისასებრი
ასიონსი, ირ იქ პირობასან რანაქაქარე ზსეის

²⁶³ ბერიძე მ., კობაძე მ., ეთნიკური ჯგუფის ჩამოყალიბების მცდელობა (ვინაობის ცვლის დინამიკა მესხთა
გამუსლიმების მაგალითზე), - იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 2008, № 36, გვ. 66.

²⁶⁴ Панеш Э. X., Ермолов А. Б., Турки-Месхетинцы (историко-этнографический анализ проблемы), - Советская этнография,
1990, № 1, с. 16; Бараташвили А., Бараташвили К., указ. соч., с. 116; მოდებაძე ვ., დას. ნაშ., გვ. 152.

²⁶⁵ დრავებენს ქედიომ ანსი «ყ» ისექიონსი ხაქრისიომ
ხამარქსექიონსი:

²⁶⁶ ფუტყარაძე ტ., დას. ნაშ., გვ. 157.

Է²⁶⁷: Ա. Կուլզնեցովը նշում է, որ արտաքսման տարիներին մեսիտեթցի թուրքերը առանձին բառեր և նույնիսկ արտահայտություններ են փոխառել միջինասիական լեզուներից՝ հատկապես ուզբեկերենից²⁶⁸:

Մեսիտեթցի թուրքերի լեզվի հետազոտությունը միջարք ժամանակակից ուսումնասիրությունների միջոցով թույլ է տալիս պարզել նրա կապը տարածաշրջանի այլ լեզուների հետ:

Ըստ լեզվաբան Ֆ. Ալիևի ձևաբանական և հնչյունաբանական առումներով լեզուն նման է թուրքերենի արևելյան շրջանների բարբառներին: Այն ունի 39 հնչյուն՝ 29 բաղաձայն և 10 ձայնավոր (ժամանակակից թուրքերենում կա 29 հնչյուն): Լեզվում առկա են 8 հազագային (կոկորդային խուլ պայթական) հնչյուններ, որոնք բնորոշ են վրացերենին, ինչպես նաև, ի տարբերություն ժամանակակից թուրքերենի, նրա ավելի հնամենաձև (արխայիկ) բարբառներում պահպանված հնչյունները: Ֆ. Ալիևի հաշվարկներով Մեսիտեթցի թուրքերի բառապաշարը բաղկացած է 70-75% թյուրքական ծագում ունեցող բառերից, արաբիզմները կազմում են 7,5-8%, իրանիզմները՝ 2,5-3%, իսկ վրացական և հայկական ծագում ունեցող բառերը՝ 1,5-2%²⁶⁹: Ընդ որում, հեղինակը ոչ թյուրքական ծագմամբ բառապաշարը համարում է փոխառություններ, իսկ հնչյունները՝ վրացերենի ու հայերենի ազդեցություն: Արաբիզմներն ու իրանիզմներն, ըստ հեղինակի, ներթափանցել են թուրքերենի կամ վրացերենի միջոցով և գերազանցապես վրացական հասկացություններ են:

²⁶⁷ Aydingün A., Harding Ç. B., Hoover M., Kuznetsov I., Swerdlow S., op. cit., p. 23:

²⁶⁸ Kuznetsov A., op. cit., p. 216.

²⁶⁹ Алиев Ф. Ф., Очерки по лексике языка турок Казахстана, Алма-Ата, Гылым, 1978, с. 57-70.

Նման եզրակացություն կարելի է հանգել նաև վերջերս թուրք հեղինակների կողմից հրապարակված Թուրքիայի կենտրոնական շրջաններում բնակվող մեսխեթցի թուրքերի խոսվածքներից մեկի բառապաշարի ուսումնասիրությունից²⁷⁰: Թեև աշխատանքի հենց սկզբում հեղինակները տեղեկացնում են, որ վրացերեն և հայերեն ծագում ունեցող բառերի մի մասը չի նշված, քանի որ իրենք այդ լեզուների վերաբերյալ բավարարող բյուրոներ չունեն: Այդ աշխատանքում ընդգրկված վրացերեն և հայերեն բառերը մեծ մասամբ առնչվում են գյուղատնտեսության բնագավառին, թեև կան նաև այլ ոլորտների բառեր: Մեսխեթցի թուրքերի լեզվում ոչ գյուղատնտեսական բնագավառի հայկական ծագմամբ բառերն են՝ *andır* (անտեր), *ciri* (ջրի), *diğa* (տղա) և այլն:

Այսպիսով, մեսխեթցի թուրքերի կազմավորման և ինքնուրույն ձևավորման գործընթացը բավականին տևական գործընթաց է եղել, որը սկսվել է դեռևս XVII դարում և ավարտվել է միայն XX դարում: Դրանում մասնակցություն են ունեցել տարբեր էթնիկ խմբեր, ինչի հետևանքով մինչև այժմ մեսխեթցի թուրքերի շրջանում միասնական մոտեցում չկանշված հարցի շուրջ: Գլխավոր միավորող գործոնը ինչպես նախկինում, այնպես էլ այժմ շարունակում է մնալ կրոնը, թեև նրանց մշակույթի և կրոնի ուսումնասիրությամբ զբաղվող հետազոտողները, ինչպես նաև Ռուսաստանում բնակվող մեսխեթցի թուրքերի շրջանում անցկացված հետազոտությունը փաստում են, որ նրանց մեծ մասը բավականաչափ տեղեկացված չէ իրենց կրոնի՝

²⁷⁰ Çınar Ü., Kurt T., Mâcirce-1 (A sub-dialect of the Meskhetian Turkish), 2019 - https://www.academia.edu/38601340/Mâcirce_a_sub-dialect_of_the_Meskhetian_Turkish_2019 (01.04.2019).

ի ս լ ամ ի մ աս ի ն ²⁷¹: Կ ա զ մ ա վ ո Ր մ ա ն վ ե Ր ջ ի ն փ ո լ լ Ե Ր ո լ մ
հ Ե տ զ հ Ե տ Ե ա վ Ե լ ի մ Ե ծ դ Ե Ր ս կ ս Ե ց խ ա դ ա լ ն ա ն
լ Ե գ ո լ ն : Ա յ ս ա մ Ե ն ը ն պ ա ս տ Ե ց ն Ր ա ն ց մ ո տ հ Ե ն ց
թ ո լ Ր ք ա կ ա ն ի ն ք ն ո լ թ յ ա ն ձ և ա վ ո Ր մ ա ն ը : Մ ի ն ն ո լ յ ն
Ժ ա մ ա ն ա կ վ Ր ա ց ա կ ա ն , հ ա յ կ ա կ ա ն , մ ի ջ ի ն ա ս ի ա կ ա ն
մ շ ա կ ո լ յ թ ն Ե Ր ի ա զ դ Ե ց ո լ թ յ ո լ ն ը մ Ե ս խ Ե թ ց ի
թ ո լ Ր ք Ե Ր ի մ ի մ ա ս ի ն հ ի մ ք Ե տ ա լ ի ս դ ի տ ա Ր կ Ե լ ի Ր Ե ն ց
ո Ր պ Ե ս ա ռ ա ն ձ ի ն , ո լ Ր ո լ յ ն հ ա ն Ր ո լ յ թ : Ա յ ս ա մ Ե ն ը
թ ո լ յ լ Ե տ ա լ ի ս դ ի տ ա Ր կ Ե լ մ Ե ս խ Ե թ ց ի թ ո լ Ր ք Ե Ր ի ն
ո Ր պ Ե ս ա ռ ա ն ձ ի ն Ե թ ն ո կ Ր ո ն ա կ ա ն խ ո լ մ ք Ե թ ն ո ս ի
հ ա յ Ե ց ա կ ա Ր գ Ե Ր ի և տ Ե ս ո լ թ յ ո լ ն ն Ե Ր ի
կ ա ռ ո լ ց ո դ ա կ ա ն (կ ո ն ս տ Ր ո լ կ տ ի վ ի ս տ ա կ ա ն) մ ո տ Ե ց մ ա ն
հ ի մ ա ն վ Ր ա :

²⁷¹ Kuznetsov A., op. cit., p. 217.

Գեղմանիայի հարձակումից հետո հարավկովկասյան հանրապետությունների հետ սահմանային գոտում Թուրքիան կենտրոնացրեց 30 դիվիզիա²⁷⁴: Ստեղծված իրավիճակում Թուրքիային սահմանակից շրջանների մահմեդական բնակչությունը ընկալվում էր որպես «հինգերորդ շարասյուն» և մտավախություն կար, որ թուրքական ներխուժման դեպքում այն կմիանար թշնամուն: Ինչպես արդեն գիտենք, ոչ վաղ անցյալում դեպքերի նման զարգացման նախադեպ արդեն կար: Սակայն երկրորդ աշխարհամարտի ավարտական փուլում նման զարգացումներն այլևս իրատեսական չէին:

ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի (այսուհետև՝ ՊՊԿ) 1944 թ. հունիսի 31-ի № 6279 որոշման մեջ որպես տեղահանության պատճառ էր նշվում Վրաստանի ԽՍՀ պետական սահմանի ապահովությունը²⁷⁵: Իսկ արտաքսումից հետո ՊՊԿ ուղարկված զեկուլցարում նշվում էր, որ բնակչության զգալի մասը՝ ունենալով Թուրքիայի սահմանամերձ շրջանների բնակիչների հետ ազգակցական կապեր, Թուրքիա արտագաղթելու ցանկություն ուներ, զբաղվում էր մաքսանենգությամբ և լրտեսությամբ՝ ի օգուտ թուրքական հետախուզության²⁷⁶:

Ինչպես երևում է վերոգրյալից, արտաքսման պաշտոնական պատճառը սահմանի անվտանգության ամրապնդումն էր: Նկատենք, որ մեսխեթցի թուրքերի, քրդերի ու մահմեդական համշենահայերի տեղահանությունը տեղի է ունեցել, երբ արդեն

հարաբերությունները. Չայկական հարցը, սևծովյան նեղուցների խնդիրը և դաշնակից պետությունները (1945-1947 թթ.), Երևան, 2013, էջ 21-63:

²⁷⁴ **Бугай Н. Ф.**, Л. Берия – И. Сталину: «Согласно вашему указанию...», Москва, «Аиро-XX», 1995, с. 164; **Полян П.**, указ. соч., с. 128.

²⁷⁵ **Бугай Н. Ф.**, Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации (1944–1994), Москва, Изд. дом «РОСС», 1994, с. 69-70.

²⁷⁶ **Бугай Н. Ф.**, Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: «Их надо депортировать...»: документы, факты, комментарии, Москва, «Дружба народов», 1992, с. 155-156; **Бугай Н. Ф.**, Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации (1944–1994), с. 76-77; **Гольдберг Г.**, указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_09_goldberg.shtml (29.11.2018).

պատերազմի ընթացքը վաղուց բեկվել էր, դաշնակիցները մոտ էին հաղթանակին, իսկ Թուրքիայի հարձակման վտանգն արդեն անցել էր: Ելնելով նշվածից, որոշ հեղինակներ բռնագաղթի պատճառ են համարում Թուրքիայի վրա ԽՍՀՄ-ի հարձակման նախապատրաստումը և թույլ զարգացած միջինասիական շրջաններում գյուղատնտեսությունը զարկ տալու ծրագրերը²⁷⁷:

Գ. Մամուլիան պնդում է, որ Վրաստանի խորհրդային իշխանությունները փորձում էին ամեն կերպ խոչընդոտել արտաքսմանը²⁷⁸: Սակայն փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հակառակ պատկերն է ստեղծում: Այսպես, ՎԽՍՀ կոմկուսի ԿԿ-ի քարտուղար Կ. Չարկվիանիի և Ժողովրդական կոմիսարիատի խորհրդի նախագահ ՆԳ կոմիսարիատի ղեկավար Վ. Բաքրաձեի 1944 թ. մայիսի 5-ին Քաղբյուրոյի անդամ Լ. Բերիային ուղղված նամակում խոսվում էր միայն Ախալցխայի, Ադիգենի, Ասպինձայի և Ախալքալաքի շրջաններից 14860 «թուրքերի» տնտեսություններ (77500 մարդ) Վրաստանի արևելյան շրջաններ տեղափոխելու մասին²⁷⁹: Իսկ արդեն հունիսի 3-ին Լ. Բերիային ուղարկված նամակում առաջարկվում էր տեղափոխել 16630 տնտեսություն (86600 մարդ) և նշվում.

«Քանի որ հատուկ կոնտինգենտը տեղափոխվում է Վրաստանի սահմաններից դուրս, հարկ ենք համարում վտարել.

ա) քրդերին՝ թվով 1030 տնտեսություն, Ախալցխայի, Ասպինձայի և Ադիգենի շրջաններից և թուրքերին՝ թվով 250 տնտեսություն Բոգդանովկայի շրջանից,

²⁷⁷ Թուրքաձեյ Յ., ճան. նամ., թ. 76-77; Гольдберг Г., указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_09_goldberg.shtml (29.11.2018); Khazanov A. M., op. cit., p. 3.

²⁷⁸ Мамулия Г., указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_19_mamulija.shtml (22.12.2018).

²⁷⁹ Гольдберг Г., указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_09_goldberg.shtml (29.11.2018).

բ) Աջարիայի ԻԽՍՅ-ում բնակվող քրդերին և հեմշիններին, որոնք խուսափում են անդամակցել կոլտնտեսություններին, անասունների հետքոչում են սահմանային շրջաններ և հաճախ գործակցում են լրտեսների հետ»²⁸⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, ՎԽՍՅ ղեկավարությունը տեղեկանալիորով այն մասին, որ տեղահանվողներն ուղարկվելու են հանրապետության սահմաններից դուրս, հենց ինքը հանդես եկավ այլ մահմեդական խմբերին նույնպես տեղահանելու նախաձեռնություններով:

Թուրքիայի հետ սահմանային շրջաններից տեղահանումից խուսափեցին միայն Աջարիայի մահմեդական վրացիներն ու լազերը: Վերջիններից մի քանի ընտանիք սխալմամբ էին արտաքսվել Միջին Ասիա, սակայն հայտնաբերվելուց հետո նրանք անհապաղ վերադարձվել են նախկին բնակություն վայրեր և ստացել իրենց թողած ունեցվածքը ²⁸¹:

Ինչ վերաբերում է արտաքսվածների թվին, այս հարցում նույնպես աղբյուրների ու հետազոտողների հաղորդած տվյալները չեն համընկնում: Տեղահանությունից հետո ՊՊԿ ուղարկված գեկուցագրի համաձայն բռնագաղթվածների ընդհանուր թիվը կազմել է 91095 մարդ ²⁸²: Միջինասիական խորհրդային հանրապետություններ հասած և տեղաբաշխվածների թիվն, ըստ այն տեղից ուղարկված գեկուցագրի, եղել է 92307 մարդ (18923 տղամարդ, 27399 կին, 16 տարեկանից փոքր 45985 երեխա), որոնցից 53163 մարդ բնակեցվել է Ուզբեկստանի ԽՍՅ-ում, 28598 մարդ Ղազախստանի ԽՍՅ-

²⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում:
²⁸¹ **Бугай Н. Ф.**, Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: «Их надо депортировать...», с. 163-165.
²⁸² **Бугай Н. Ф.**, Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: «Их надо депортировать...», с. 155-156; **Бугай Н. Ф.**, Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации (1944-1994), с. 76-77; **Гольдберг Г.**, указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_09_goldberg.shtml (29.11.2018).

ու մ և 10546 մարդ Ղրղզստանի ԽՍՀ-ում²⁸³: Ադրբեջանցի
 և թուրք հետազոտողները տեղահանվածների ավելի
 մեծ թիվ են նշում²⁸⁴, իսկ ներառյալ բանակում
 ծառայողներին՝ մինչև 145000 մարդ²⁸⁵: Առանձին
 հեղինակներ, պաշտոնական տվյալները համարելով
 ոչ հավաստի և հենվելով «լուրջ աղբյուրների» (ըստ՝
 1989 թ. գերմանական «Der Spiegel» թերթում գետեղված
 հոդվածի) վրա արտաքսվածների թիվը հասցնում են 180
 հազարի²⁸⁶: Այդ թվերը հակասում են 1897, 1926 և 1939
 թվականներին մարդահամարների տվյալներին:

1897 թվականի Ռուսական կայսրության առաջին
 համընդհանուր մարդահամարի տվյալներով
 վերոնշյալ 5 շրջաններն ամբողջությամբ
 ընդգրկող Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներում
 «թուրքեր» և «թաթարներ» անվան տակ գրանցված էին
 համապատասխանաբար 24433 և 19299, ընդամենը՝ 43732
 մարդ²⁸⁷: 1926 թվականի համախորհրդային
 մարդահամարի տվյալներով «թյուրքերի»
 ընդհանուր թիվը կազմում էր 56110 մարդ²⁸⁸: 1939 թ.
 համախորհրդային մարդահամարի տվյալների
 համաձայն Ադիգեների, Ախալցխայի, Ասպինձայի,
 Ախալքալաքի և Բոգդանովկայի շրջաններում
 բնակվում էր 87971 «ադրբեջանցի»²⁸⁹: Այսպիսով, շուրջ
 30 տարվա ընթացքում նրանց բնական աճի միջին
 ցուցանիշը չի գերազանցել 2500-ը: Ուստի, մինչև
 հասուն տարիքի տղամարդկանց գորակոչվելը, 1941
 թվականին նրանց թիվը պետք է լիներ մոտ 92-94 հազար:
 Աջարիայում բնակվող թուրքերի թիվը 2201 էր²⁹⁰: Ըստ

²⁸³ Бугай Н. Ф., Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: «Их надо депортировать...», с. 157; Гольдберг Г., указ. соч., -
https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_09_goldberg.shtml (29.11.2018).

²⁸⁴ Aydingün A., Harding Ç. B., Hoover M., Kuznetsov I., Swerdlow S., op. cit., p. 6.

²⁸⁵ Гаджиев А., указ. соч., с. 10.

²⁸⁶ Zeyrek Y., Ahıska ve Ahıska Türkleri - <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=358721&/Ah%C4%B1ska-ve-Ah%C4%B1ska-T%C3%BCrkleri-/-Yunus-Zeyrek-> (27.12.2018).

²⁸⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года, с. 90-93.

²⁸⁸ Всесоюзная перепись населения 1926 г., с. 84-91.

²⁸⁹ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР - http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=777 (05.01.2019).

²⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

Պ. Պոլյանի և Ա. Յունունովի բանակում ծառայողների թիվը կազմել է 40 հազ. մարդ, որից 26 հազարը գոհվել են, իսկ մնացածն արտաքսվել իրենց ընտանիքների մոտ²⁹¹: Ավելի հավաստի են թվում (մարդահամարների տվյալներով կանանց և տղամարդկանց հարաբերակցության հաշվին) Թ. Թրիերի, Գ. Մամուլիայի հաշվարկները, որոնց համաձայն՝ գորակոչվածների թիվը պետք է կազմեր մոտ 20 հազ., իսկ վերադարձվածներինը՝ մոտ 10 հազ.²⁹²: Աքսորվածների թվում են եղել նաև 8694 քուրդ²⁹³ և 1385 հեմշին²⁹⁴: Այս ամենից հետևում է, որ պաշտոնական տվյալներն այնքան էլ հեռու չեն իրականությունից և բանակում ծառայողների հետ տեղահանված բնակչությանը կազմում էր մոտ 100 հազար մարդ: Յեղիսկաների մի մասի ներկայացրած թվերը համընկնում են մեր կատարած հաշվարկի հետ²⁹⁵:

Ինչպես և նախատեսվում էր ՊՊԿ-ի №6279 որոշման 11 և 12 կետերով, լքված գյուղերի զգալի մասում իշխանությունները բնակեցրեցին երկրի այլ շրջաններից (գերազանցապես Իմերեթի և Ռաճայի լեռնային շրջաններից) 25-30 հազար վրացիների (ըստ պաշտոնական տեղեկությունների՝ 27 հազ. մարդ²⁹⁶), որոնց մի մասն անսովոր և անբարենպաստ

²⁹¹ Полян П., указ. соч., с. 103-104; Aydingün A., Aydingün İ., Ahıska Türkleri ulusötesi bir topluluk - ulusötesi aileler, s. 42; Юнусов А., указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml (15.10.2018); Devrisheva Kh., Ahıska Türklerinin bitmeyen göçü, - Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2019, Sayı 45, s. 335.

²⁹² Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., op. cit., p. 12; Мамулия Г., указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_19_mamulija.shtml (22.12.2018).

²⁹³ Մեր հաշվարկներով, Ադիգեների, Ախալցխայի, Ասպինձայի, Ախալքալաքի և Բոգդանովկայի շրջաններում 1944 թ. պետք է բնակվեր մոտ 4-4,5 հազար քուրդ:

²⁹⁴ Бугай Н. Ф., Л. Берия – И. Сталину: «Согласно вашему указанию...», с. 170; Бугай Н. Ф., Депортации народов, - https://scepis.net/library/id_1237.html (07.02.2019).

²⁹⁵ Khazanov A. M., op. cit., p. 4; Aydingün A., Harding Ç. B., Hoover M., Kuznetsov I., Swerdlow S., op. cit., p. 6; Modebadze V., op. cit., p. 115; Tetradze M., op. cit., p. 130; Devrisheva Kh., Ahıska Türklerinin bitmeyen göçü, s. 335; Swerdlow S., Understanding Post-Soviet Ethnic Discrimination and the Effective Use of U.S. Refugee Resettlement: The Case of the Meskhetian Turks of Krasnodar Krai, - California Law Review, 2006, Vol. 6 (94), p. 1834.

²⁹⁶ მოდებაძე ვ., დას. ნაშ., გვ. 307.

արտաքսված բնակչությունը հանվեց «հատուկ վերաբնակներին» կարգավիճակը: Սակայն Վրաստան վերադառնալ թույլ չտրվեց³⁰⁴: Մի շարք հեղինակներին կարծիքով՝ դա պայմանավորված էր Թուրքիայի ՆԱՏՕ-ին 1952 թ. անդամակցությունամբ, ինչի հետևանքով վերջինիս հետսահմանակից շրջանները (այդ թվում՝ նաև Ախալցխան և հարակից տարածքները) ռազմավարական նշանակություն ստացան³⁰⁵:

ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի նախագահության 1957 թ. №161/29 որոշմամբ՝ ՎԽՍՀ-ի ցարտաքսված անձինք, ում անձնագրում ազգությունը գրված էր «ադրբեջանցի», կարող էին տեղափոխվել Ադրբեջանի ԽՍՀ³⁰⁶: 1950-1960-ական թվականներին մեսխեթցի թուրքերը փոքր խմբերով տեղափոխվեցին Ադրբեջանի ԽՍՀ և Հյուսիսային Կովկաս: Այդ ընթացքում Ադրբեջանում հաստատվեց մոտ 25-30 հազար մեսխեթցի թուրք, որոնց փաստաթղթերում գրված էր «ադրբեջանցի»³⁰⁷: Պետք է ենթադրել, որ նրանց զգալի մասը թարաքամներն ու թուրքմեններն էին, որոնց լեզուն ավելի մոտ է ադրբեջանի պաշտոնական լեզվին, քան թուրքերենին:

Որոշ սահմանափակումներից ազատվելուց հետո, 1950-ական թվականներին միջինասիական հանրապետություններ բռնագաղթած մեսխեթցի թուրքերի շրջանում սկսում է ձևավորվել իրենց նախկին բնակության վայրեր վերադարձի գաղափարը: 1962 թ. Տաշքենդի մարզի Բուկինյան շրջանում գաղտնի պայմաններում անցկացվեց մեսխեթցի թուրքերի առաջին հիմնադիր

³⁰⁴ **Бугай Н. Ф.**, Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: «Их надо депортировать...», с. 274-275.

³⁰⁵ **Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F.**, op. cit., p. 18; **Pentikäinen O., Trier T.**, op. cit., p. 11-12; **Sverdlov S.**, Understanding Post-Soviet Ethnic Discrimination..., p. 1836, **Aydingün A., Harding Ç. B., Hoover M., Kuznetsov I., Sverdlov S.**, op. cit., p. 7; **Modebadze V.**, op. cit., p. 117; **Zeyrek Y.**, Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri, s. 59; **Nissman D.**, The return of the Meskhetians, - Prism, 1995, Vol. 1, Issue 17, - <https://jamestown.org/program/the-return-of-the-meskhetians/> (10.01.2019).

³⁰⁶ **Keskin S., Anaç Ö.**, Ahıska Türklerinin 1944 sürgününden günümüze Gürcistan'a geri dönüş mücadelesi ve 2007 yılına kadar dönenlerin durumu, - Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset, Ankara, Avrasya İncelemeleri Merkezi, 2016, s. 279.

³⁰⁷ **Modebadze V.**, op. cit., p. 116; **Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F.**, op. cit., p. 19.

համագումարը, որտեղ քննարկվեց հայրենադարձության ազգային շարժման հարցը: Շարժումն ավելի կազմակերպված դարձնելու նպատակով ընտրվեց հայրենիք վերադարձի «ժամանակավոր կազմակերպչական կոմիտե»³⁰⁸: Այս համագումարից սկսած մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձության շարժումը կարելի է համարել ձևավորված: Մինչև 1989 թ. տեղի է ունեցել 10 համագումար: Կոմիտեն բազմաթիվ դիմումներ է հասցեագրել պաշտոնական Մոսկվային, ինչպես նաև ՎԽՍՀ իշխանության ներքին: Մինչև 1989 թ. հիմնախնդրի լուծման հարցում այդպես էլ որևէ եական փոփոխություն տեղի չունեցավ:

1968 թ. և 1974 թ. ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի նախագահության որոշումներով 1940-ական թվականներին Վրաստանի հարավից և Աջարիայից տեղահանված մեսխեթցի թուրքերին, քրդերին, հեմշիններին և ադրբեջանցիներին իրավունք տրվեց բնակվել ամբողջ ԽՍՀՄ տարածքում³⁰⁹: Սակայն որոշման երկրորդ կետում նշվում էր, որ նշված քաղաքացիներն արդեն «հաստատվել» են միջինասիական հանրապետություններում, որոնց ղեկավարություններին խորհուրդ էր տրվում նրանց համար ստեղծել համապատասխան պայմաններ³¹⁰: Փաստորեն, այդ կետը հայրենադարձության միայն ձևական հնարավորություն էր տալիս: Խորհրդային Միությունում կիրառվող մշտական բնակության վայրում գրանցման համակարգը նույնպես խնդիրներ էր առաջացնում: Բացի այդ, Վրաստանի ԽՍՀ իշխանությունները մեսխեթցի թուրքերի

³⁰⁸ Панеш Э. Х., Ермолов Л. Б., Турки-месхетинцы..., с. 18-19.

³⁰⁹ Усманов А. О., К вопросу о конституционно-правовой реабилитации месхетинских турок: политико-правовой аспект, - Гуманитарные и юридические исследования, 2017, № 3, с. 160; Бугай Н. Ф., Проблемы возвращения «плановых переселенцев» в районы прежнего проживания до 1940-ых гг., - Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН, 2015, № 4, с. 50.

³¹⁰ Khazanov A. M., op. cit., p. 5.

վերադարձն անհնար էին համարում, քանի որ այդ տարածքներն արդեն բնակեցվել էին քրիստոնյա վրացիներով, իսկ մահմեդականների վերադարձը կարող էր ապակայունացնել իրավիճակը ³¹¹:

1968 թ. մոտ 7 հազ. մեսխեթցի թուրք մեկնեցին Թբիլիսի և Կառավարության շենքի առջև պահանջեցին ընդունել իրենց: Վրաստանի կոմկոլսի ԿԿ-ի առաջին քարտուղար Վ. Մժավանաձեն համաձայնվեց ընդունել տարեկան 100 ընտանիք և բնակեցնել հանրապետության տարբեր շրջաններում ³¹²: Ինչպես դեպքերի հետագա զարգացումը ցույց տվեց, այդ խոստումը նույնպես եական փոփոխությունների չբերեց: 1960-1970-ական թվականներին Վրաստանի արևմտյան շրջաններում հաստատվեց ընդհանուր առմամբ 1211 մարդ ³¹³: Յետաքրքրական է, որ Վրաստանում մեսխեթցի թուրքերը կարողացան ապաստան գտնել նաև Աբխազիայի ինքնավար հանրապետության տարածքում: 1969 թվականին շուրջ 250 ընտանիք (Ա. Յունուսովի հաղորդմամբ՝ 400 ընտանիք) հաստատվեցին Գալիի շրջանում, մասնավորապես՝ Աչիգվարաբնակավայրում ³¹⁴:

1970 թ. ապրիլին մի խումբ մեսխեթցի թուրքեր դիմեցին Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպանատուն՝ արտագաղթի թույլտվության խնդրանքով: Յաջորդ տարի դեսպանատուն փոխանցվեցին արտագաղթելու ցանկություն հայտնաձևերի ցուցակները: Այս քայլը տարածայնության պատճառ դարձավ շարժման անդամների միջև: Շարժման անդամների մեծ մասը

³¹¹ Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., op. cit., p. 18.

³¹² Полян П., указ. соч., с. 176; Keskin S., Anaç Ö., Ahıska Türklerinin 1944 sürgününden günümüze Gürcistan'a geri dönüş mücadelesi ve 2007 yılına kadar dönenlerin durumu, s. 281.

³¹³ Панеш Э. Х., Ермолов Л. Б., Турки-месхетинцы..., с. 23.

³¹⁴ Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., op. cit., p. 26; Юнусов А., указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml (15.10.2018); Keskin S., Anaç Ö., Ahıska Türklerinin 1944 sürgününden günümüze Gürcistan'a geri dönüş mücadelesi ve 2007 yılına kadar dönenlerin durumu, s. 288.

պարտավորվում էր հանրապետության տարբեր
շրջաններում վերաբնակեցնել 300 ընտանիք,
ցուցաբերել ֆինանսական աջակցություն և լուծել
ներանց աշխատանքի ընդունման հարցը:
Արտաքսվածների առաջնորդներին հանձնարարվեց
կազմակերպել հայրենադարձման գործընթացը,
սակայն պարզվեց, որ մեսխեթցի թուրքերը
համաձայնվում էին վերադառնալ այն պայմանով, որ
բնակեցվեին միայն իրենց նախկին գյուղերում և
հրաժարվեցին այլ շրջաններում վերաբնակվելուց,
ինչի հետևանքով վերոհիշյալ իրավական ակտի
դրույթները մնացին միայն թղթի վրա³¹⁸:

Այս ամենի հետևանքը եղավ այն, որ մեսխեթցի
թուրքերի շրջանում ձևավորվեց երկու
խմբակցություն: Մի մասն ընդունում էր իրենց
վրացական ծագման վարկածը և համաձայն էր
վերադառնալ Վրաստանի ցանկացած շրջան, մյուս
մասն էլ յուրացրել էր թուրքական ինքնություն և
որպես հայրենիք դիտարկում էր ոչ թե ամբողջ
Վրաստանն, այլ հենց Ախալցխայի նախկին
փաշայության տարածքը: Թուրքական ինքնություն
ունեցողների մի մասը որպես հայրենիք ընդունում
էր նաև Թուրքիան³¹⁹:

1988 թ. հունիսի 28-ին Կաբարդինա - Բալկարիայի
ինքնավար հանրապետության Փսիկոդ շրջանում
տեղի ունեցավ մեսխեթցի թուրքերի իններորդ
համագումարը, որն առանձնացավ երկու հակադիր
խմբակցությունների միջև սուր պայքարով: Երկար
բանավեճերից հետո պատվիրակների մեծ մասն
աջակցեց «թուրքական ծագման» կողմնակիցներին և
վրացական ուղղության ներկայացուցիչների
դիրքորոշումը գնահատվեց որպես «ազգային շահերի

³¹⁸ Թոգոբաձյե՝, լաս. ԵՏՄ., թ. 111-112.

³¹⁹ Modebadze V., op. cit., p. 120.

դավաճանություն»³²⁰: Արդյունքում համագումարը որոշեց հասնել հայրենադարձության՝ իրենց թուրքական ազգային ինքնությունն ընդունելու պայմանով: Համագումարից մի քանի ամիս անց տեղի ունեցան Ֆերզանայի դեպքերը:

Մինչ 1989 թ. մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդիրը, որպես այդպիսին, խորհրդային իշխանությունները չէին ճանաչում: Իրավիճակը փոխվեց 1989 թվականի մայիս-հունիս ամիսներին Ուզբեկստանի Ֆերզանայի շրջանում³²¹ տեղի ունեցած ջարդերի արդյունքում, որոնց թիրախը մեսխեթցի թուրքերն էին: Նրանց թիրախավորելու պատճառները մինչ այժմ մասնագիտական շրջանակներում միանշանակ գնահատական չեն ստացել: Որոշ հետազոտողներ դրանք դիտարկում են ուզբեկների և տաջիկների միջև լարված հարաբերություններին համատեքստում³²²: Մեկ այլ տեսակետի համաձայն՝ այդ դեպքերը կազմակերպել էին խորհրդային իշխանությունները մի շարք խնդիրներ լուծելու՝ ուզբեկ ազգայնամոլների ու շադրուկությունը սլավոններից շեղելու, մեսխեթցի թուրքերին Ռուսաստանի կենտրոնական շրջաններ տեղափոխելու և այնտեղ գյուղատնտեսության զարգացումը խթանելու, ինչպես նաև ստեղծված դրուկամբ Վրաստանում սկսված անկախական շարժումը կանխելու համար³²³: Գ. Գոլդբերգը համեմատական է անցկացնում Սումգայիթի և Ֆերզանայի ջարդերի միջև՝ նկատելով, որ երկու դեպքում էլ ջարդարարները նախապես տեղեկացված

³²⁰ **Панеш Э. Х., Ермолов Л. Б.,** Турки-месхетинцы..., с. 19-20.

³²¹ Նշենք, որ Ուզբեկստանում էին բնակվում մեսխեթցի թուրքերի կեսը: 1989 թ. մարդահամարի տվյալներով նրանց թիվը ԽՍՀՄ-ում 207,5 հազար էր, որից միայն 106 հազարը բնակվում էին Ուզբեկստանի ԽՍՀ տարածքում: Տե՛ս **Полян П.,** указ. соч., с. 178; **Юнусов А.,** указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml (15.10.2018).

³²² **Панеш Э. Х., Ермолов Л. Б.,** Турки-месхетинцы..., с. 17-18; Арис Казинян: Грузия и американо-турецкий проект по возвращению турок-месхетинцев: история и реальность - <https://regnum.ru/news/671851.html> (10.01.2019).

³²³ **Modebadze V.,** op. cit., p. 118; **Seferov R., Akış A.,** Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış, s. 400-401; **Гаджиев А.,** указ. соч., с. 11.

Է ի ն զ ո հ եր ի բ ն ա կ ու թ յ ա ն վ ա յ ր եր ի մ ա ս ի ն , ի ն չ ի ց
 Ե զ ր ա կ ա ց ն ու մ Է , ո ր ա յ ն ն ա խ ա պ Ե ս կ ա զ մ ա կ եր պ վ ա ծ Է ր
 և ի բ ր ու ղ ղ վ ա ծ Է ր Վ ր ա ս տ ա ն ի դ Ե մ ` ա յ ն տ Ե ղ
 ծ ա վ ա լ վ ո ղ ա զ գ ա յ ի ն շ ա ր ժ մ ա ն հ ա կ ա խ ո ր հ ր դ ա յ ի ն
 ծ ր ա գ ր ե ր ը կ ա ն խ Ե լ ու հ ա մ ա ր ³²⁴: Յ Ե տ ա զ ո տ ո ղ Մ .
 Կ ա լ ի շ և ս կ ի ն ա ր դ ա ր ա ց ի ո ր Ե ն ն կ ա տ ու մ Է , ո ր
 Ֆ Ե ր գ ա ն ա յ ի մ ի ջ ա դ Ե պ ո վ Վ ր ա ս տ ա ն ու մ դ ր ու թ յ ու ն ն
 ա պ ա կ ա յ ու ն ա ց ն Ե լ ը հ ա ր մ ա ր տ ա ր Բ Ե ր ա կ չ Է ր ,
 չ ա փ ա զ ա ն ց Բ ա ր դ Է ր : Շ ա տ ա վ Ե լ ի ա ր դ յ ու ն ա վ Ե տ
 կ լ ի ն Ե ր հ Ե ն ց Վ ր ա ս տ ա ն ու մ հ ր ա հ ր Ե լ ա զ գ ա մ ի ջ յ ա ն
 Բ ա խ ու մ ն Ե ր : Ն ա Ֆ Ե ր գ ա ն ա յ ու մ Բ ա խ ու մ ն Ե ր ի ա ռ ա վ Ե լ
 հ ա վ ա ն ա կ ա ն պ ա տ ճ ա ռ Է հ ա մ ա ր ու մ ո ղ ջ
 հ ա ն ր ա պ Ե տ ու թ յ ու ն ու մ տ ի ր ո ղ մ թ ն ո լ ո ր տ ը ` կ տ ր ու կ
 ք ա ղ ա ք ա կ ա ն փ ո փ ո խ ու թ յ ու ն ն Ե ր ի և վ ա տ թ ա ր ա ց ո ղ
 ս ո ց ի ա լ -տ ն տ Ե ս ա կ ա ն պ ա յ մ ա ն ն Ե ր ու մ պ Ե տ ու թ յ ա ն
 հ Ե ղ ի ն ա կ ու թ յ ա ն ա ն կ ու մ ը և դ ր ա ն ի ց Բ խ ո ղ
 դ Ե ս տ ր ու կ տ ի վ հ Ե տ ն ա ն ք ն Ե ր ը ³²⁵: Ա ն կ ա խ ջ ա ր դ Ե ր ի
 ք ա ղ ա ք ա կ ա ն ն պ ա տ ա կ ն Ե ր ի ց , կ ա ր ծ ու մ Ե ն ք , ո ր դ ր ա ն
 ն պ ա ս տ ո ղ հ ա ն գ ա մ ա ն ք ն Ե ր Ե ղ ա ն մ Ե ս խ Ե թ ց ի թ ու ր ք Ե ր ի
 ի ր ա վ ա կ ա ն պ ա շ տ պ ա ն վ ա ծ ու թ յ ա ն ց ա ծ ր մ ա կ ա ր դ ա կ ը ,
 ն ր ա ն ց հ ա մ ա յ ն ք ն Ե ր ի « փ ա կ » լ ի ն Ե լ ը ` տ Ե ղ ա ց ի ն Ե ր ի ց
 մ Ե կ ու ս ա ց վ ա ծ ու թ յ ու ն ը , հ ա ս ու ն ա ց ա ծ հ ի մ ն ա խ ն դ ր ի
 ն կ ա տ մ ա մ Բ խ ո ր հ ր դ ա յ ի ն ի շ խ ա ն ու թ յ ու ն ն Ե ր ի
 ա ն տ ա ր Բ Ե ր վ Ե ր ա Բ Ե ր մ ու ն ք ը :

Ֆ Ե ր գ ա ն ա յ ի ջ ա ր դ Ե ր ի ա ր դ յ ու ն ք ու մ մ ո տ 100 մ ա ր դ
 զ ո հ վ Ե ց , 1000-ի ց ա վ Ե լ ի մ ա ր դ ս տ ա ց ա ն տ ա ր Բ Ե ր
 ա ս տ ի ճ ա ն ի վ ն ա ս վ ա ծ ք ն Ե ր , ի ս կ Ու զ Բ Ե կ ս տ ա ն ու մ
 Բ ն ա կ վ ո ղ մ Ե ս խ Ե թ ց ի թ ու ր ք Ե ր ի մ Ե ծ մ ա ս ը ս տ ի պ վ ա ծ
 Ե ղ ա վ լ ք Ե լ Ե ր կ ի ր ը ³²⁶: 1989 թ . խ ո ր հ ր դ ա յ ի ն
 ի շ խ ա ն ու թ յ ու ն ն Ե ր ը Ֆ Ե ր գ ա ն ա յ ի ց Ռ ու ս ա ս տ ա ն ի
 Ե վ ր ո պ ա կ ա ն հ ա տ վ ա ծ ի կ Ե ն տ ր ո ն ա կ ա ն շ ր ջ ա ն ն Ե ր

³²⁴ Гольдберг Г., указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_09_goldberg.shtml (29.11.2018).
³²⁵ Калишевский М., Турки-месхетинцы: из одного изгнания в другое, ч.2 - <https://www.fergananews.com/articles/6281> (11.01.2019).
³²⁶ Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., op. cit., p. 28; Թուրքաթեթի ց., լաս. Եսմ., թց. 83; Zeyrek Y., Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri, s. 71.

տարհանեցին շուրջ 17 հազ. մեսխեթցի թուրքերի³²⁷: Ուզբեկստանից հեռացած՝ տարբեր տվյալներով 60-90 հազար մեսխեթցի թուրքերը ապաստանեցին Ղազախստանում, Ռուսաստանում (գերազանցապես՝ Յուրուսիսային Կովկասում), Ադրբեջանում, Ղրղզստանում և Ուկրաինայում³²⁸:

Ֆերգանայի դեպքերից հետո մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդիրը հայտնվեց ԽՍՀՄ իշխանությունների ու շարժումների անկենտրոնում և ընդունվեցին մի շարք որոշումներ՝ 1989 թ. նոյեմբերի 14-ի «Բռնի տեղահանման ենթարկված ժողովուրդների դեմ ճնշումներն անօրինական և հանցավոր ճանաչելու և նրանց իրավունքներն ապահովելու մասին» ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի հայտարարությունը, 1991 թ. մարտի 7-ի «1989 թ. նոյեմբերի 14-ի Յայտարարության հետ կապված օրենսդրական ակտերի չեղարկման մասին» ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի որոշումը, ինչպես նաև 1991 թ. հունիսի 6-ի «Ճնշումների և բռնի տեղահանման ենթարկված խորհրդային ժողովուրդների նկատմամբ ԽՍՀՄ նախկին Պաշտպանության Կոմիտեի և ԽՍՀՄ Կառավարության որոշումների չեղարկման մասին» ԽՍՀՄ Նախարարների Խորհրդի որոշումը և այլն³²⁹: Այդ փաստաթղթերը մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձության հարցում գործնական նշանակություն չունեցան, քանի որ կարճ ժամանակ անց փլուզվեց Խորհրդային Միությունը: Սակայն իրավական տեսանկյունից այդ օրենսդրական ակտերն ընդունելով, ԽՍՀՄ իշխանությունները ճանաչեցին նաև մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդրի գոյությունը և նրա կարգավորման անհրաժեշտությունը: Եթե նախկինում այն

³²⁷ Modebadze V., op. cit., p. 118; Aydingün A., Harding Ç. B., Hoover M., Kuznetsov I., Swerdlow S., op. cit., p. 8.

³²⁸ Pentikäinen O., Trier T., op. cit., p. 11-12; Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., op. cit., p. 27; Kurt S., Ahıska'nın Türkiye İçin Jeopolitik Önemi s. 205; Ахметьева В., Караселев В., Юдина Н., указ. соч., с. 5-6.

³²⁹ Усманов А. О., указ. соч., с. 160.

անտես սվոլում էր, ապա այժմ հիմնախնդիրը սկսեցին քննարկել տարբեր հարթակներում՝ փնտրելով լուծման տարբերակներ:

Այսպիսով, մեսիտեթցի թուրքերի հիմնախնդիրը, որպես այդպիսին, առաջացավ 1944 թվականին նրանց միջինասիական հանրապետություններ արտաքսելու հետևանքով: Արտաքսման պատճառների մասին գոյություն ունեն բազմաթիվ կարծիքներ, որոնք հարցին մոտենում են ազգական, տնտեսական կամ այլ տեսակետներից: Անկախ պատճառներից, Վրաստանի խորհրդային իշխանությունները, հակառակ վրացի հեղինակների պնդման, գործունե մասնակցություն են ունեցել հիմնախնդրի առաջացման հարցում:

Վրաստանի հարավային շրջաններից արտաքսվածների հիմնախնդրի խորացման հարցում, թերևս, կարևոր դեր խաղաց նաև «սառը պատերազմը»: ՆԱՏՕ-ի անդամ Թուրքիայի սահմանի հարևանությունը Սամցխեի գտնվելու հանգամանքը, սակայն, միակ խոչընդոտը չէր: 1970-ական թվականներին արդեն ՎԽՍՀ իշխանություններն առաջ քաշեցին մեսիտեթցի թուրքերի ծագման և ինքնություն հարցը, որն էլ դարձավ հիմնախնդրի կարգավորման շուրջ քննարկումների անբաժան մասը:

Այս ամբողջ ընթացքում խորհրդային իշխանությունների կողմից մեսիտեթցի թուրքերի հիմնախնդրի և իրավունքների անտեսումը հանգեցրին Ֆերգանայում նրանց դեմ ուղղված բռնություններին: Միայն դրանից հետո խորհրդային իշխանությունները ճանաչեցին հիմնախնդրի գոյությունը և փորձեցին կարգավորել այն: Հիմնախնդիրն անցում կատարեց դեպի նոր փուլ, սակայն ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում խնդրի կարգավորման հեռանկարները նորից դարձան մշուշոտ:

2.2 ՄԵՍԽԵԹՅԻ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՅԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՅԵՏԽՈՐՅՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Ֆերգանայի դեպքերից հետո Ուզբեկստանում բնակվող մեսխեթցի թուրքերի մեծ մասը ստիպված է քեց հանրապետության տարածքը: Այդ իրադարձություններից հաջորդած ԽՍՀՄ փլուզումը և քաղաքական անկայուն իրավիճակն է՝ լավելի մեծ ծավալների հասցրին միջինասիական հանրապետություններից մեսխեթցի թուրքերի արտագաղթը: Ընդլայնվեց նաև արտագաղթի ուղղությունների աշխարհագրությունը: Ներկայումս մեսխեթցի թուրքերը հիմնականում բնակվում են Ռուսաստանի Դաշնության, Ղազախստանի, Ադրբեջանի, Թուրքիայի, Ղրղզստանի, Ուզբեկստանի, Ուկրաինայի, Վրաստանի և ԱՄՆ տարածքներում: Մարդահամարների տվյալներում նրանց մասին հստակ և ճշգրիտ տեղեկությունների բացակայության պատճառով ընդհանուր թիվը հայտնի չէ: Մոտավոր գնահատականներով մեսխեթցի թուրքերի ընդհանուր թիվը կազմում է 425-450 հազար մարդ³³⁰:

Այսպիսով, հիմնախնդրի էությունը և նրա քաղկացուցիչ մասերը պարզելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նրանց համայնքների դրությունը, առկա խնդիրները, ինչպես նաև դեռևս 1950-1960-ական թվականներին սկիզբ առած շարժումը: Տարբեր երկրներում հաստատված մեսխեթցի թուրքերն ունեն տարբեր կարգավիճակ և խնդիրներ:

Ուզբեկստանում, ուր մինչև 1989 թ. բնակվում էր մեսխեթցի թուրքերի մոտ 50%-ը, նույնիսկ ջարդերից հետո էլ պահպանվեց համայնքը: Ներկայումս նրանց

³³⁰ Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., op. cit., p. 55.

թիվը հասնում է մոտ 22,5 հազարի³³¹: Անկախության տարիներին համայնքը կարողացավ վերականգնվել և բարելավել սոցիալ-տնտեսական պայմանները: Այնուամենայնիվ, Ֆերգանայի դեպքերը նշանակալի հետք թողեցին համայնքի ինքնուրույն պահպանման վրա: Նախկին ազգամիջյան լարվածությունը նպաստեց մեսխեթցի թուրքերի համայնքի ուժացման գործընթացի արագացմանը: Ծատերը սկսեցին հաղորդակցվել ուզբեկերեն կամ ռուսերեն՝ ձուլվելով ուզբեկական հասարակությանը: Ավելացան նաև ազգամիջյան ամուսնությունները: Ավելին, մեսխեթցի թուրքերի մեծ մասը գրանցված է որպես ուզբեկ, ադրբեջանցի կամ թուրք: Միաժամանակ, այդ հանգամանքը նրանց համար դյուրացնում է աշխատանքի տեղավորման խնդիրը: Ի տարբերություն այլ երկրներում հաստատված մեսխեթցի թուրքերի՝ ուզբեկստանում նրանց համայնքները գլխավորապես քաղաքաբնակ են, ինչն էլ նպաստում է նրանց շրջանում գործարարների թվի աճին: Յաշվի առնելով այս միտումը՝ երկրի իշխանությունները փորձում են ապահովել հարմար պայմաններ համայնքի պահպանման համար³³²:

Ղազախստանում մեսխեթցի թուրքերի մեծ մասն այնտեղ արտաքսվածների հետնորդներն են: Ֆերգանայի դեպքերից հետո համայնքը համալրվեց ուզբեկստանից արտագաղթած շուրջ 17 հազ. մարդկանցով³³³: Ղազախստանում բնակվող մեսխեթցի թուրքերի թիվը մոտավորապես 120-137 հազար է³³⁴: Նրանք գերազանցապես կենտրոնացած են երկրի հարավային շրջաններում՝ գյուղական համայնքներում: Ղազախստանում անցկացված հետազոտության արդյունքում հարցվածների մի

³³¹Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56:
³³²Pentikäinen O., Trier T., op. cit., p. 23-24.
³³³Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24:
³³⁴Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., op. cit., p. 54, 56.

մասի մոտ տիրապետում է Թուրքիա արտագաղթելու գաղափարը: Ինչպես հեղինակն է նշում, այդ մոտեցումը հիմնված է Թուրքիայում «ավելի լավ կյանքի» իդեալականացման վրա³³⁵: Թուրքիայում հաստատված մեսխեթցի թուրքերի թվում Ղազախստանի ցագաղթածների թիվը նվազագույնն է³³⁶: 1990-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսած արտագաղթողների թիվը կտրուկ նվազել է, որին նպաստեց երկրի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավումը: Ղազախստանում մեսխեթցի թուրքերը բավականին բարենպաստ պայմաններում են բնակվում, գերազանցապես զբաղված են գյուղատնտեսությամբ կամ ձեռներեցությամբ³³⁷ և համախմբված են 1991 թ. հիմնադրված «Ահըսկա թուրքերի ազգային կենտրոն»-ի շուրջ: Ղազախստանում թուրքերեն, ղազախերեն և ռուսերեն լեզուներով հրատարակվում է «Ահըսկա» հանդեսը³³⁸: Չնայած համեմատաբար լավ պայմաններին, ինտեգրվածություն աստիճանին, նրանցից շատերը Ղազախստանը դեռ չեն ընդունում որպես իրենց հայրենիք: Այդ մասին են վկայում 2005 թ. անցկացված հարցման արդյունքները: Հարցվածների միայն 22,2%-ն է իրենց բնակություն երկիրը ընդունում որպես հայրենիք, մինչդեռ Ախալ-ցխայի շրջանն ընտրել են մասնակիցների 96%-ը³³⁹: 2017 թ. անցկացված ուսումնասիրությունն արդեն փաստում է, որ Ղազախստանում բնակվող մեսխեթցի թուրքերի մեծ մասը չի ցանկանում տեղափոխվել այլ երկիր, նույնիսկ իրենց բնակություն նախկին վայրեր,

³³⁵ **Oh Ch. J.**, op. cit., p. 18; **Aydingün A.**, *Ahıska (Meskhetian) Turks: Source of Conflict in the Caucasus?*, - *The International Journal of Human Rights*, 2002, Vol. 6, Issue 2, p. 51.

³³⁶ **Devrisheva Kh.**, *Ahıska Türklerinin bitmeyen göçü*, s. 337.

³³⁷ **Oh Ch. J.**, op. cit., p. 22-23.

³³⁸ **Yılmaz S.**, *Ahıska Türklerinin vatana dönüşleri üzerine bir araştırma: Kazakistan örneği*, - *International Journal of Academic Value Studies*, 2017, Vol. 3, Issue 11, p. 33.

³³⁹ Հարցվողների թույլ է տրվել ընտրել մեկից ավել պատասխան: Ավելի մանրամասն տե՛ս **Oh Ch.J.**, op. cit., p. 18-19.

գերագանացապետ Բարեկեցիկ կյանքի և լավ պայմանների պատճառով ³⁴⁰:

Ղրղզստանում նույնպես բնակչության մեծ մասը բռնագաղթվածների սերունդներն են: Ուզբեկստանից ներգաղթածների թիվը մոտ 12 հազար է ³⁴¹: Ընդհանուր առմամբ մեսխեթցի թուրքերի թիվը հասնում է մոտ 33 հազարի ³⁴², որոնք հիմնականում բնակվում են Օշի, Ջալալաբադի և Բիշքեքի շրջակայքում և գաղթվում գյուղատնտեսությամբ: Նրանք նույնպես սոցիալ-տնտեսական պայմաններով չեն առանձնանում երկրի բնակչության մեծ մասից, թեև, նշենք, որ այդ պայմաններն այնքան էլ բարենպաստ չեն: Երկրում քաղաքական անկայունությունն և ազգամիջյան լարվածությունը պարբերաբար նոր վտանգներ են ստեղծում երկրի ազգային փոքրամասնությունների համար: 2010 թ. հետհեղափոխական հակամարտության ժամանակ՝ Ղրղզների հարձակման հետևանքով զոհվել է 5 և վիրավորվել 28 մեսխեթցի թուրք, ինչի պատճառով մոտ 400 մարդ լքել են երկրի տարածքը ³⁴³:

Ադրբեջանում դեռևս 1956-1970 թթ. մեծ թվով մեսխեթցի թուրքեր հաստատվեցին: Նրանք հիմնականում նախընտրեցին բնակվել Ջեյրան-չոյ կոչվող դաշտում ³⁴⁴: Ֆերգանայի ջարդերից հետո Մեսխեթցի թուրքերի համայնքը համալրվեց և տարբեր գնահատականներով կազմեց մոտ 80-100 հազար մարդ ³⁴⁵: Վերջիններս հաստատվեցին Սաաթլիի, Սաբիրաբադի, Սալյանի և մի շարք այլ

³⁴⁰ Yılmaz S., Ahıska Türklerinin vatana dönüşleri üzerine bir araştırma: Kazakistan örneği, p. 33-37.

³⁴¹ Pentikäinen O., Trier T., op. cit., p. 25.

³⁴² Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., op. cit., p. 56.

³⁴³ Devrisheva Kh., Ahıska Türklerinin bitmeyen göçü, s. 337-338; Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., op. cit., p. 29-30.

³⁴⁴ Калишевский М., указ. соч. - <https://www.fergananews.com/articles/6281> (11.01.2019).

³⁴⁵ Թուրքաբեյ, լաս. ԵՏԹ, թ. 104; Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., op. cit., p. 56.

շրջաններում³⁴⁶, գյուղական համայնքներում և
 զբաղված են գյուղատնտեսությամբ, թեև առանձին
 խմբեր հաստատվել են նաև Բաքվում և այլ
 քաղաքներում: Նրանց մեծ մասը գրանցված է որպես
 «ադրբեջանցի» և արդեն ստացել է
 քաղաքացիություն: Մի մասը մինչ այժմ
 քաղաքացիություն չունի, սակայն հետազոտող Գ.
 Նոդիայի կարծիքով դա ոչ թե պետական
 քաղաքականության հետևանք է, այլ գյուղացիների
 համար անձնագրի անհրաժեշտության
 բացակայության, ինչպես նաև երիտասարդների
 կողմից գինվորական ծառայությունից
 խուսափելու միջոց է³⁴⁷: Ընդհանուր առմամբ
 Ադրբեջանում հաստատված մեսխեթցի թուրքերը
 բնակվում են բավականաչափ նորմալ պայմաններում,
 բնակլիմայական պայմանները շատ չեն տարբերվում
 Սամցխեի պայմաններից, իսկ լեզվի, մարդաբանական
 տեսակի և մշակույթի նմանությունը նպաստում են
 բնակչության հետ շերմ հարաբերությունների
 հաստատմանը: Այս ամենը նպաստել է ոչ միայն
 հասարակությունում նրանց արագ ինտեգրմանը,
 այլ և ուժացմանը (ասիմիլացիային): Մասնագետների
 կարծիքով Ադրբեջանում մեսխեթցի թուրքերը
 բավականին արագ կկորցնեն իրենց ինքնությունը և
 կձուլվեն ադրբեջանցիների հետ: Դրան է ուղղված
 նաև մեսխեթցի թուրքերի նկատմամբ երկրի
 իշխանությունների վարած
 քաղաքականությունը³⁴⁸:

Համեմատաբար ոչ մեծ թվով մեսխեթցի թուրքեր
 1989-1990 թթ. ընթացքում հաստատվեցին նաև

³⁴⁶ Seferov R., Akış A., Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış, s. 400.

³⁴⁷ Nodia G., Ethnic-Confessional Groups and Challenges to Civic Integration in Georgia: Azeri, Javakheti Armenian and Muslim Meskhetian Communities, Tbilisi, CIPDD, 2002, p. 48.

³⁴⁸ Տե՛ս նաև յ ն տեղում ; მთავრობის განცხადება, დას. ნაშ., გვ. 104-105; Полян П., указ. соч., с. 175; Sumbadze N., The Problem of Muslim Population of Southern Georgia: prospects of deportation and the local resistance - <http://www.policy.hu/sumbadze/Nana--Meskhetians5.html> (03.03.2019).

Ուկրաինայում: Նրանց ընդհանուր թիվը կազմում է մոտ 10 հազար մարդ, որոնք ցրված են երկրի տարբեր շրջաններում, այդ թվում արևելյան հատվածում, գերազանցապես բնակվում են գյուղերում և զբաղված են գյուղատնտեսությամբ: Գրեթե բոլորը ստացել են քաղաքացիություն, սակայն 2001 թ. անցկացված ուսումնասիրության արդյունքում պարզվել է, որ շուրջ 46,3%-ն այս կամ այն ձևով ենթարկվել է խտրականության: Շատերի գնահատմամբ՝ Ուկրեյնայում իրենց բնակության պայմանները կրկնակի ավելի նպաստավոր էին³⁴⁹: 2014 թ. Ուկրաինայի արևելյան շրջանում ծավալված ռազմական գործողություններն է՛լ ավելի ծանր կացության մեջ դրեցին մեսխեթցի թուրքերին: Ստեղծված իրավիճակում նրանց մի մասը սկսեց արտագաղթել երկրից, հիմնականում՝ դեպի Թուրքիա³⁵⁰:

Մեսխեթցի թուրքերը Թուրքիա են տեղափոխվել երկու ակիբով: Առաջին ակիբն ընդգրկում է XIX դարի սկզբից մինչև 1944 թ. ընկած ժամանակահատվածը, իսկ երկրորդը սկսվեց արդեն ԽՍՀՄ փլուզումից հետո: Առաջին ակիբով արտագաղթածների սերունդները, հիմնականում հաստատվել էին Արևմտյան Յայաստանի տարածքում (Ժամանակակից Ադրը, Իգդիր, Մուշ, Յաթայ և այլ նահանգներում): Նրանց թիվը հայտնի չէ, քանի որ մեծ մասամբ արդեն ամբողջությամբ ձուլվել են թուրքերի հետ³⁵¹: Երկրորդ ակիբով տեղափոխվածները՝ մոտ 35 հազ. մարդ, արտագաղթել են նախկին միոլթեսական հանրապետություններին³⁵²: Նրանք հաստատվել են

³⁴⁹ Pentikäinen O., Trier T., op. cit., p. 20.

³⁵⁰ Turkey welcomes Meskhetian Turks from east Ukraine - <https://www.worldbulletin.net/diplomacy/turkey-welcomes-meskhetian-turks-from-east-ukraine-h167797.html> (14.02.2019); Турки-месхетинцы возвращаются на историческую родину - <https://www.trt.net.tr/russian/turtsia-i-milosierdiie/2016/03/18/turki-mieskhietintsy-vozvrashchaitusia-na-istoricheskuu-rodinu-452959> (14.02.2019).

³⁵¹ Թուրքիայի Գերագույն ընտրական հանձնաժողով, 2016, թ. 196; Devrisheva Kh., Ahıska Türklerinin bitmeyen göçü, s. 343-343.

³⁵² Karaman Z. T., Mursül D., op. cit., p. 94; Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Killimnik F., op. cit., p. 55-56.

Բ ու ր ս ա ն Ս տ ա մ ք ու լ ք ա ղ ա ք ն եր ու մ , ի ն չ պ ե ս ն ա ն ո Ր ո շ մ ա ս ը ք ն ա կ ե ց վ ե լ ե ն Արևմտյան Յայաստանի տարածքներում: 2015 թվականից հետո Ուկրաինայից տեղափոխված մեսխեթցի թուրքերին իշխանությունները նույնպես ձգտում են քակեցնել Արևմտյան Յայաստանի տարածքներում (Երզնկայում և Բիթլիսում)³⁵³: Մինչև 1997 թ. ներգաղթած 12 հազար մեսխեթցի թուրքերը ստացել են «ազգային փախստական»-ի կարգավիճակ: Սակայն նրանց զգալի մասը նախատեսված 2 տարվա ընթացքում քաղաքացիություն չստացավ³⁵⁴: Մեսխեթցի թուրքերի մի մասը շարունակում է մնալ անօրինական միգրանտի կարգավիճակում³⁵⁵, թեև նշենք, որ նրանց դեմ որևէ գործողություններ չի իրականացվում: Բացի այդ, թուրքական հասարակությունը բավականին վատ է տեղեկացված մեսխեթցի թուրքերի մասին, ինչը պարզվել է հատուկ անցկացված հետազոտության արդյունքում³⁵⁶: Ընդհանուր առմամբ մեսխեթցի թուրքերի նկատմամբ Թուրքիայում խտրական վերաբերմունք չկա, սակայն նրանք առնչվեցին բազմաթիվ տնտեսական բնույթի խոչընդոտների հետ, ինչի հետևանքով ներգաղթածների մի մասը ժամանակի ընթացքում նախընտրեց տեղափոխվել այլ երկրներ³⁵⁷: Միևնույն խնդիրներին են առչվում նաև վերջերս Ուկրաինայից տեղափոխված մեսխեթցի թուրքերը³⁵⁸: Սոցիոմշակութային նմանությունները Թուրքիայում ևս մեսխեթցի

³⁵³ **Ukrayna'daki çatışmalardan kaçan Ahıska Türkleri Erzincan'a getirildi** - <https://tr.euronews.com/2015/12/26/ukrayna-daki-catismalardan-kaçan-ahıska-turkleri-erzincan-a-getirildi> (24.01.2019); **Ukrayna'dan Van Gölü kıyısına: Yeni Ahıska Ahlat** - <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ukraynadan-van-golu-kiyısına-yeni-ahıska-ahlat-40116688> (24.01.2019).

³⁵⁴ **Sumbadze N.**, op. cit., - <http://www.policy.hu/sumbadze/Nana--Meskhetians5.html> (03.03.2019).

³⁵⁵ **Aydınğün A.**, *Creating, recreating and redefining ethnic identity*, p. 196; **Devisheva Kh.**, *Ahıska Türklerinin bitmeyen göçü*, s. 344; **Ahıska Türklerinin 70 yıllık sürgünü** - <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/ahıska-turklerinin-70-yillik-surgunu> (28.02.2019).

³⁵⁶ **Karaman Z. T., Mursül D.**, op. cit., p. 88-103.

³⁵⁷ **Pentikäinen O., Trier T.**, op. cit., p. 26-27.

³⁵⁸ **Aktepe E., Tekdere M., Gürbüz A. Ş.**, *Toplumsal Uyum ve Bütünleşme Bağlamında Erzincan'a Yerleştirilen Ahıska Türkleri Üzerine Bir Değerlendirme*, - *Göç Araştırmaları Dergisi*, 2017, Cilt 3, Sayı 2, s. 138-169.

թուրքերի ու ծագմանն է տանում, ինչպես դատեղի է ունեցավ մինչև 1944 թ. այնտեղ արտագաղթածների հետ:

Ռուսաստանի Դաշնության տարածքում մեսխեթցի թուրքերի թիվը կազմում է մոտ 80-100 հազ. մարդ³⁵⁹: Ընդհանուր առմամբ նրանց կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ ըստ ներգաղթի ժամանակահատվածի և աշխարհագրության: Առաջին խմբի մեջ են մտնում մինչև 1989 թ. Յյուլսիսային Կովկաս տեղափոխված մեսխեթցի թուրքերը, որոնք ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո ստացան ՌԴ քաղաքացիություն: Նրանց թիվը մոտ 10 հազար է: Երկրորդ խումբը 1989 թ. Ֆերգանայի դեպքերից անմիջապես հետո Ռուսաստանի կենտրոնական շրջաններ (Կուրսկ, Վորոնեժ, Օրյոլ, Բելգորոդ, Կալինին և Սմոլենսկ) տեղահանված 16-17 հազար մեսխեթցի թուրքերն են, որոնցից մոտ 6-7 հազարը չհարմարվելով բնակչի մայական պայմաններին տեղափոխվել են հարավային շրջաններ, կամ արտագաղթել են երկրից: Յետաքրքրական է, որ Վոլգոգրադի, Կուրսկի և Բելգորոդի երկրամասերում բնակվող մեսխեթցի թուրքերը մեծ մասամբ իրենց մահմեդականացած վրացիներն են համարում³⁶⁰: Երրորդ խումբը Ֆերգանայի շարդերին հաջորդած տարիներին տարերայնորեն Յյուլսիսային Կովկասի տարբեր շրջաններ տեղափոխված մեսխեթցի թուրքերն են, որոնք կազմում են մեծամասնություն և առավել մեծ թվով խնդիրների են առնչվում³⁶¹: Եթե երկրի կենտրոնական շրջաններում և այն վայրերում, որտեղ մեսխեթցի թուրքերի թիվն աննշան էր, նրանց ինտեգրման և իրավունքների պաշտպանության հետ կապված խնդիրները համեմատաբար քիչ էին,

³⁵⁹ **Ахметьева В., Карастелев В., Юдина Н.**, указ. соч., с. 6; **Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F.**, op. cit., p. 56.

³⁶⁰ **Pentikäinen O., Trier T.**, op. cit., p. 23.

³⁶¹ **Kuznetsov I.**, op. cit., p. 198-200.

Կրասնոդարի շրջանում մարդու իրավունքների խախտումները հայտնվեցին միջազգային կառույցների ու շաղկերթյան կենտրոնում, որոնց ջանքերով հարցը պարբերաբար բարձրացվում էր տարբեր մակարդակներում: Արդյունքում 2004 թ. մարտին Ռուսաստանում ԱՄՆ-ի դեսպանատունը պաշտոնապես հայտարարեց մեսխեթցի թուրքերի Միացյալ Նահանգներում վերաբնակեցման ծրագրի գործընթացի սկսման մասին³⁶⁷: Ռուսական կողմը չխոչընդոտեց Միացյալ Նահանգներում նրանց վերաբնակեցմանը, նույնիսկ կողմ էր այդ գաղափարին: Մինչև 2007 թվականը ներկայացվել էր ավելի քան 21 հազար դիմում, և մոտ 15 հազ. մարդ ստացել է դրական պատասխան³⁶⁸: Չնայած նրան, որ մարդիկ մեսխեթցի թուրքերի մեծ մասը լքեց երկրի տարածքը և իրավիճակը փոքրիկ չհանդարտվել ու բարելավվել է, սակայն այնտեղ մնացածների կացությունը մինչև այժմ մնում է անմխիթար³⁶⁹:

2007 թ. դրությամբ շուրջ 15 հազար մեսխեթցի թուրքեր տեղափոխվեցին ԱՄՆ և բնակվեցին 33 նահանգներում³⁷⁰: Նահանգների դաշնային իշխանությունները նախկինում էլ էին նման ծրագրեր իրականացրել, օրինակ 1948 թ. ընդունվել էին փախստականներ ետպատերազմյան եվրոպայից, 1950-ականներին՝ Արևելյան եվրոպայի սոցիալիստական ճամբարի երկրներից և Չինաստանից, 1960-1970-ականներին՝ Կուբայից, իսկ 1970-ականներին՝ Վիետնամից, Լաոսից և Կամբոջայից³⁷¹: ԱՄՆ-ում հաստատված մեսխեթցի թուրքերը բնակվում

³⁶⁷ Kuznetsov I., op. cit., p. 226.

³⁶⁸ Swerdlow S., Understanding Post-Soviet Ethnic Discrimination..., p. 1871; Osipov A., Recent Developments Concerning the Meskhetian Turks in Krasnodar Krai. 2006-2007 // Human Right Centre "Memorial", Russia, 2007 - <http://old.memo.ru/hr/discrim/meshi4/MTS%20in%20KK.HTML> (13.01.2019); Aydingün A., Aydingün İ., Ahıska Türkleri ulusötesi bir topluluk - ulusötesi aileler, s. 121-136.

³⁶⁹ Ахметьева В., Карастелев В., Юдина Н., указ. соч., с. 7-26; Meskhetians or Meskhetian Turks - <https://minorityrights.org/minorities/meskhetians-or-meskhetian-turks/> (10.02.2019).

³⁷⁰ Aydingün A., Harding Ç. B., Hoover M., Kuznetsov I., Swerdlow S., ok. cit., p. 26.

³⁷¹ Swerdlow S., Understanding Post-Soviet Ethnic Discrimination..., p. 1862.

են բավականին բարենպաստ պայմաններում և հետզհետե ինտեգրվում հասարակությանը³⁷²:

Ինչպես տեսնում ենք մեսխեթցի թուրքերը ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Էլավելի ցրվեցին: Նրանց համայնքների մի մասը համեմատաբար բարվոք վիճակում է, ինտեգրված է երկրի հասարակությանը, էական իրավական և նյութական խնդիրներ չունի: Մինչդեռ համայնքների մի մասը ծանր կացության մեջ է հայտնվել: Նրանց գլխավոր խնդիրը խտրականության դեմ պայքարն ու իրավունքների վերականգնումն է, որից հետո միայն կարելի է խոսել հասարակությանն ինտեգրվելու մասին: Այն համայնքներում, որտեղ տեղի բնակչության հետ սոցիոմշակութային տարբերությունները նվազագույնն են, մեսխեթցի թուրքերը հակված են ուժացման: Ստեղծված պայմաններում հետզհետե անհետանում են նրանց լեզուն և մշակույթը, ինչի հետևանքով կրկին առաջանում է ինքնության պահպանման խնդիր³⁷³:

Մեսխեթցի թուրքերն այս խնդիրների լուծման տարբերակներից մեկը համարում են վերադարձը իրենց նախկին բնակության վայրեր՝ Սամցխե: Խորհրդային Միության կազմալուծումից հետո մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձության շարժումը միասնական ընթացք չունեցավ: Ստեղծվեցին մի շարք կազմակերպություններ, որոնց նպատակները թեև համընկնում են, սակայն մի շարք հարցերում առկա են նաև տարածայնություններ:

³⁷² Տե՛ս նաև Ն. Ա. Գրիգորյան, Էջ 1871-1878; Kurt H., Açıkgöz M. A., ABD’de yaşayan Ahıska Türkleri, - Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2017, Cilt 4, Sayı 1, s. 110-127.

³⁷³ Pavin E., Population Transfer: The tragedy of the Meskhetian Turks, Cultural Survival Quarterly Magazine - <https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/population-transfer-tragedy-meskhetian-turks> (01.03.2019)

1990 թ. հիմնվեց մեսխեթցի թուրքերի «Վաթան»³⁷⁴ միջազգային հասարակական միավորումը: 1991 թ. այն պաշտոնապես գրանցվեց Ռուսաստանում: Գլխավոր գրասենյակը գտնվում է Մոսկվայում, ունի նաև գրասենյակներ Կրասնոդարում, ՌԴ մի քանի այլ քաղաքներում և Ադրբեջանում: «Վաթան»-ը համարվում է մեսխեթցի թուրքերի առավել ազդեցիկ կազմակերպություններից մեկը, որի ղեկավարություն կարծիքով՝ ներկայացնում է մեսխեթցի թուրքերի մեծ մասի շահերը, թեև, հարկ է նշել, որ որոշ համայնքներում այս կազմակերպության մասին նույնիսկ տեղյակ չեն³⁷⁵: Սույն կազմակերպության ներկայացուցիչները մեսխեթցի թուրքերին էթնիկ թուրքեր են համարում և ունեն երկու գլխավոր նպատակ՝ անօրինական ճանաչել 1944 թվականի արտաքսումն ու թույլ տալ մեսխեթցի թուրքերին՝ առանց նախապայմանների վերադառնալ իրենց հայրենիք: Որպես հայրենիք նրանք դիտարկում են միայն նախկին Ախալցխայի փաշայության տարածքը, այլ ոչ թե ամբողջ Վրաստանը³⁷⁶: «Վաթան»-ը նաև Վրաստանի իշխանություններից պահանջում է հայրենադարձությունից հետո մեսխեթցի թուրքերին տրամադրել մշակութային ինքնավարություն, այդ թվում՝ իրենց մայրենի լեզվով (թուրքերեն) կրթության իրավունք³⁷⁷: Մեսխեթցի թուրքերի բնակության վայրերում առկա սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, հասարակություն մեջ ինտեգրվելու հարցը և այլ

³⁷⁴ «Վաթան» (vatan) բառը թուրքերեն նշանակում է «հայրենիք», առաջացել է միևնույն նշանակություն ունեցող արաբերեն وطن (ուատան) բառից:

³⁷⁵ Pentikäinen O., Trier T., op. cit., p. 27; Шакарян А., Турки-месхетинцы: геополитический фактор в регионе, - Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտությունների, IV, Երևան, «Ասոդիկ», 2006, էջ 80:

³⁷⁶ Modebadze V., op. cit., p. 120-121.

³⁷⁷ Թուրքագիտություն, ՎՊ. ԵՊ., 83. 90-91; Pentikäinen O., Trier T., op. cit., p. 28.

ն մ ան ատի պ խնդիրներ հաճախ անտեսվում են³⁷⁸: Այսպիսի կարևոր հարցերում կազմակերպության մոտեցումը կարելի է բացատրել ինչպես գաղափարական հիմքերով (Ռուսաստանում և այլ երկրներում մեսիտեթցի թուրքերի բնակությունը ժամանակավոր համարելով ու խնդրի միակ կողմը տեսնելով հայրենադարձության մեջ)³⁷⁹, այնպես էլ կազմակերպության ֆինանսական միջոցների սակավությունը³⁸⁰, ինչը բավականին բարդացնում է սոցիալ-տնտեսական բնույթի խնդիրների կողմը: Յետևաբար, հենց այդ խնդիրները կողմնակարողությունն է կազմակերպության նպատակների և դիրքորոշումների քաղաքական ուղղվածությունն պատճառը:

1992 թ. Կաբարդինո-Բալկարիայում հիմնվեց 1944 թվականին Վրաստանից աքսորված վրացիների և նրանց սերունդների «Խսնա» կազմակերպությունը³⁸¹: Նույն թվականին այն գրանցեց Վրաստանի արդարադատության նախարարությունը և կազմակերպությունը սերտ կապեր հաստատեց Վրաստանի իշխանությունների հետ³⁸²: «Խսնա»-ն ունեւր վրացամետ դիրքորոշում: Նրա անդամներն իրենց համարում էին մահմեդականացված վրացիներ, որպես հայրենիք ընդունում էին ամբողջ Վրաստանի տարածքը և չէին պահանջում Վրաստանի իշխանություններից մշակութային ինքնավարություն³⁸³: Պետք է նշել, որ մեսիտեթցի թուրքերի շրջանում այս կազմակերպությունն ավելի քիչ թվով կողմնակիցներ ունեւր, քան «Վաթան»-ը: 1999 թվականին

³⁷⁸ Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., op. cit., p. 32; Pentikäinen O., Trier T., op. cit., p. 27;

³⁷⁹ Бугай Н. Ф., Проблемы возвращения «плановых переселенцев»..., с. 50-51.

³⁸⁰ Мавашев Ю., Игры вокруг турок-месхетинцев - <http://www.politrus.com/2015/11/14/ahiska-turks/> (14.01.2019).

³⁸¹ «Խսնա» (ხსნა) վրացերենից թարգմանաբար նշանակում է «փրկություն»:

³⁸² Թուրքերի, Հաս. ԵՏՁ, ԳՅ. 91-92; Aydingün A., Ahiska (Meskhetian) Turks: Source of Conflict in the Caucasus?, p. 57.

³⁸³ Pentikäinen O., Trier T., op. cit., p. 28.

«Խսնա»-ն դադարեցրեց իր գործունեությունը և նրա փոխարեն ստեղծվեց «Վրացի հայրենադարձների միությունը»: Ի տարբերություն «Խսնա»-ի, «Վրացի հայրենադարձների միության» նպատակը ոչ թե մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձության հարցի լուծումն էր, այլ արդեն Վրաստանում բնակություն հաստատած մեսխեթցի թուրքերի վերաինտեգրումը և իրավունքների պաշտպանությունը³⁸⁴:

Վրաստանում գործում են նաև մեսխեթցի թուրքերի միջարքայլ կազմակերպություններ: Այդ կազմակերպություններն են «Մեսխեթի» ասոցիացիան, «Մեսխեթի» Լատիճշահ Բարաթաշվիլիի հիմնադրամը», «Գուրջիստան» Խալիլ Գոգալիշվիլիի անվան մահմեդական վրացիների միջազգային միությունը³⁸⁵: Բոլոր այս կազմակերպությունները մեսխեթցի թուրքերի ծագման հարցում վրացական վարկածի կողմնակիցներ են: Ըստ էության, Վրաստանում գործող կազմակերպություններն ավելի սերտ կապ ունեն Վրաստանի իշխանությունների հետ, քան մեսխեթցի թուրքերի: Յետևաբար կարելի է եզրակացնել, որ այդ կազմակերպությունները ստեղծվել են ի հակակշիռ «Վաթան»-ի և ունեն խիստ ընդգծված քաղաքական դիրքորոշում: Թեև այդ կազմակերպությունները զբաղված են նաև Վրաստանում բնակվող մեսխեթցի թուրքերի առօրյա խնդիրների լուծմամբ ևս, հարկ է նշել, որ նրանց թիվը երկրում շատ քիչ է՝ մոտ 1700 մարդ³⁸⁶:

³⁸⁴ Տե՛ս նաև յնտեղում:

³⁸⁵ Nodia G., op. cit., p. 52.

³⁸⁶ Written statement on repatriation of Meskhetian Turks to Georgia, submitted by the NGO Federal Union of European Nationalities, https://www.ecoi.net/en/file/local/1236549/1930_1443084042_g1520228.pdf (12.01.2019).

1994 թ. ՌԴ Կրասնոդարի մարզի Կրիմսկի շրջանում հիմնվեց «Ումիտ»³⁸⁷ կազմակերպությունը, որն իր գործունեությունը ծավալեց միայն նշված շրջանում: Նրա հիմնադիր Ակրամ Բայրախտարովի կարծիքով՝ մեսխեթցի թուրքերը էթնիկ թուրքեր են և նահամարում էր, որ խնդիրը կլուծվի հայրենիք՝ Թուրքիա տեղափոխվելով³⁸⁸: 1999 թվականին կազմակերպությունը դադարեցրեց իր գործունեությունը:

Նմանատիպ դիրքորոշմամբ մեսխեթցի թուրքերի կազմակերպություններ հիմնվեցին նաև Ղրղզստանում՝ «Ղրղզստանում բնակվող թուրքերի միություններ» ու «ԱՊՅ երկրների ահըսկա թուրքերի միջազգային միություններ»: Տաշքենդում գործում է «Մեսխեթցի թուրքերի մշակութային կենտրոն»-ը:

Թուրքիայում գործում է մեսխեթցի թուրքերի շուրջ 20 կազմակերպություն, որոնցից 15-ը բավականակտիվ գործունեություն են ծավալում: Կազմակերպությունների մեծ մասը կենտրոնացած է Բուրսա քաղաքում, որտեղ բնակվում է Թուրքիայի քաղաքացի մեսխեթցի թուրքերի մեծ մասը: 2003 թ. օգոստոսին այդ կազմակերպություններից ինը ձևավորեցին «Ահըսկա թուրքերի կազմակերպությունների միությունը»³⁸⁹, որն, ըստ էության, Թուրքիայում գործող մեսխեթցի թուրքերի կազմակերպությունների համախմբանուն ավելի համակարգված գործունեությանն ուղղված կարևոր քայլ էր: Միությունը և Թուրքիայում գործող կազմակերպություններից շատերը համարում են, որ բնակվելով Թուրքիայում, իրենք արդեն վերադարձել են իրենց հայրենիք: Նրանց գործունեության շրջանակներում է նաև

³⁸⁷ «Ումիտ» (ümit) թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է «հույս»:

³⁸⁸ Pentikäinen O., Trier T., op. cit., p. 29.

³⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

նորեկ մեսխեթցի թուրքերին աջակցություն ցուցաբերելը և թուրքական հասարակության մեջ ինտեգրվելու նպաստելը: Սակայն Թուրքիայում գործող կազմակերպություններից ոչ բոլորն ունեն նման դիրքորոշում: Ստամբուլում գործող «Ահըսկա թուրքերի կրթական, մշակութային և սոցիալական աջակցության կազմակերպություն»-ն իրենց հայրենիքն է համարում ներկայիս Սամցխե-Ջավախեթի տարածքը և հանդես է գալիս այնտեղ վերադառնալու մտադրությամբ³⁹⁰:

2008 թ. նոյեմբերին Անկարայում հիմնվեց «Ահըսկա թուրքերի համաշխարհային միությունը» (DATÜB), որի նպատակն է տարբեր երկրներում բնակվող մեսխեթցի թուրքերի միավորումը և ընդհանուր խնդիրների լուծումը³⁹¹: Չնայած այն հանգամանքին, որ կազմակերպությունը վայելում է Թուրքիայի կառավարության աջակցությունը, այն իր արդյունավետությամբ աչքի չի ընկնում:

2006-2007 թթ. Կրասնոդարի մարզից ԱՄՆ տեղափոխված մեսխեթցի թուրքերը հիմնել են «Ահըսկա թուրքամերիկյան միությունը», որը զբաղվում է նրանց ինտեգրմամբ և այլ խնդիրների կարգավորմամբ³⁹²: Ռուսական կողմն այդ կազմակերպության գործունեությունը դիտարկում է որպես ՌԴ-ի դեմ ուղղված ոտնձգություն և 2015 թ. այն ներառել է իր տարածքում արգելված կազմակերպությունների ցուցակում³⁹³:

Այսպիսով, թեև մեսխեթցի թուրքերն ունեն մեծ թվով կազմակերպություններ և միավորումներ, նրանց գործունեության արդյունավետությունը ցածր է, ինչը պայմանավորված է միջարքօբյեկտիվ և

³⁹⁰ **Modebadze V.**, op. cit., p. 122.

³⁹¹ DATÜB - www.ahiska-gazeta.com/ru/pages/312.html (15.01.2019).

³⁹² **Бугай Н. Ф., Мамаев М. И.**, Международное общественное объединение турок-месхетинцев «Ватан» как институт власти гражданского общества, - Историческая и социально-образовательная мысль, 2015, т. 7, № 8, с. 25-26.

³⁹³ **Мавашев Ю.**, указ. соч., - <http://www.politrus.com/2015/11/14/ahiska-turks/> (14.01.2019).

ս ու բ յ ե կ տ հ վ գ ո Ր ծ ո ն ն ե Ր ո վ : Մ ե ս խ ե թ ց ի թ ու ր ք ե Ր ի մ ի ա ս ն ա կ ա ն ու թ յ ա ն ը խ ո չ ն դ ո տ ո ղ գ ո Ր ծ ո ն ն ե Ր ի ց Ե ա յ ն , ո Ր ն ր ա ն ք ս փ ռ վ ա ծ Ե ն 9 Ե Ր կ Ր ն Ե Ր ի տ ա Ր ա ծ ք ն Ե Ր ու մ : Կ ա զ մ ա կ Ե Ր պ ու թ յ ու ն ն ե Ր ի ց ո չ մ Ե կ ը ն Ե Ր կ ա յ ա ց վ ա ծ չ Ե ա ղ Ե Ր կ Ր ն Ե Ր ի ց գ ո ն Ե մ ի ք ա ն ի ս ու մ , ի ն չ ն Ե Լ ո Ր Լ Ե կ ա զ մ ա կ Ե Ր պ ու թ յ ա ն ը հ ն ա Ր ա վ ո Ր ու թ յ ու ն չ ի տ ա Լ ի ս ս տ ա ն ձ ն Ե Լ մ Ե ս խ ե թ ց ի թ ու ր ք ե Ր ի շ ա Ր ժ մ ա ն ա ռ ա ջ ն ո Ր դ ու թ յ ու ն ը : Ա յ ս պ ա Ր ա գ ա յ ու մ Ե Լ ք կ ա Ր ո ղ Ե հ ա մ ա Ր վ Ե Լ կ ա զ մ ա կ Ե Ր պ ու թ յ ու ն ն ե Ր ի հ ա մ ա գ ո Ր ծ ա կ ց ու թ յ ու ն ը , ս ա կ ա յ ն մ ի շ ա Ր ք հ ա Ր ց Ե Ր ի շ ու ր ջ ն ր ա ն ց մ ո տ Ե ց ու մ ն Ե Ր ի հ ա կ ա ս ու թ յ ու ն ը (օ Ր ի ն ա կ ` մ Ե ս խ ե թ ց ի թ ու ր ք ե Ր ի ի ն ք ն ու թ յ ա ն և հ ա յ Ր Ե ն ի ք ի հ ա Ր ց ը) թ ու յ Լ չ ի տ ա Լ ի ս հ ա մ ա խ մ ք վ Ե Լ ` ը ն դ հ ա ն ու Ր խ ն դ ի Ր ն Ե Ր ի Լ ու ժ մ ա ն ն պ ա տ ա կ ո վ : Բ ա ց ա ս ա կ ա ն դ Ե Ր Ե կ ա տ ա Ր ու մ ն ա ն ա յ ն , ո Ր մ Ե ս խ ե թ ց ի թ ու ր ք ե Ր ի ա ռ ա վ Ե Լ խ ո շ ո Ր կ ա զ մ ա կ Ե Ր պ ու թ յ ու ն ն ե Ր ի դ ի Ր ք ո Ր ո շ ու մ ն Ե Ր ը և ն պ ա տ ա կ ն Ե Ր ը ա վ Ե Լ ի շ ա տ ք ա ղ ա ք ա կ ա ն ք ն ու յ թ ի Ե ն և ա ղ Ե թ ն ո կ Ր ո ն ա կ ա ն խ մ ք ի ն Ե Ր կ ա յ ա ց ու ց ի չ ն Ե Ր ի ա ռ օ Ր յ ա կ յ ա ն ք ու մ ու ն Ե ց ա ծ ք ա զ մ ա թ ի վ խ ն դ ի Ր ն Ե Ր ն ա ն տ Ե ս վ ու մ Ե ն : Ա ղ պ ա տ ճ ա ռ ո վ կ ա զ մ ա կ Ե Ր պ ու թ յ ու ն ն ե Ր ը ժ ո ղ ո վ Ր դ ի կ ո ղ մ ի ց Լ ա յ ն ա ջ ա կ ց ու թ յ ու ն չ Ե ն ս տ ա ն ու մ , ի ն չ ն Ե Լ ս ա հ մ ա ն ա փ ա կ ու մ Ե ն ր ա ն ց հ ն ա Ր ա վ ո Ր ու թ յ ու ն ն ե Ր ը :

Ա մ փ ո փ Ե Լ ո վ վ Ե Ր ո գ Ր յ ա Լ ը , ա կ ն հ ա յ տ Ե դ ա ռ ն ու մ , ո Ր Ե թ Ե ա Ր տ ա ք ս ու մ ի ց հ Ե տ ո մ Ե ս խ ե թ ց ի թ ու ր ք ե Ր ի հ ի մ ն ա խ ն դ ի Ր ա ս Ե Լ ո վ գ Լ խ ա վ ո Ր ա պ Ե ս ն կ ա տ ի ու ն Ե ի ն ք հ ա յ Ր Ե ն ա դ ա Ր ձ ու թ յ ա ն հ ա Ր ց ը , ա պ ա Ֆ Ե Ր գ ա ն ա յ ի դ Ե պ ք Ե Ր ի ց և մ Ե ս խ ե թ ց ի թ ու ր ք ե Ր ի տ ա Ր ք Ե Ր Ե Ր կ Ր ն Ե Ր տ Ե ղ ա փ ո խ վ Ե Լ ու հ Ե տ ա յ ն ա վ Ե Լ ի Ե ը ն դ Լ ա յ ն վ Ե Լ : Ը ն դ հ ա ն Ր ա ց ն Ե Լ ո վ տ ա Ր ք Ե Ր Ե Ր կ Ր ն Ե Ր ու մ ն ր ա ն ց ա ռ ջ ն Ե ղ ա ծ մ ա Ր տ ա հ Ր ա վ Ե Ր ն Ե Ր ը , կ ա Ր ո ղ Ե ն ք ա ս Ե Լ , ո Ր մ Ե ս խ ե թ ց ի թ ու ր ք ե Ր ի հ ի մ ն խ ն դ ի Ր ն ի Ր Ե ն ի ց ն Ե Ր կ ա յ ա ց ու ու մ Ե մ Ե ս խ ե թ ց ի թ ու ր ք ե Ր ի ի Ր ա վ ա կ ա ն և ս ո ց ի ա Լ -տ ն տ Ե ս ա կ ա ն կ ա Ր գ ա վ ի ճ ա կ ի հ ա Ր ց ը ,

բնակչության երկրի հասարակությանն
ինտեգրվելու հարցը, ինքնության պահպանման
հարցը և Վրաստան վերադարձի հարցը: Բոլոր այս
հարցերը այս կամ այն ձևաչափով գտնվում են
մեսխեթցի թուրքերի կազմակերպությունների և
միությունների ուշադրության կենտրոնում,
սակայն առավել մեծ դեր է զբաղեցնում հենց
հայրենադարձության կազմակերպման խնդիրը:
Վրաստանի իշխանությունների վարած
քաղաքականությունը նույնպես գլխավորապես
առնչվում է հիմնախնդրի այս կողմին: Այդ իսկ
պատճառով, հաջորդ գլուխներում քննարկման
գլխավոր առարկան կլինի հենց
հայրենադարձության խնդիրը:

Գ Լ ՈՒ Խ ՈՒՄ

ՄԵՍԽԵԹՅԻ ԹՈՒՐԹԵՐԻ ԻՅՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆԵՎԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶՈՒՄ

3.1 ՄԵՍԽԵԹՅԻ ԹՈՒՐԹԵՐԻ ԻՅՄՆԱԽՆԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Մի նչ ԽՍՀՄ փլուզումը, չնայած առկա խոչընդոտներին, մեսխեթցի թուրքերի մի մասը կարողացել էր վերադառնալ Վրաստան: Անկախությունից հետո երկրում սոցիալ-տնտեսական վիճակի կտրուկ վատթարացման, 2. Գամսախուրդիայի իշխանության օրոք տիրող ազգայնական անհանդուրժողականության մթնոլորտի և ավելի ուշ սկսված քաղաքացիական պատերազմի պատճառով, նրանց մեծ մասը ստիպված եղավ լքել հանրապետության տարածքը³⁹⁴:

Վրաստանի հետխորհրդային կառավարության առջև ծառայած բազմաթիվ խնդիրներից էր նաև միջազգային հանրության կողմից անկախության ճանաչումն ու անդամակցությունը միջազգային կառույցներին: Սակայն այդ նպատակներն իրականացնելու հարցում Գամսախուրդիայի կառավարությունն էական հաջողությունների չկարողացավ հասնել: Այդ շրջանում մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդիրը որևէ կերպ չէր դրսևորվում Վրաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ: Հիմնախնդիրը դեռ որևէ արձագանք չէր ստանում նաև միջազգային հանրության կողմից, վերջինիս ուշադրությունը կենտրոնացած էր նախկին ԽՍՀՄ և սոցիալիստական ճամբարի այլ երկրներում տեղի ունեցող իրադարձությունների վրա:

1992 թ. մարտին երկիրը գլխավորեց Ռազմական խորհրդի հրավերով Վրաստան ժամանած Է. Շևարդնաձեն: Արևմտյան հանրությունը Վրաստանին նոր առաջնորդից ակնկալում էր ազատ ընտրությունների անցկացման պատրաստակամության դրսևորում և հարգանք

³⁹⁴ Swerdlow S., Understanding Post-Soviet Ethnic Discrimination..., p. 1838; Мамулия Г., указ. соч., - https://www.cac.org/journal/cac-02-1999/st_19_mamulija.shtml (22.12.2018); Теймураз Ломсадзе: "80-85% месхетинцев – фактически этнические грузины" - <https://www.ekhokavkaza.com/a/25141402.html> (09.01.2019).

մարդու հրավունքների համընդհանուր
 սկզբունքների նկատմամբ³⁹⁵: Վրաստանում
 ժողովրդավարական կարգեր հաստատելու
 միտումները ցույց տալու համար հենց մարտին էլ
 նրա կարգադրություններում է «Արտաքսված
 մեսիսների հայրենադարձության հանձնաժողովը»,
 որի անդամները Վրասնոդարի մարզի
 ներկայացուցիչների հետ բանակցություններից
 հետո մշակեցին «1944 թ. Վրաստանի ԽՍՀ Մեսիսներից և
 Ջավախներից արտաքսված բնակչության
 հայրենադարձության հայեցակարգային ծրագիրը»³⁹⁶,
 որի համաձայն մեսիսների թուրքերի Վրաստան
 տեղափոխվելու համար կողմերը տարվա երկրորդ
 կեսին պետք է համապատասխան պայմաններ
 ստեղծեին: Այդ փաստաթուղթն ուներ գուտ
 հռչակագրային բնույթ, քանի որ նպատակների
 իրականացման կոնկրետ մեխանիզմներ չէր
 նախատեսում:

Բացի այդ, 1993 թ. Վրաստանի պետխորհրդի
 նախագահի հրամանագրով Թբիլիսիում հիմնվեց
 «Վրացերենի և Վրաստանի պատմության ադապտացիոն
 կենտրոն»-ը, որտեղ երիտասարդ մեսիսների թուրքերը
 կարող էին անհրաժեշտ պատրաստություն անցնել
 երկրի ԲՈՒՅ-երը նդունվելու համար³⁹⁷: Յաշվի
 առնելով դեռ խորհրդային շրջանում որդեգրած
 մոտեցումը մեսիսների թուրքերի ծագման խնդրի
 շուրջ, հավանաբար, այդ քայլով Վրաստանի
 իշխանությունները փորձում էին նպաստել
 երիտասարդ մեսիսների թուրքերի շրջանում
 վրացական վարկածի տարածմանն ու ամրապնդմանը:

³⁹⁵ Шеварднадзе Э., Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания, пер. Г. Леоновой, Москва, «Европа», 2009, с. 277.
³⁹⁶ Деловая Грузия. Экономика и связи с Россией в 1999-2001гг., Под. Ред. Г. Н. Вачнадзе, т. 1, Москва, «Пик Винити», 2002, с. 25.
³⁹⁷ Nodia G., op. cit., p. 54.

Խորհրդային իշխանությունների կողմից բռնություն ենթարկված ժողովրդի խնդիրներով զբաղվելու պատրաստակամությունը ևս, անկասկած, նպաստեց միջազգային հանրության աչքում նորանկախ Վրաստանի կերպարի բարձրացմանը: Յաջորդամիսերի ընթացքում Վրաստանը ճանաչվեց բազմաթիվ երկրների կողմից և ընդունեց պատվիրակություններ Գերմանիայից, Ռուսաստանից, Իրանից և այլ երկրներից: Նույն ժամանակահատվածում Վրաստանը դարձավ միջարք միջազգային կազմակերպությունների անդամ. 1992 թ. մարտին նա անդամակցեց ԵԱՀԽ-ին, մայիսին միացավ «Եվրոպայում սովորական գիևված ուժերի մասին պայմանագրին», հուլիս ամսին ընդունվեց ՄԱԿ, սեպտեմբերին դարձավ «Կերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի» անդամ: Արտաքին քաղաքական նպատակներին հասնելուց հետո Վրաստանի իշխանությունը որոշ ժամանակով մոռացավ մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդրի մասին և որևէ գործնական քայլ չիրականացրեց այդ ուղղությամբ:

Այդ շրջանում Է. Շևարդնաձեի իշխանությունը երկրի ներսում դեռ վերջնականապես ամրապնդված չէր: 1992-1993 թթ. Արևմտյան Վրաստանում պարբերաբար տեղի էին ունենում վտարանդի նախագահ Զ. Գամսախուրդիայի կողմնակիցների գիևված ելույթները: Աբխազիայում ընթացող անհաջող ռազմական գործողությունները նույնպես բարդ կացություն մեջ դրեցին Է. Շևարդնաձեին: Ստեղծված իրավիճակում իր իշխանությունը պահպանելու համար նա գնաց Ռուսաստանի հետ մերձեցման ճանապարհով և 1993 թ. Վրաստանը դարձավ

ԱՊՅ անդամ, որը վրացական հասարակության կողմից ստացավ բացասական արձագանք ³⁹⁸:

Մինչ 1996 թ. Է. Շևարձաձեի հոլյան ներդրումը ծանցած խնդիրները լուծել Ռուսաստանի օգնությամբ: Եթե ներքին քաղաքական դրությունը հաջողվեց կայունացնել, ապա Աբխազիայի և Յարավայի Օսիայի հարցում Ռուսաստանի հետ մերձեցումը էական փոփոխություններին չբերեց: Առաջին չեչենական պատերազմում Ռուսաստանի կրած անհաջողությունները և դրանց հաջորդած Խասավյուրտի համաձայնագիրը լուրջ հարված հասցրին Ռուսաստանի հեղինակությանը և Վրաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ փոփոխություններին պատճառ դարձան ³⁹⁹: Վրաստանի կառավարությունը նորից փորձեց կապերն ամրապնդել Արևմուտքի հետ:

Դեռ 1996 թ. մայիսին ԵԱՀԿ, ՄԱԿ-ի Փախստականների հարցերով գերագույն հանձնակատարի գրասենյակի և Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության նախաձեռնությամբ տեղի ունեցած «Փախստականների, տեղահանված անձանց, բռնի տեղահանության այլ ձևերի և վերադարձների խնդիրներով ԱՊՅ երկրների և նրանց հարևան պետությունների տարածաշրջանային կոնֆերանս»-ի հայտարարությունում ճանաչվեց բռնի տեղահանված ժողովուրդների իրենց նախկին բնակավայրեր կամավոր վերադարձի իրավունքը ⁴⁰⁰: Փաստորեն, այս փաստաթղթով սկիզբ դրվեց մեսիսթեթի թուրքերի հարցի միջազգային մակարդակով ճանաչման գործընթացին:

³⁹⁸ **Шеварднадзе Э.**, указ. соч., с. 370-371; **Маилян Б.В.**, Российско-грузинские отношения и вопрос членства Грузии в СНГ, - Научная конференция «Историко-культурные основы социально-политической модернизации», Ереван, Изд-во РАУ, 2012, с. 81-83.

³⁹⁹ **Маилян Б.В.**, Российско-грузинские отношения и вопрос членства Грузии в СНГ, с. 85-86.

⁴⁰⁰ Regional Conference to address the problems of refugees, displaced persons, other forms of involuntary displacement and returnees in the countries of the Commonwealth of Independent States and relevant neighbouring States (Geneva, 30-31 May, 1996) - <https://www.iom.int/jahia/webdav/shared/shared/mainsite/microsites/rcps/cis-conference/CIS%20Declaration%20POA%20Regional%20Conference%201996.pdf> (23.02.2019).

Ս ու ւ փ ս ա ն ա վ թ ա մ ու ղ ը , հ ե տ զ հ ե տ ե ս կ ս ե ց ի ր ա գ ո թ յ է ւ
«Տ Ր Ա Ս Ե Կ Ա» ք ա զ մ ա կ ո ղ մ հ ա մ ա գ ո թ ա կ ց ու թ յ ա ն
ծ ր ա գ ի ր ը : 1996 թ . Վ ր ա ս տ ա ն ի և Ե Մ մ ի ջ և կ ն ք վ ե ց
«Գ ո թ ծ ը ն կ ե թ ու թ յ ա ն և հ ա մ ա գ ո թ ա կ ց ու թ յ ա ն մ ա ս ի ն »
հ ա մ ա ձ ա յ ն ա գ ի ր ը ⁴⁰⁵:

Տ ե ս ն է ւ ղ ո վ Ա ր և մ ու տ ք ի հ ե տ ա ք ր ք ր վ ա ծ ու թ յ ու ն ը
Վ ր ա ս տ ա ն ի հ ա ն դ ե պ , կ ա ռ ա վ ա ր ու թ յ ու ն ը ա ր և մ տ յ ա ն
ք ա ղ ա ք ա կ ա ն , տ ն տ ե ս ա կ ա ն և ռ ա զ մ ա կ ա ն կ ա ռ ու յ ց ն ե թ ի ն
ա ն դ ա մ ա կ ց է ւ ղ ն պ ա տ ա կ ո վ մ ե ս խ ե թ ց ի թ ու ր ք ե թ ի
հ ա յ ր ե ն ա դ ա ր ձ ու թ յ ա ն խ ն դ ր ու մ գ ի ջ ու մ ն ե թ ի
գ ն ա լ ու պ ա տ ր ա ս տ ա կ ա մ ու թ յ ու ն դ ր ս ն ո թ ե ց :

1990-ա կ ա ն թ վ ա կ ա ն ն ե թ ի ն մ ե ս խ ե թ ց ի թ ու ր ք ե թ ի
խ ն դ ի ր ը հ ա յ տ ն վ ե ց ն ա ն պ ա շ տ ո ն ա կ ա ն Ա ն կ ա ր ա յ ի
ու շ ա դ ր ու թ յ ա ն կ ե ն տ ր ո ն ու մ , ո թ ի ջ ա ն ք ե թ ո վ ն ր ա ն ց
հ ա յ ր ե ն ա դ ա ր ձ ու թ յ ա ն հ ա ր ց ը ք ա ր ձ ր ա ց վ ե ց ն ա ն Ե Ա Յ Կ -
ու մ ⁴⁰⁶: 1998 թ . Յ ա ա գ ա յ ու մ և 1999 թ . Վ ի ե ն ն ա յ ու մ Ե Ա Յ Կ և
Մ Ա Կ Փ ա խ ս տ ա կ ա ն ն ե թ ի հ ա ր ց ե թ ո վ գ ե ր ա գ ու յ ն
հ ա ն ձ ն ա կ ա տ ա ր ի գ ր ա ս ե ն յ ա կ ի ն ա խ ա ձ ե ռ ն ու թ յ ա մ ք
մ ե ս խ ե թ ց ի թ ու ր ք ե թ ի հ ա ր ց ո վ ա ն ց կ ա ց վ ե ց ի ն
խ ո թ հ ի ղ ա կ ց ու թ յ ու ն ն ե թ , ո թ ի ն ն ե թ կ ա Ե ի ն
Վ ր ա ս տ ա ն ի , Ռ ու ս ա ս տ ա ն ի , Թ ու ր ք ի ա յ ի , Ա դ ր ք ե ջ ա ն ի ,
Ու կ ր ա ի ն ա յ ի , ա յ դ ե թ կ ը ն ե թ ու մ ք ն ա կ վ ո ղ մ ե ս խ ե թ ց ի
թ ու ր ք ե թ ի և «Վ ա թ ա ն » կ ա զ մ ա կ ե ր պ ու թ յ ա ն
ն ե թ կ ա յ ա ց ու ց ի չ ն ե թ ը : Խ ո թ հ ի ղ ա կ ց ու թ յ ու ն ն ե թ ի
ն պ ա տ ա կ ն Ե թ ` հ ի մ ն ա խ ն դ թ ի ք ն ն ա ր կ ու մ ն ու ա ռ կ ա
խ ն դ ի թ ն ե թ ի կ ա ր գ ա վ ո թ մ ա ն փ ո թ ձ ը ⁴⁰⁷:

Խ ո թ հ ի ղ ա կ ց ու թ յ ու ն ն ե թ ի ա ր դ յ ու ն ք ու մ Ե Խ
ա ն դ ա մ դ ա ռ ն ա լ ու հ ա մ ա ր Վ ր ա ս տ ա ն ի
պ ա ր տ ա վ ո թ ու թ յ ու ն ն ե թ ու մ ն ե թ ա ռ վ ա ծ Ե թ ն ա ն
դ ր ու յ թ մ ե ս խ ե թ ց ի թ ու ր ք ե թ ի
հ ա յ ր ե ն ա դ ա ր ձ ու թ յ ու ն ը կ ա զ մ ա կ ե ր պ է ւ ղ
վ ե ր ա ք ե թ յ ա լ : Ե Խ ա ն դ ա մ ա կ ց ու թ յ ա ն Վ ր ա ս տ ա ն ի

⁴⁰⁵ Partnership and Cooperation Agreement (PCA) - http://smr.gov.ge/Uploads/2_Partner_cce01fcf.pdf (23.02.2019).

⁴⁰⁶ Арис Казинян: Грузия и американо-турецкий проект по возвращению турок-мехетинцев: история и реальность - <https://regnum.ru/news/671851.html> (10.01.2019).

⁴⁰⁷ Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Killimnik F., op. cit., p. 37-40.

դիմումի 10.2 կետի համաձայն կազմակերպությանը միանալուց հետո, երկու տարվա ընթացքում Վրաստանի խորհրդարանը պետք է ստեղծեր օրենսդրական հիմք մեսխեթցի թուրքերի վերադարձի համար, որից հետո 3 տարվա ընթացքում պետք է սկսեր հայրենադարձության գործընթացը և 12 տարվա ընթացքում ավարտեր այն⁴⁰⁸:

Ես անդամակցությանը գուգահեռ Վրաստանը գնաց հետխորհրդային տարածքում ինտեգրման գործընթացներին չմասնակցելու և Ռուսաստանի հետ ռազմաքաղաքական կապերի թուլացման ուղղությամբ: Եվրոպական վերազային կառույցների հետ հարաբերությունների խորացումը թույլ տվեց լուծել նաև այդ հարցը: 1999 թ. ապրիլին Վրաստանը հայտարարեց ԱՊՀ-ն լքելու ցանկության մասին⁴⁰⁹, իսկ նոյեմբերին Ստամբուլում անցկացված ԵԱՀԿ գագաթնաժողովում Վրաստանին հաջողվեց իր տարածքից ռուսական զորքերի դուրս բերման շուրջ ծավալված քննարկումներում համաձայնության գալ Ռուսաստանի հետ⁴¹⁰: Ես անդամակցությունից և իր տարածքից ռուսական զորքերի դուրս բերման համաձայնությունը ստանալուց հետո Վրաստանի շխանությունները կրկին «մոռացան» մեսխեթցի թուրքերի խնդրի մասին:

Յետագա տարիներին օրենսդրական բազայի ստեղծումը նախատեսվածից շատ ավելի դանդաղ էր ընթանում: Ես-ին անդամակցելիս ստանձնած պարտավորությունից անմիջապես հետո մշակվեց մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձության վերաբերյալ երկու օրինակածի օրինակ՝ մեկը Գ.

⁴⁰⁸ Georgia's application for membership of the Council of Europe - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16669&lang=en> (17.01.2019).

⁴⁰⁹ **Мачавариани Г.Г.**, Внешняя политика Грузии на Южном Кавказе (1991-2016гг.), Дис. канд. ист. наук, Российский университет дружбы и народов, Москва, 2017, с. 56.

⁴¹⁰ OSCE Istanbul Document 1999, p. 49, 252 - <https://www.osce.org/mc/39569?download=true> (25.02.2019); **Маилян Б.В.**, Российско-грузинские отношения и вопрос членства Грузии в СНГ, с. 85.

Մամուլի հայի, իսկ երկրորդը Վրաստանի երիտասարդ իրավաբանների ասոցիացիայի կողմից: Երկրորդ տարբերակը դարձավ հետագա օրինագծի հիմքը⁴¹¹: Մշակված օրինագծի օրինակը, իշխանությունների խոստովանելու հակառակ, երկար ժամանակ չէր ներառվում խորհրդարանական քննարկումների օրակարգ:

2001 թ. Վրաստանի պարտավորությունների և պարտականությունների իրականացման մասին բանաձևում ԵԽ-ն կոչ էր անում երկրի իշխանություններին արագացնել մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձության գործընթացը, այդ թվում նաև օրենքի իրավական փորձաքննության իրականացումը⁴¹²:

Թուրքիայի և միջազգային հանրության ճնշման տակ Վրաստանում վերամշակվեց մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձության վերաբերյալ օրինագիծը, որն ընդհանուր առմամբ դրական արձագանք ստացավ Եվրոպայի խորհրդի մասնագետների կողմից⁴¹³: Չնայած դրան՝ Շևարդնաձեի կառավարության օրոք օրինագիծն այդպես էլ չմտավ խորհրդարանի օրակարգ:

Վրաստանի իշխանությունները գործընթացի ձգձգումը պայմանավորում էին երկրի ծանր սոցիալ-տնտեսական իրավիճակով և Աբխազիայի ու Չարվայի Օսիայի հակամարտությունների հետևանքով մեծ թվով ներքին տեղահանվածների խնդրով⁴¹⁴: Այդ հարցերի լուծման համար Թբիլիսիսի ակնկալում էր եվրոպական կառույցների բազմակողմանի ֆինանսական աջակցությունը, ինչի

⁴¹¹ Sumbadze N., op. cit., - <http://www.policy.hu/sumbadze/Nana--Meskhetians5.html> (03.03.2019).
⁴¹² Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1257 (2001) "Honouring of obligations and commitments by Georgia" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16941&lang=en> (22.03.2019).
⁴¹³ Деловая Грузия, с. 25.
⁴¹⁴ Տե՛ս նաև նաև տեղում, էջ 26:

թուրքերի հայրենադարձության հարցն
օգտագործելն չմիայն ներկայանալու համարորպես
ժողովրդավարության և մարդու համընդհանուր
իրավունքների սկզբունքները պաշտպանող երկիր,
այլ նաև նյութական օգնություն ստանալու համար՝
երկրում տնտեսական բարեփոխումներ
անցկացնելու նպատակով:

Վրացի քաղաքական գործիչները նաև
մտահոգություն էին հայտնում, որ մեսխեթցի
թուրքերի վերադարձը Սամցխե-Ջավախեթի կարող է
ապակայունացնել այդ շրջանը և նույնիսկ սպառնալ
երկրի տարածքային ամբողջականությունը:⁴¹⁹
Առանձին հեղինակներ, հատկապես Թուրքիայից և
Ադրբեջանից, նույնիսկ խոչընդոտներից մեկն
անվանում են «հայկական գործոն»⁴²⁰: Որպես
մեսխեթցի թուրքերի վերադարձին խոչընդոտող
հանգամանք վրացի քաղաքական գործիչներն ու
հետազոտողները նշում են, որ մեսխեթցի թուրքերի
նախկին գյուղերի մի մասը զբաղեցրել են
ջավախահայերը և այնտեղ մեսխեթցի թուրքերի
վերադարձը կարող է նոր հակամարտության պատճառ
դառնալ: Որպես խոչընդոտ դիտարկում են նաև
ջավախահայության բացասական վերաբերմունքն
այդ գործընթացի նկատմամբ⁴²¹: Սակայն պետք է նշել,
որ հայերը բնակվում են մեսխեթցի թուրքերի 200-ից
ավելի նախկին գյուղերից միայն մի քանիսում:
Գյուղերի մոտ 2/3 մասը բնակեցված է էթնիկ
վրացիներով, իսկ մնացած մասը լքված է⁴²²:

Բացի այդ, Վրաստանի իշխանությունները
մեսխեթցի թուրքերի Սամցխե-Ջավախեթի

⁴¹⁹ Modebadze V., op. cit., p. 123-125; Оганесян А., указ. соч., с. 173.

⁴²⁰ Bilestka Y., Tuncel T.K., Ahıska Türklerinin Gürcistan'a geri dönüşü ve 'Ermeni Factorü' - Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset, Ankara, Avrasya İncelemeleri Merkezi, 2016, s. 319-341; Seferov R., Akış A., Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış, s. 406-407.

⁴²¹ Modebadze V., op. cit., p. 122; Оганесян А., указ. соч., с. 173.

⁴²² Новикова Г. В., Дашко В. И., Самцхе-Джавахети: в эпицентре интересов, - Грузия: проблемы и перспективы развития, т.2, Москва, 2002, с. 251-252; Калишевский М., указ. соч. - <https://www.fergananews.com/articles/6281> (11.01.2019); Ջարդարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 210:

վերադառնալու հեռանկարն օգտագործում էին որպես լրացուցիչ գործոն տեղի հայու թյան նկատմամբ ճնշում գործադրելու համար և չէին բացառում Սամցխե-Ջավախեթում բնակեցնելու հնարավորությունը⁴²³: Ընդ որում, տեղի բնակչության և մասնավորապես՝ հայերի կարծիքը հաշվի չէր առնվում: Օրինակ՝ այդ մասին էր խոսվում Վրաստանի հակամարտությունների կարգավորման նախարար Գ. Խախնդրավայի Ադրբեջան կատարած այցելության ժամանակ արված հայտարարության մեջ⁴²⁴: Միևնույն ժամանակ, Ադրբեջանում բնակվող մեսխեթցի թուրքերի հետ հանդիպմանը նահայտարարում էր, որ վերջիններիս վերադարձին ընդդիմանում են տեղի հայերը, այդ կերպ փորձելով պատասխանատվությունը գցել ջավախահայության վրա⁴²⁵: Վրացի շխանությունների այդ քաղաքականությունը կապված էր դեռ 1990-ականների սկզբից Ջավախքում կենտրոնական իշխանության բավականին թույլ ազդեցության և շրջանի փաստացի ինքնուրույն կարգավիճակի հետ: Այդ ընթացքում ջավախահայությունը պահանջում էր նաև մշակութային ինքնավարություն, ինչը Թբիլիսին ընդունում էր չափազանց ցավոտ, ելնելով իր նախկին ինքնավար շրջանների հետ ունեցած հակամարտությունների փորձից: Վրացական քաղաքական շրջանակներում մտավախություն և կար, որ Ջավախքում կարող է սկսվել նաև անջատողական շարժում⁴²⁶:

⁴²³ **Վերանյան Կ.**, Վրաստան. մոտեցումներ Ադրբեջանի և Թուրքիայի վրաց համայնքների նկատմամբ - http://www.noravank.am/upload/pdf/125_am.pdf (25.02.2019):

⁴²⁴ **Расуладе З.**, Грузия готова принять турок-месхетинцев - <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/91205/> (13.02.2019).

⁴²⁵ Գեորգի Խախնդրավայ. «Մեսխեթցի թուրքերի վերադարձին դեմ է Վրաստանի հայկական բնակչությունը» - <https://www.azatutyun.am/a/1580310.html> (13.02.2019).

⁴²⁶ **Нодиа Г.**, Грузия: измерения уязвимости, - Государственность и безопасность: Грузия после «революции роз», Лондон, МТИ-пресс, 2005, с. 70-72.

Նման քաղաքականության հետևանքով էլ Ջավախքում մարդիկ բողոքում էին պաշտոնական թբիլիսիի կողմից տեղի հայերի նկատմամբ հարցի շահարկմամբ ճնշումներ իրականացնելու դեմ⁴²⁷: Թեև Յայաստանի և Ջավախահայության համար մեսիտեթցի թուրքերի գանգվածային բնակեցումը Սամցխե-Ջավախեթիում կարող է անցանկալի հետևանքներ ունենալ, Յայաստանի իշխանություններն իրենց դիրքորոշումը պաշտոնապես չեն հայտնել, իսկ տեղի հայերը դեմ չեն նրանց վերադարձին, եթե հայրենադարձները բնակեցվեն այն վայրերում, որտեղից աքսորվել են՝ այսինքն Սամցխեում (Ադիգենի, Ախալցխայի և Ասպինձայի շրջաններում)⁴²⁸: Մեսիտեթցի թուրքերին հայաբնակ շրջաններ տեղափոխելու խոսակցություններն այդպես էլ իրականություն չդարձան: Ըստ էության, թբիլիսիում թուրքիայի կողմից մեսիտեթցի թուրքերին իրենց քաղաքական նպատակներով օգտագործելու վտանգն ավելի սպառնալից էին համարում և, ինչպես ընթացքում ակնհայտ դարձավ, փորձում էին խուսափել մեսիտեթցի թուրքերին այդ տարածաշրջանում բնակեցնելուց:

Սակայն եվրոպական միջազգային կառույցները շարունակեցին ճնշում գործադրել Վրաստանի կառավարության նկատմամբ: 2005 թ. փետրվարին Եվրոպայի Խորհրդի ընդունած բանաձևում ՌԴ Կրասնոդարի շրջանում տեղական իշխանությունների խտրական գործելանձի դատապարտման հետ մեկտեղ, քննադատվում էր նաև Վրաստանի իշխանությունների վարած քաղաքականությունը: ԵԽ-ը կոչ էր անում Վրաստանի կառավարությանը հարգել և

⁴²⁷ Армяне Джавахети обвиняют власти Грузии в противоправных действиях - <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/78636/> (16.01.2019).
⁴²⁸ Калишевский М., указ. соч. - <https://www.fergananews.com/articles/6281> (11.01.2019).

հուլիսի 27-ին Վրաստանի նախագահի կողմից ստորագրված «XX դարի 40-ական թվականներին ԽՍՀՄ կողմից Վրաստանի ԽՍՀ-ից բռնի արտաքսված անձանց հայրենադարձության մասին» օրենքը չի հանդիսանում 1999 թվականին Եւանդամակցության ժամանակ ստանձնած պարտավորությունների կատարում: Օրենքը չի ստեղծում պայմաններ բռնի տեղահանված անձանց հայրենադարձության համար: Օրենքը պարունակում է սահմանափակող և խտրական դրույթներ և ընդհանուր առմամբ ուղղված է արտաքսված ժողովրդի՝ հայրենիք վերադարձի դեմ: Ընդունված օրենքը հակասում է 1999 թվականին մեսխեթի թուրքերի՝ որպես արտաքսված ժողովրդի՝ հայրենիք վերադարձի վերաբերյալ Վրաստանի ստանձնած պարտավորությունների մտքին»⁴³⁶: Վրաստանի ընդիմադիր ուժերը նույնպես քննադատեցին օրենքը, սակայն որպես երկրի շահերին հակասող որոշում ⁴³⁷:

Օրենքի հակասությունների վերաբերյալ պատկերացում կազմելու համար քննարկենք նրա բաժիններից մի քանիսը: 3-րդ հոդվածով սահմանվում էր, թե ով կարող է դիմել հայրենադարձի կարգավիճակ ստանալու համար. «Հայրենադարձի կարգավիճակ ստանալու համար համապատասխան դիմում ներկայացնող իրավունք ունեցող անձինք են՝

1. բռնի տեղահանված անձը և նրա անմիջական սերունդները,

2. սույն հոդվածի 1-ին կետում նշված անձանց ամուսինները և անչափահաս երեխաներն այս օրենքով սահմանված կարգով հայրենադարձի կարգավիճակ ստանալու համար համապատասխան

⁴³⁶ Резолюция 5-ого съезда Международного общества мекхетинских турок «Ватан» - <http://old.memo.ru/hr/discrim/ver1/s-07.html> (16.02.2019).

⁴³⁷ **Հարույթ ունյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 205-206:

դիմում ներկայացնելու իրավունք ունեն 1-ին կետում նշված անձանց կողմից հայրենադարձի կարգավիճակ ստանալու համար դիմումի առկայության և նրա համաձայնության դեպքում»⁴³⁸: Այսպիսով, 1-ին կետով նշվում է, որ հայրենադարձի կարգավիճակ կարող են ստանալ բռնագաղթված անձը և նրա սերունդները, սակայն 2-րդ կետով պայման է դրվում ամուսինների և նրա սերունդների համար, այն դեպքում, երբ նրանք պետք է ստանան բռնագաղթվածի համաձայնությունը, հետևաբար նրա մահվան դեպքում 2-րդ կետի անձինք չեն կարող ձեռք բերել հայրենադարձի կարգավիճակ:

Փաստաթղթերի ամբողջական փաթեթը ներառում էր տասից ավել տարբեր տեղեկանքներ՝ անձը հաստատող փաստաթուղթ, ամուսնության վկայական, իր և երեխաների ծննդյան վկայականները, ինքնակենսագրություն, այլ երկրի քաղաքացիություն ունենալու կամ մշտական բնակություն մասին, դատվածության, ընտանիքի կարգավիճակի, ունեցվածքի և ֆինանսական միջոցների մասին, ինչ քաղաքացիություն ունի, ինչլեզուներով է տիրապետում և այլն:

4-րդ հոդվածի 2-րդ կետով հայրենադարձի կարգավիճակ ստանալու դիմումի հետ միասին անձը պետք է ներկայացնի նաև «բռնի տեղահանումը հաստատող փաստաթուղթ»: Նման հատուկ փաստաթուղթ արտաքսվածներին խորհրդային իշխանությունները չէին տրամադրում և հստակ չէ, թե որ փաստաթղթերը կարող են համարվել «բռնի տեղահանման ապացույց»: Եթե դիմող անձը այս փաստաթղթերից որևէ մեկը չէր կարող ներկայացնել, ապա պետք է հիմնավորել այն

⁴³⁸ Կոզիլի սերժ-ის მიერ XX საუკუნის 40-იან წლებში საქართველოს სსრ-იდან იძულებით გადასახლებულ პირთა რეპატრაციის შესახებ საქართველოს კანონი - <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/22558?publication=7> (26.02.2019).

օբյեկտիվ պատճառները, որոնց պայմաններում անհնար էր փաստաթղթի ներկայացումը ⁴³⁹:

Դիմումը պետք է լրացվեր վրացերեն կամ անգլերեն լեզուներով, մինչդեռ մի քանի տասնյակ տարի Միջին Ասիայում բնակված մարդկանց մեծ մասը այդ լեզուներից որևէ մեկին չէր տիրապետում: 7-րդ հոդվածով սահմանվում էր, որ անհրաժեշտության դեպքում կառավարությունը իրավունք ուներ՝ պահանջելու լրացուցիչ փաստաթղթեր, անցկացնել հարցազրույցներ, անձի քաղաքացիական վերաինտեգրման հետ կապված թեստեր: Եթե կանխամտածված ներկայացվել էին կեղծ տվյալներ, դիմումը չէր քննարկվում և վերադարձվում էր: Առավելություն էր տրվում վրացերեն լեզվին տիրապետող անձանց, սակայն պետք է նշել, որ շատ քչերն էին տիրապետում վրացերենին: Բացի այդ, հայտերի ընդունմանը հատկացվել էր միայն մեկ տարի: Չարկ է նշել, որ եթե փաստաթղթերում թերություններ էր հայտնաբերվում, ապա թույլատրվում էր դրանք ճշտել 4ամսվա ընթացքում, հակառակ դեպքում փաստաթղթերը վերադարձվում էին: Եվս մեկ կարևոր հանգամանք, որ սույն իրավական ակտով սահմանվում էր, որ հայրենադարձների վրա չէր տարածվում «Վրաստանի վարչական օրենսգրքի» պահանջները, այսինքն հայրենադարձի կարգավիճակ ստանալու համար դիմողները այն չստանալու դեպքում չէին կարող բողոքարկել Վրաստանի փախստականների և տարաբնակեցման հարցերի նախարարության կայացրած որոշումները:

9-րդ հոդվածի 1-ին կետի համաձայն հայրենադարձի կարգավիճակ շնորհված անձին քաղաքացիություն է տրվում համաձայն «Վրաստանի քաղաքացիության մասին» օրենքի, սակայն 2-րդ

⁴³⁹Տե՛ս նույն տեղում:

მას ხსნის ორივე მიზნით აღნიშნული 449 ფასით, რომელიც, თუმცა, არაა დადგენილი, არამედ განისაზღვრულია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ საჭიროა დადგინდეს, რომელიც უფრო მაღალია, ვიდრე მასზე აღნიშნული 449 ფასით. ამასთან, აღნიშნული 449 ფასით, რომელიც, თუმცა, არაა დადგენილი, არამედ განისაზღვრულია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ საჭიროა დადგინდეს, რომელიც უფრო მაღალია, ვიდრე მასზე აღნიშნული 449 ფასით.

მასთან დაკავშირებით, აღნიშნული 449 ფასით, რომელიც, თუმცა, არაა დადგენილი, არამედ განისაზღვრულია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ საჭიროა დადგინდეს, რომელიც უფრო მაღალია, ვიდრე მასზე აღნიშნული 449 ფასით. ამასთან, აღნიშნული 449 ფასით, რომელიც, თუმცა, არაა დადგენილი, არამედ განისაზღვრულია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ საჭიროა დადგინდეს, რომელიც უფრო მაღალია, ვიდრე მასზე აღნიშნული 449 ფასით.

⁴⁴⁹ Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Georgia, of the other part - [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830\(02\)\(22.03.2019\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830(02)(22.03.2019)).

⁴⁵⁰ საქართველოს მთავრობის განკარგულება ყოფილი სსრკ-ის მიერ XX საუკუნის 40-იან წლებში საქართველოს სსრ-იდან იძულებით გადასახლებულ პირთა რეპატრაციის შესახებ სახელმწიფო სტრატეგიის დამტკიცების შესახებ - <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/2509406?publication=0> (22.03.2019).

վերլուծությունը վկայում է, որ մեսիսթեթի թուրքերի հայրենադարձության հիմնախնդիրը Վրաստանի համար կարևոր նշանակություն ունեցող մի քանի առումներով: Նախ, մեծ թվով թուրքախոս և մահմեդական մարդկանց հաստատվելն է՝ ավելի կբարդացներ ժողովրդագրական ոչ այնքան բարվոք վիճակը: Այդ մարդկանց բնակեցումը Թուրքիայի հետ սահմանակից շրջաններում, թերևս, հղի էր այլ վտանգավոր զարգացումներով: Այդուհանդերձ, ճիշտ քաղաքականության դեպքում Վրաստանի իշխանությունները կարող էին այդ հիմնախնդիրն օգտագործել միջազգային հարաբերությունների հարթությունում՝ ի նպաստ արտաքին քաղաքական ոլորտում իրենց դիրքերի ամրապնդման:

Միջազգային կազմակերպությունների օրակարգում հիմնախնդրի հայտնվելուց հետո Վրաստանի արտաքին քաղաքականությանն այդ հարցում կարելի է բաժանել երեք փուլի: Առաջին փուլում Վրաստանն իր հետաքրքրությունն էր ցուցաբերում խնդրի լուծման նկատմամբ ժողովրդավար և մարդու իրավունքների պաշտպանության հետաքրքրված երկրի կերպար ստեղծելու և եվրոպական միջազգային կառույցներին անդամակցելիս՝ պոտենցիալ բարդությունը նպաստավոր գործոնի վերափոխելու համար:

Երկրորդ փուլում, երբ պետք է ընդունվեին և իրականացվեին մեսիսթեթի թուրքերի հայրենադարձությանը նպաստող որոշումներ, Վրաստանի քայլերն աչքի ընկան դանդաղությամբ և մեծ ինտերցիայով: Արդյունքում Վրաստան վերադառնալու նպատակով գրանցվեցին և ստեղծափոխվեցին սահմանափակ թվով մեսիսթեթի թուրքեր:

Երրորդ փուլում, որը դեռ իրագործման ընթացքում է, Վրաստանին հաջողվեց միջազգային կազմակերպությունների հետ հարաբերությունների օրակարգում մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձության խնդիրը փոխարինել վերադարձի ցանկություն հայտնած մի քանի հազար մեսխեթցի թուրքերի ադապտացիայի հարցով: Հատկանշական է, որ Եվրամիության հետ 2014 թ. կնքված Ասոցացման պայմանագրում մեսխեթցի թուրքերի խնդրին անդրադարձչկա:

Ինչ վերաբերվում է ստանձնած պարտավորություններին և հիմնախնդրի նկատմամբ ներքին քաղաքականությանը, ապա այն ընդամենը արտաքին քաղաքականության արձագանքն էր և գործնականում որևէ էական նշանակություն չունեցավ հիմնախնդրի կարգավորման տեսանկյունից:

3.2 ՄԵՍԽԵԹՑԻ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԵՎԱՆԵՐԿՐՆԵՐԻ ՇԱՐԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդիրը թեև Վրաստանի ներքին խնդիրներից է, միևնույն ժամանակ, այն որոշակիորեն առնչվում է Վրաստանի հարևան երկրների աշխարհաքաղաքական շահերի հետ:

Մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձման հարցով առավել շահագրգիռ երկրներից են Թուրքիան և Ադրբեյջանը: Այդ մասին է վկայում նաև այն, որ հիմնախնդիրը միջազգային ատյանների ու շահագրգիռ կենտրոնում հայտնվել է հենց Թուրքիայի շնորհիվ: Հատկանշական է, որ մեսխեթցի թուրքերի վերադարձի հարցը ԵԱՀԽ-ում բարձրացվեց Թուրքիայի և Լատվիայի

պատգամավորները համատեղ ջանքերով⁴⁵³: Լատվիան
ուղղակի շահ չունի մեսխեթցի թուրքերի
վերադարձի հարցում, սակայն հարկ է նշել, որ
Լատվիացիները շատ զգայուն են ստալինյան
տարիներին տեղի ունեցած բռնաճնշումների հարցի
նկատմամբ, քանի որ հազարավոր Լատվիացիներ
նույնպես աքսորվել էին երկրից: Բարձրացնելով
հիմնախնդիրը միջազգային ատյաններում, Լատվիան
ևս մեկ անգամ ցույց էր տալիս ԽՍՀՄ
իշխանություններին ամբողջատիրական ռեժիմի
անօրինականությունները: Թերևս Թուրքիան
կարող էր օգտագործել այդ տրամադրություններն
իր քաղաքական շահերի օգտին:

Թուրքիայի աջակցությունը վայելում է ն
մեսխեթցի թուրքերի այն կազմակերպությունները,
որոնք արտահայտվում են Թուրքիա տեղափոխվելու
օգտին կամ պահանջում են Վրաստանի
իշխանություններից թույլ տալ իրենց
վերադառնալ Սամցխե-Ջավախեթի:

Դեռ 1992 թ. հունիսին Թուրքիայում ընդունվեց
օրենք, որը նպաստում էր նախկին խորհրդային
հանրապետություններից մեսխեթցի թուրքերի
ներգաղթին⁴⁵⁴: Չնայած Թուրքիայի
կառավարությունը պատրաստ էր \$ի նանսավորել 500
ընտանիքի, սակայն այդ նախաձեռնությունը մեծ
հաջողություն չունեցավ և 1993-1994 թթ. ընթացքում
Թուրքիա տեղափոխվեց միայն 179 ընտանիք, որոնց
կեսը ստացան քաղաքացիություն⁴⁵⁵: Նրանց մեծ մասը
բնակեցվեց ժամանակակից Թուրքիայի արևելյան
շրջաններում՝ պատմական Արևմտյան Հայաստանի
տարածքում: Հետագա տարիներին Թուրքիա

⁴⁵³ Арис Казинян: Грузия и американо-турецкий проект по возвращению турок-месхетинцев: история и реальность - <https://regnum.ru/news/671851.html> (10.01.2019).

⁴⁵⁴ Zeyrek Y., Ahıska ve Ahıska Türkleri meselmeniz - <http://www.ahıska.org.tr/wp-content/uploads/YENİ-TÜRKİYE.pdf> (24.02.2019).

⁴⁵⁵ Шакарян А., указ. соч. с. 78; Aydingün A., Aydingün İ., Ahıska Türkleri ulusötesi bir topluluk - ulusötesi aileler, s. 89-90.

ն եր գ աղ թ ե ց ի ն ա վ ե լ ի մ ե ծ թ վ ո վ մ ե ս խ ե թ ց ի թ ու ը ք ե ը :
Վ եր ջ ի ն շ ը ջ ա ն ու մ Թ ու ը ք ի ա տ ե ղ ա փ ո խ վ ա ծ մ ե ս խ ե թ ց ի
թ ու ը ք ե ը ը հ ի մ ն ա կ ա ն ու մ Ու կր ա ի ն ա յ ի
հ ա կ ա մ ա թ ու ը թ յ ա ն գ ո տ ու մ գ տ ն վ ո ղ տ ա թ ա ծ ք ն եր ի ց ե ն ,
ո թ ո ն ց ն ու յ ն ա տ ս Թ ու ը ք ի ա յ ի ի շ խ ա ն ու թ յ ու ն ն եր ը
փ ո թ ճ ու մ ե ն ք ն ա կ ե ց ն ե լ ա թ ե լ յ ա ն շ ը ջ ա ն ն եր ու մ ⁴⁵⁶:
Ա յ ն ու ա մ ե ն ա յ ն ի վ , մ ե ս խ ե թ ց ի թ ու ը ք եր ի ց շ ա տ եր ն
ա ն տ ե ս ու մ ե ն Թ ու ը ք ի ա յ ի ի շ խ ա ն ու թ յ ու ն ն եր ի
ք ա ղ ա ք ա կ ա ն ու թ յ ու ն ը և տ ե ղ ա փ ո խ վ ու մ եր կ թ ի
ա թ ե մ տ յ ա ն շ ը ջ ա ն ն եր ՝ կ ե ն տ թ ո ն ա ն ա լ ո վ Բ ու ը ս ա ,
Ս տ ա մ ք ու լ և Ա ն թ ա լ ի ա ք ա ղ ա ք ն եր ու մ :

Թեև Թուրքիան ընդունում է մեսսիսթցի
թուրքերին, սակայն նրա համար կարևոր է նաև
Սամցխեում թուրքերի ստվար բնակչություն
ունենալը: Չկարողանալով մեսսիսթցի թուրքերին
բնակեցնել արևելյան շրջաններում, Թուրքիայի
կառավարությունը 1990-ական թվականների երկրորդ
կեսին սկսեց ավելի ակտիվ աջակցել Սամցխե-
Ջավախեթի վերադառնալու պահանջով հանդես եկող
կազմակերպություններին: Թուրքիան նաև փորձեց
քայլեր ձեռնարկել իրարից անկախ
կազմակերպություններին համախմբելու և նրանց
գործունեությունն ավելի արդյունավետ
դարձնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով 2003 թ.
օգոստոսին Թուրքիայում գործող մեսսիսթցի
թուրքերի շուրջ 20 կազմակերպություններից ինը
ձևավորեցին «Ահըսկա թուրքերի
կազմակերպությունների միությունը»⁴⁵⁷:

Թուրքիան ակտիվ մասնակցություն է ունեցել
միջազգային առյաններում հիմնախնդրի
քննարկումներին, ինչպես նաև բազմիցս
բարձրացրել է այդ հարցը Վրաստանի հետ

⁴⁵⁶ Ukrayna'daki çatışmalardan kaçan Ahıska Türkleri Erzincan'a getirildi - <https://tr.euronews.com/2015/12/26/ukrayna-daki-catismalardan-kaçan-ahıska-turkleri-erzincan-a-getirildi> (24.01.2019); Ukrayna'dan Van Gölü kıyısına: Yeni Ahıska Ahlat - <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ukraynadan-van-golu-kiyısına-yeni-ahıska-ahlat-40116688> (24.01.2019).

⁴⁵⁷ Pentikäinen O., Trier T., op. cit., p. 29.

հարաբերություններում՝ ԵԱՀԿ հետ համատեղ ճնշում գործադրելով պաշտոնական Թբիլիսիի վրա⁴⁵⁸:

Հաջորդ տարիներին՝ Թուրքիայի նախաձեռնություններում պարբերաբար տեղի էին ունենում տարբեր ձևաչափերով հանդիպումներ, որոնց ընթացքում քննարկվում էին մեխսեթցի թուրքերի հայրենադարձման հարցը: Քննարկումների ընթացքում վրացական կողմի՝ Վրաստանի տարբեր շրջաններում բնակվելու առաջարկը հանդիպումներ կտրուկ քննադատության: Այսպես, «Մեսխեթցի թուրքերի կազմակերպություններին դաշնության» նախագահ Օսման Չելիկը, Ադրբեջանում «Վաթան»-ի ներկայացուցչության նախագահ Իբրահիմ Բուրխանովը և մեսխեթցի թուրքերի միջաբայ կազմակերպություններին ու համայնքների ներկայացուցիչները պնդում էին, որ իրենք ցանկանում են վերադառնալ հենց Ախալցխայի շրջան և այլ տարածքներ չեն գնա, ինչպես նաև Վրաստանի իշխանություններին կոչ էին անում հակադարձել տեղի հայ բնակչության դիրքորոշմանը⁴⁵⁹:

Վերջին շրջանում Թուրքիայի կառավարության և մեսխեթցի թուրքերի կազմակերպություններին ներկայացուցիչների միջև շփումները կրկին ակտիվացել են: 2018 թ. մարտամսին «DATÜB» Ահըսկա թուրքերի համաշխարհային միության նախագահ Չիյաթդին Կասանովը Բաքվում հանդիպեց Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Մուլլու Չավուշօղլուին հետ: Հանդիպման ընթացքում քննարկված հարցերի թվում էր նաև մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձման հարցը և Վրաստանի

⁴⁵⁸ Арис Казинян: Грузия и американо-турецкий проект по возвращению турок-мехетинцев: история и реальность - <https://regnum.ru/news/671851.html> (10.01.2019).

⁴⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

կողմից հարուցվող խոչընդոտները ⁴⁶⁰: Նույն տարվա հունիսին՝ Անթալիայում նույն ձևաչափով տեղի ունեցած հանդիպմանը Թուրքիայում կայանալիք նախագահական ընտրություններից անմիջապես առաջ Չիյաթդին Կասանովը հայտարարեց, որ մեսխեթցի թուրքերն աջակցում են Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանին ⁴⁶¹: Ըստ Եռթյան, այդ հանդիպումների նպատակը Թուրքիայի կառավարության համար ընտրությունների նախապատրաստվելն էր: Միևնույն ժամանակ, մեսխեթցի թուրքերի համայնքի պատրաստակամությունը խոսում է այն մասին, որ վերջիններս կառավարությունից իրենց խնդիրները և և ծեղու սպասելիքներ ունեն: Թեև նա ձևով կաջակցի կառավարությունն այդ խնդիրների և և ծմանը, այս պահին դեռ պարզ է:

Նշենք, որ վերջին տարիներին թուրք պաշտոնյաները շարունակում են միջազգային հարթակներում բարձրացնել մեսխեթցի թուրքերի հարցը: 2016 թ. Թուրքիայի վարչապետ Ահմեդ Դավութօղլուն ԵսկևՎլիագումարնիստի ժամանակ իրելույթում նշեց, որ նա ակնկալում է Վրաստանի իշխանություններից ստանձնած պարտավորությունների իրականացում, ինչպես նաև կոչ արեց ընդգրկել հիմնախնդիրը Վրաստանի համար նախատեսված Եսկևրծողությունների ծրագրում ⁴⁶²:

Թուրքիան դիտարկում է Վրաստանը և հատկապես Սամցխե-Ջավախեթին որպես իր համար նազմավարական նշանակություն ունեցող տարածքներ ⁴⁶³: Նա ձգտում է մրցակցել տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական

⁴⁶⁰ İbrahimoglu M., DATÜB, Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ile Bakü'de görüştü - <https://www.ahiska.net/haber/637/datub-disisleri-bakani-mevlut-cavusoglu-ile-baku-de-gorustu> (19.02.2019).

⁴⁶¹ İbrahimoglu M., Dünya Ahıska Türkleri Birliği'nden ERDOĞAN'a destek - <https://www.ahiska.net/haber/638/dunya-ahiska-turkleri-birligi-nden-erdogan-a-destek> (19.02.2019).

⁴⁶² თურქეთი საქართველოსგან თურქი მესხების რეპატრაციის შესახებ შეთანხმების შესრულებას ელოდება - <http://www.ghn.ge/news/152055> (10.03.2019).

⁴⁶³ **Կար ապետյան Ռ.**, Թուրքիա-Վրաստան -Ադրբեջան համագործակցությունը և Յայաստանի անվտանգության հիմնախնդիրը - http://www.noravank.am/img/detail.php?ELEMENT_ID=15566 (16.02.2019).

շահեր հետապնդող Ռուսաստանի հետևյալ դիտարկում
 ավելի է աճում Սամցխե-Ջավախեթի
 նշանակությունը⁴⁶⁴: Երկրամասը կարևորվում է
 ինչպես տնտեսության, այնպես էլ քաղաքականության
 տեսանկյունից: Այս տարածքով են անցնում
 Թուրքիայի և Ադրբեջանի համար կարևոր
 նշանակություն ունեցող նավթատար և գազատար
 խողովակաշարերը, ինչպես նաև Թուրքիան
 Ադրբեջանի և միջինասիական պետությունների հետ
 կապող տարանցիկ ճանապարհներն ու երկաթուղին:
 Ընդ որում, այդ երթուղու վրա Սամցխե-Ջավախեթին
 միակշռան է, որտեղ չկա մեծաթիվ թյուրքալեզու
 բնակչություն և, փաստորեն, տարանջատում է
 թուրքերին ադրբեջանցիներից: Բացի այդ,
 մեսխեթցի թուրքերի Սամցխե-Ջավախեթի վերադարձի
 դեպքում Ադրբեջանը և Թուրքիան կարող են նրանց
 օգտագործել որպես Հայաստանի շրջափակման իրենց
 քաղաքականության ավելի արդյունավետ
 իրականացնելու գործոն և ավելի մեծ ճնշում
 գործադրել Արցախի հիմնախնդիրն իրենց օգտին
 լուծելու համար⁴⁶⁵: Ըստ էության, Թուրքիայի և
 Ադրբեջանի շահերը մեսխեթցի թուրքերի Վրաստան
 վերադարձնելու հարցում համընկնում են: Չպետք է
 նաև մոռանալ, որ Վրաստանի սահմանամերձ
 շրջաններում մեծաթիվ թուրքական համայնքը շատ
 հարցերում կունենա թուրքամետ դիրքորոշում,
 ինչն էլ թույլ կտա Թուրքիային լրացուցիչ
 լծակներ ստանալ և անհրաժեշտության դեպքում
 ճնշում գործադրել Վրաստանի իշխանությունների
 վրա՝ ի աջակցություն տարածաշրջանում

⁴⁶⁴ Üren M., Çıkar ve Güç Dengesi Kıskaçındaki Ahıska Türkleri Sorunu, s. 25-26; **Շաքարյան Ա.**, Թուրք
 մեսխեթցիները՝ տարածաշրջանային գործոն -
http://www.noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=539 (16.02.2019).

⁴⁶⁵ Kurt S., Ahıska'nın Türkiye İçin Jeopolitik Önemi, s. 208-212; Aydingün A., Ahıska (Meskhetian) Turks: Source of Conflict in the
 Caucasus?, p. 61.

թուրքական քաղաքականության : Ավելին ,
Թուրքիայի սահմանին բնակվող մեսխեթցի
թուրքերը կարող են անհրաժեշտության դեպքում
օգտագործվել Անկարայի կամ որևէ այլ շահագրգիռ
արտաքին ուժի կողմից՝ Վրաստանում նոր
անջատողական շարժում սկսելու համար :

Ադրբեջանը մեսխեթցի թուրքերին իր
հակահայկական քաղաքականության մեջ փորձեց
օգտագործել դեռևս 1990-ական թվականների սկզբին ,
երբ Ֆերգանայի դեպքերից հետո Ադրբեջան եկած
փախստականների մի մասին փորձեց բնակեցնել ԼՂԻՄ
տարածքում՝ ձգտելով փոխել մարզի էթնիկ կազմը ⁴⁶⁶:

Ադրբեջանի շահագրգռվածությունը մեսխեթցի
թուրքերի հայրենդարձության հարցում երևում է
նաև այն փաստից , որ այդ նպատակով Վրաստանի
դեսպանատներում ստացած հայրենադարձի
կարգավիճակ ստանալու նպատակով 5841 դիմումներից
5389-ը միայն Ադրբեջանից էին ⁴⁶⁷: Չաշվի առնելով
դիմումների ներկայացման գործում առկա
բարդությունները , պնդայտ է դառնում , որ
Ադրբեջանում բնակվող մեսխեթցի թուրքերին
դիմումների ներկայացման գործում ուղղորդել են
և աջակցել , ինչը կարող էին անել Ադրբեջանի
իշխանությունները :

Մեսխեթցի թուրքերին Սամցխե-Ջավախեթիում
բնակեցնելու Ադրբեջանի և Թուրքիայի շահերը
հակասում են Չայաստանի և Արցախի շահերին և
ուղղակիորեն սպառնում նրանց անվտանգությանը :
Թեև պաշտոնական երևանը մեսխեթցի թուրքերի
հայրենադարձության դեմ հանդես չի գալիս ,

⁴⁶⁶ Khazanov A. M., op. cit., p. 11; Карабахские депутаты: Ходжалу стал жертвой политических интриг и борьбы за власть в Азербайджане - <https://regnum.ru/news/962004.html> (25.01.2019); Арис Казинян: Грузия и американо-турецкий проект по возвращению турок-мехетинцев: история и реальность - <https://regnum.ru/news/671851.html> (10.01.2019);
Չարունըյունյան Դ., Թուրք-մեսխեթցիներ կամ դանդաղ
գործողությունների ակալան - <http://national-idea.am/articles.php?id=113> (13.01.2019).

⁴⁶⁷ Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F., op. cit., p. 44.

այդուհանդերձ այս հարցը մտահոգություն պատճառ է հանդիսանում:

Սամցխե-Ջավախեթին Հայաստանի համար նույնպես ռազմավարական նշանակություն ունի, քանի որ այն Հայաստանին հարակից միակ շրջանն է, որտեղ չկա թյուրքալեզու բնակչություն և հանդիսանում է միակ ապահովող ղղիս դեպի Եվրոպա և Ռուսաստան: Եթե այնտեղ վերադառնան մեսխեթցի թուրքերը, ապա Հայաստանը կհայտնվի լիակատար թուրք-ադրբեջանական օղակի մեջ, քանի որ Իրանի հյուսիսային շրջաններն ու Վրաստանի Քվեմո Քարթլիի շրջանը նույնպես գերազանցապես բնակեցված են ադրբեջանցիներով, ինչն անկասկած կօգտագործվի Հայաստանի դեմ ռազմական գործողությունների վերսկսման դեպքում: Դրավառ օրինակը 1990-ական թվականներին մեծաթիվ ադրբեջանական բնակչություն ունեցող Մառնեուլիի շրջանում Ռուսաստանից Հայաստան մուտք գործող միակ գազատարի պարբերական պայթեցումներն են: Բացի այդ, մեսխեթցի թուրքերի Սամցխե-Ջավախեթի վերադարձը կարող է ուղեկցվել շրջանի հայաթափմամբ կամ առաջացնել լարված հարաբերություններ շրջանի հայերի և վրացիների հետ: Այս պարագայում ևս գոյություն ունի պատմական նախադեպ, երբ 1918 թ. Սամցխեի մահմեդական բնակչությունը քրիստոնյա հայերի և վրացիների դեմ հանդես եկավ:

Մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդրով հետաքրքրված է նաև Ռուսաստանի Դաշնությունը: Դեռ 1991 թվականից սկսած իշխանություններն ընդունեցին մի շարք իրավական ակտեր, որոնցով քննադատվում էր Խորհրդային Միության բռնի տեղահանումների քաղաքականությունը և նախատեսվում էր տուժածների իրավունքների

վերականգնում⁴⁶⁸: Սկզբնական շրջանում մեսխեթցի թուրքերն անհատականորեն ճանաչվում էին որպես բռնաճնշումների ենթարկված անձինք, սակայն որպես հավաքական խումբ՝ ոչ, քանի որ նրանք արտքասվել էին ոչ թե Ռուսաստանի, այլ Վրաստանի տարածքից: Այս երկակի իրավիճակը երկար չշարունակվեց և հետագայում դադարեցին մեսխեթցի թուրքերին տրամադրել համապատասխան փաստաթղթեր նաև անհատական դիմումների հիման վրա⁴⁶⁹: 1994 թ. ՌԴ նախագահի հրամանագրով մեսխեթցի թուրքերի խնդիրների լուծման համար ստեղծվեց դաշնային կառավարական հանձնաժողովը, որը բնական թյուրումն էր վարում Վրաստանի իշխանությունների հետ մեսխեթցի թուրքերին Վրաստան վերադարձնելու նպատակով⁴⁷⁰, նաև, որոշ հետագոտողների գնահատմամբ, հարցը դիտարկում էր գոտորպես երկրի անվտանգության և միջազգային հարաբերությունների, այլ ոչ թե սոցիալական ինտեգրման և մարդու իրավունքների պաշտպանության հարթակում⁴⁷¹:

Մեսխեթցի թուրքերի նկատմամբ Ռուսաստանի պաշտոնական դիրքորոշումը հստակ արտահայտվեց 1999 թ. մարտին Վիեննայում կայացած ոչ պաշտոնական խորհրդակցությունում Կրասնոդարի երկրամասում մեսխեթցի թուրքերի կարգավիճակը քննարկելու ժամանակ: Ռուսաստանի Դաշնության ազգային քաղաքականության առաջին փոխնախարար Կ.Մ. Տագոլովը հայտնեց, որ մեսխեթցի թուրքերի խնդիրը միայն նրանց Վրաստանում վերաբնակեցնելու պայմանների բացակայության մեջ է: Նա նաև հայտարարեց, որ մեսխեթցի թուրքերը

⁴⁶⁸ Закон РСФСР о реабилитации репрессированных народов - http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&link_id=15&nd=102011245 (20.03.2019); Закон РФ «О реабилитации жертв политических репрессий» - <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102012774> (20.03.2019).

⁴⁶⁹ **Усманов А. О.**, указ. соч., с. 161.

⁴⁷⁰ **Aydingün A.**, Ahiska (Meskhetian) Turks: Source of Conflict in the Caucasus?, p. 58.

⁴⁷¹ Տե՛ս նաև յնտեղում, էջ 161-162.

Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի Ժամանակակից քաղաքականության և առանձին ներքին հակամարտության ներքին համակարգային բնույթը չեն կրում ու նրանց իրավունքների խախտում չեն համարվում⁴⁷²: ՌԴ իշխանության այս դիրքորոշումը շարունակեց պահպանել նաև հետագա տարիներին, իսկ մեսխեթցի թուրքերին ՌԴ քաղաքացիության շնորհման հարցում երկրի քաղաքականությանը փոփոխություն չկրեց:

Միաժամանակ, ՌԴ ներկայացուցիչները հանդես գալով մեսխեթցի թուրքերի Վրաստան վերադարձի օգտին, փորձում են ճնշում գործադրել Վրաստանի իշխանության նկատմբ: Այդ ճնշումը զգալիորեն մեծացավ 2008 թ. օգոստոսյան պատերազմից հետո: 2008 թ. հոկտեմբերին ՌԴ Պետական Դոմայում ընդունված հայտարարության մեջ նշվում էր, որ մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձության մասին օրենքը կրում էր հռչակագրի բնույթ և նպատակն էր ստեղծել խնդրի լուծման պատրանք: Բացի այդ, ռուս քաղաքական գործիչները ԵԽԽՎ-ին և միջազգային հանրությանը կոչ արեցին ճնշում գործադրել Վրաստանի վրա և ստիպել նրանց կատարել մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձության վերաբերյալ ստանձնած պարտավորությունները⁴⁷³: Յետագա տարիներին Ռուսաստանի այդ դիրքորոշումը մնաց անփոփոխ: Մեսխեթցի թուրքերի՝ Վրաստան վերադարձի հարցում Ռուսաստան, ի տարբերություն Թուրքիայի և Ադրբեյջանի, առաջ չի քաշում նրանց Սամցխե-Ջավախեթի ու մեծագույն ելու պահանջը, ինչը Վրաստանի իշխանության ներքին համար համեմատաբար ավելի ընդունելի է:

⁴⁷² Симоненко В. А., указ. соч., с. 133.

⁴⁷³ ГД призвала надавить на Грузию в вопросе репатриации турок-мехетинцев - <https://ria.ru/20081017/153397643.html> (17.01.2019).

Վրացական կողմը շտապեց մեղադրել ռուսական իշխանություններին մեսխեթցի թուրքերի իրավունքների խախտման և նրանց հանդեպ խտրականության համար: Վրաստանում ամրապնդվեց դեռևս 1990-ականներին ձևավորված կարծիքը, որ պաշտոնական Մոսկվան հաճախ օգտագործում է մեսխեթցի թուրքերի գործոնն ի վնաս վրաց ժողովրդի շահերի⁴⁷⁴: Վրաստանում նաև պնդում էին, որ պաշտոնական Թբիլիսին դրսևորել է քարի կամք՝ համաձայնելով ընդունել մեսխեթցի թուրքերին, չնայած որ ներգրավված չի եղել վերջիններիս տեղահանման գործում և մեղադրում են ԽՍՀՄ իշխանություններին, հետևաբար, նրանց իրավահաջորդ ՌԴ-ն պետք է որոշակի պարտավորություններ ստանձնի մեսխեթցի թուրքերի վերադարձի ֆինանսավորման հարցում⁴⁷⁵:

Կողմերի նման դիրքորոշումն ընդհանուր առմամբ պահպանվեց նաև հետագա տարիներին: Այդ մասին է վկայում ՌԴ-ում գործող մեսխեթցի թուրքերի «Վաթան» կազմակերպության երկայնացողի չնեթի ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինին ուղղված իրենց իրավունքների վերականգնման որոշում ստորագրելու դիմումի⁴⁷⁶ արձագանքը: Նախագահի աշխատակազմից ստացած պատասխանում նշվում էր, որ մեսխեթցի թուրքերը բռնաճնշումների են ենթարկվել «Վրաստանի ԽՍՀ իշխանություններին համապատասխան որոշումներով և Վրաստանի ԽՍՀ տարածքում», ուստի ՌԴ ներքին գործերի մարմինները չունեն համապատասխան իրավական հիմք՝ տրամադրել

⁴⁷⁴ Мамулия Г., указ. соч., - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_19_mamulija.shtml (22.12.2018).

⁴⁷⁵ ԳՅՊՅԱՐՏԵՅ Թ., ճան. համ., թ. 161; Թուրք-մեսխեթցիները պայքարում են Վրաստանում իրենց տեղը գտնելու համար - <http://www.slaq.am/arm/news/61354/> (13.01.2019).

⁴⁷⁶ Хизриева Г. А., Турки – мекхетинцы просят президента Путина о реабилитации - <https://riss.ru/analitycs/9354/> (22.03.2019); Мамедов А., С реабилитацией ахыска восторжествует историческая справедливость: взгляд из Баку - <http://www.kavkazoved.info/news/2015/02/19/s-reabilitaciej-ahyska-vostorzhestvuet-istoricheskaja-spravedlivost-vzglyad-iz-baku.html> (22.03.2019).

իրավունքները վերականգնող փաստաթղթեր և խորհուրդ էր տրվում դիմել Վրաստանի իշխանությանը՝⁴⁷⁷ Միայն Վրաստանի խորհրդային կառավարությանը մեղադրելը, տվյալ պարագայում, կարելի է համարել անհիմն, քանի որ դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես կարող էին միույն կողմից հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչները նման մասշտաբային ծրագիրն ինքնուրույն իրականացնել և Մոսկվայի հետ կապ չունենալ:

Ռուսաստանում մեսխեթցի թուրքերը, որպես կանոն, իրենց արտաքսման յուրաքանչյուր տարեդարձը նշում են հանրահավաքներով, որոնցում վրաց իշխանությանը պահանջում են կազմակերպել զանգվածային հայրենադարձություն և Վրաստան⁴⁷⁸: ՌԴ իշխանությանը նախապես նման քայլերին և Վրաստանի հետ հարաբերություններին նոր սրման պարագայում կրկին կարող են ավելի ակտիվ օգտագործել մեսխեթցի թուրքերի հարցը: ՌԴ նման դիրքորոշման նպատակը կարող է լինել Վրաստանում ներքին քաղաքական վիճակի ապակայունացման ձգտումը⁴⁷⁹, և արվածություն առաջացնելով մեսխեթցի թուրքերի հավաք բնակության վայրերում, սակայն հարկ է նկատել, որ նրանց վերադարձը տարածաշրջանում կամրապնդի Թուրքիայի և ՆԱՏՕ-ի դիրքերը, ինչը ցանկալի է Ռուսաստանի համար: Նրա հետագա դիրքորոշումն այս հարցում մեծապես կապված է Վրաստանի և Թուրքիայի հետ իր ունեցած հարաբերություններին:

⁴⁷⁷ Усманов А. О., указ. соч., с. 164.

⁴⁷⁸ Турки-месхетинцы в годовщину депортации потребовали реабилитации своего народа - <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/312488/> (13.01.2019); Турки-месхетинцы на юге России отметили 72-ю годовщину депортации - <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/292637/> (13.01.2019).

⁴⁷⁹ Aydingün A., Ahiska (Meskhethian) Turks: Source of Conflict in the Caucasus?, p. 58.

Այս պիսոյի, կարող ենք եզրակացնել, որ Թուրքիան մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդիրն օգտագործում է իր աշխարհաքաղաքական շահերին ծառայեցնելու նպատակով: Թուրքիա տեղափոխվող մեսխեթցի թուրքերին Անկարան փորձում է օգտագործել քրդաբնակ շրջաններում՝ իր համար ցանկալի դեմոգրաֆիական փոփոխություններ հրականացնելու համար: Թուրքիայի կառավարությունը մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդրի նկատմամբ անտարբեր չլինելով, ստանում է նրանց աջակցությունը ներքաղաքական պայքարում, իսկ Սամցխե-Ջավախեթիում վերաբնակեցնելով՝ Անկարան ձգտում է Վրաստանում իր ազդեցությունը մեծացնելու և անտարածաշրջանում իր գերիշխանությունն ամրապնդելու: Միաժամանակ, այդ քայլով շահեկան դրություն մեջ կհայտնվի նաև Ադրբեջանը, որը կձգտի օգտագործել ստեղծված իրավիճակը և բարելավել իր դիրքերը Արցախյան հիմնախնդիրն իր օգտին լուծելու հարցում: Ըստ էության, հիմնախնդիրն այս երկու երկրների համար իրենց աշխարհաքաղաքական շահերի իրականացման գործիք է: Թեև ներկա փուլում այս ուղու շարժումը Թուրքիան և Ադրբեջանը Վրաստանի հետ հարաբերություններում չեն արժարժում հայրենադարձություն հարցը, ինչը պայմանավորված է սերտ տնտեսական և ռազմական գործընկերությամբ⁴⁸⁰, սակայն անտարածաշրջանում ուժերի դասավորվածություն փոփոխությունը կամ այլ փոփոխությունները կարող են կրկին Թբիլիսիի հետ բանակցությունների օրակարգ վերադարձնել այս հարցը:

⁴⁸⁰ Бахуридзе З. З., Внешняя политика Грузии в контексте развития международных отношений на постсоветском пространстве, Автореф. дис. док. пол. наук., Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, 2016, с. 29.

Ռուսաստանի համար հիմնախնդիրն ունի երկու հարթակ՝ ներքին և արտաքին քաղաքականության մակարդակներում: Առաջինը կապված է երկրում մեսիտեթցի թուրքերի կացության և կարգավիճակի հետ: Ինչ վերաբերվում է արտաքին քաղաքականությանը, ապա Վրաստանի հետ հարաբերություններում պաշտոնական Մոսկվան խնդիրն օգտագործում է գերազանցապես վերջինիս վրա ճնշում գործադրելու նպատակով: Միևնույն ժամանակ, գործնական քայլեր այդ ուղղությամբ չի իրականացնում, ինչը կարելի է բացատրել մեսիտեթցի թուրքերի վերադարձի դեպքում Յարավայիս Կովկասում Թուրքիայի դերի մեծացմամբ: Ռուսաստանի և Վրաստանի իշխանությաններին մոտեցումը հիմնախնդիրն այս հարցում նման է: Երկուսն էլ փորձում են այն օգտագործել արտաքին քաղաքական շահերից ելնելով, սակայն իրենց երկրում մեսիտեթցի թուրքերի նկատմամբ վարած քաղաքականությանը լրիվ հակառակ պատկերն ունի:

Ելնելով վերոնշյալից՝ մեսիտեթցի թուրքերի հայրենադարձությանը պոտենցիալ սպառնալիք է Յայաստանի և Արցախի անվտանգության համար: Այս հարցի նկատմամբ աչալուրջ լինելու դեպքում, խնդրի առաջ գալուն գուցահեռ ՅՅ իշխանությանները կարող են ընդունել համապատասխան դիրքորոշում վերը նշված բացասական երևույթներից խուսափելու համար: Յաշվի առնելով Վրաստանի դիրքորոշումն ու վարած քաղաքականությանը, պաշտոնական Երևանը նույնիսկ կարող է աջակցել Թբիլիսիին այս հարցում, ինչն անկասկած կնպաստի նրանց միջև հարաբերություններին ամրապնդմանը:

Հայ տնի է նաև, որ 2. Գամսախուլը դիայի կարգադրություններ, թուրքական ինքնուրույնությունները մեսխեթցի թուրքերին գյուղերից հավաքում և ավտոբուսներով տանում էին դեպի Ադրբեյջանի կամ Ռուսաստանի սահման՝ երկրից վտարելու նպատակով⁴⁸⁴: 1990 թ. խորականություններն ավելի մեծ թափը նդուները: Նման քաղաքականություն և վերաբերմունքի, ինչպես նաև ստեղծված ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում Վրաստանում բնակվող մեսխեթցի թուրքերի մեծ մասը 1990-1992 թթ. ընթացքում ստիպված էր քեցերկրի տարածքը:

Ուշագրավ է նաև Ֆերգանայից Վրաստան տեղափոխված և քարելի շրջանի Բերթա գյուղում հաստատված Դվալիձե ազգանվամբ 10 ընտանիքների դեպքը: Համաձայն տեղեկությունների՝ նրանք տիրապետում էին վրացերենին, դժգոհություններն էին հայտնում: Տեղի բնակիչները պահանջեցին նրանցից ընդունել քրիստոնեություն, սակայն նրանք մերժեցին և գյուղացիները \$իզիկական ուժի կիրառմամբ վռնդեցին նրանց բնակավայրից: Իշխանությունները որևէ քայլ չձեռնարկեցին այս միջադեպը կարգավորելու և տուժածների օգնությունները վերականգնելու ուղղությամբ⁴⁸⁵:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Վրաստան վերադարձաների թիվը կտրուկ նվազեց: Որոշ տվյալներով՝ 1999 թ. Վրաստանում մնացել էր ընդամենը 643 մեսխեթցի թուրք: Հիմնականում նրանք կենտրոնացած էին Նասակիրալի և Իանեթի գյուղերում (Արևմտյան Վրաստան) և Թբիլիսիում, իսկ 2005 թ. նրանց թիվը հասել էր 755-ի⁴⁸⁶: Այսինքն՝ հայրենադարձության պարտավորությունը ստանձնելուց 6 տարի անց պաշտոնական Թբիլիսի

⁴⁸⁴ Swerdlov S., Reflections on Transitional Minorities and Human Rights, p. 11-12.
⁴⁸⁵ Թուրքերի վերադարձը, ԵՊՀ, ԵՊՀ, 113-114.
⁴⁸⁶ Keskin S., Anaç Ö., Ahıska Türklerinin 1944 sürgününden günümüze Gürcistan'a geri dönüş mücadelesi ve 2007 yılına kadar dönenlerin durumu, s. 289.

ստանալ), ավանդույթները (մասնավորապես՝ ավանդական ընտանիքներում իգական սեռի ներկայացուցիչներին չեն թույլատրում ստանալ կրթություն կամ աշխատել, նույնիսկ, եթե դրա հնարավորությունը կա), ինչպես նաև որոշ մեսիսթեցի թուրքերի կողմից ինտեգրումը որպես ինքնուրույն փոփոխությունը նկատելի է ⁴⁹⁰:

Վրաստան վերադարձած մեսիսթեցի թուրքերից մեկը հարցազրույցի ժամանակ իրենց համար գլխավոր խնդիրն է համարել վրացերեն սովորելը, իսկ վրացիների համար՝ իրենց կրոնը ⁴⁹¹: Այդ խնդիրը լուծելու նպատակով 2013 թ. սկսած Վրաստանի Կրթության նախարարությունը հայրենադարձված մեծահասակ և նախադպրոցական տարիքի մեսիսթեցի թուրքերի համար կազմակերպեց լեզվի կարճատև դասընթացներ Ախալցխա, Իանեթի, Նասակիրալի և Աբասթուան բնակավայրերում ⁴⁹²: Սակայն հաշվի առնելով այն, որ լեզվի իմացության խնդիրը մինչ այժմ կա, այդ դասընթացներն այնքան էլ արդյունավետ չեն եղել: Միաժամանակ, վրացական գիտական շրջանակներում տարածված է այն միտքը, որ հայրենադարձները պարտադիր պետք է տիրապետեն վրացերենին և ծանոթանան իրենց պատմությանը: Չաճախ բարձրացվում է նաև Վրաստանի տարածքում չլուծված տարածքային հակամարտությունների խնդիրը, և որպես հայրենադարձության նախապայման՝ առաջ քաշվում այդ հակամարտությունների կարգավորումը ⁴⁹³:

Թուրք հեղինակներից մեկի կարծիքով՝ ինտեգրման խնդիրը հնարավոր էր լուծել, եթե իշխանությունները իսկզբանե մշակած լինեին սոցիալական ծրագրեր: Նա նաև

⁴⁹⁰ Tetradze M., op. cit., p. 133.

⁴⁹¹ Georgia: Meskhetians search for cultural identity (Part I) - <https://www.rferl.org/a/1096532.html> (27.02.2019).

⁴⁹² Tetradze M., op. cit., p. 133.

⁴⁹³ ფეդკარაძე ტ., დას. ნაშ., 160-166.

հայրենադարձության խոչընդոտների թվին է դասուում տնտեսական բնույթի հարցերը, մասնավորապես, մեսխեթցի թուրքերի համար աշխատանք գտնելը: Նրանց մեծ մասը չունի մշտական աշխատանք: Լեզվի չիմացության հարցը նույնպես բացասական ազդեցություն ունի հասարակությանն ինտեգրվելու գործում: Բացի այդ, Վրաստան տեղափոխված մեսխեթցի թուրքերը չեն կարող օգտվել առողջապահական և սոցիալական ծրագրերից, որոնք առկա են երկրում քանի դեռ չունեն քաղաքացիություն: Նաևան խոչընդոտ է համարում մեսխեթցի թուրքերի նկատմամբ երկրում ձևավորված բացասական հասարակական կարծիքը⁴⁹⁴: Ըստ էության, ինտեգրման խոչընդոտները կապվում են նաև հայրենադարձությանը արգելակող հանգամանքների հետ:

Մեկ այլ թուրք հեղինակի կարծիքով մեսխեթցի թուրքերի վերադարձին խոչընդոտում է նաև խնդրում ներառված կողմերի՝ Վրաստանի ու մեսխեթցի թուրքերի ուժերի ասիմետրիկ դասավորվածությունը, ինչի հետևանքով վերջիններս հնարավորություն չունեն ուղղակի ազդել պաշտոնական թբիլիսիի քաղաքականության վրա⁴⁹⁵: Մինչդեռ իրականում, Վրաստանում մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդրի առաջխաղացման ուղղությամբ, ինչպես արդեն նշվել է, Անկարան բավականին մեծ աշխատանք է կատարել:

Ըստ հետազոտող Գ. Եմելյանովայի, մեսխեթցի թուրքերի վերադարձին խոչընդոտում է նաև նրանց թույլ կազմակերպվածության աստիճանը, ինչն ընդգծված մարտավարական մտածողություն ունեցող առաջնորդների բացակայության, կազմակերպություններին փոքր թվով մարդկանց

⁴⁹⁴ Keskin S., Ahıska Türklerinin Gürcistan'a geri dönüşü: 2007 geri dönüş yasası ve uygulamadaki sorunlar, s. 405.

⁴⁹⁵ Üren M., Çıkar ve Güç Dengesi Kıskaçındaki Ahıska Türkleri Sorunu, s. 29-30.

անդամակցության, կայուն ֆինանսավորման և ծրագրված քարոզիքացակայության հետևանք է: Նախնայնդնդոտներին թվին է դասուում նաև հնարավոր էթնիկ հակամարտության վտանգը և Սամցխե-Ջավախեթի ռազմավարական նշանակությունը տարածաշրջանի երկրներին աշխարհաքաղաքական շահերի համար ⁴⁹⁶:

Վրացի հեղինակներինց մեկի կարծիքով՝ մեսխեթցի թուրքերի վերադարձը Վրաստան անհնար է դարձել երկրում եղած ներքին երկպառակտության ներքին, քաղաքական քառսի, տնտեսության անկման և ռուս-վրացական պատերազմի պատճառով ⁴⁹⁷: Խոչընդոտներին թվում են դիտարկվում նաև հողերի անբավարարությունը, Թուրքիայի ազդեցության մեծացումը և էթնիկ խմբերի միջև լարվածության հնարավորությունը ⁴⁹⁸: Իսկ Վ. Յոզյանի կարծիքով, բացի վերոնշյալից, հայրենադարձված մեսխեթցի թուրքերի փոքր թիվը պայմանավորված է նաև միջինասիական երկրներում, Ադրբեջանում և Թուրքիայում նրանց համարավելի լավ պայմանների առկայությամբ և մասնակի ուժացմամբ ⁴⁹⁹:

Թուրք հեղինակները խնդիրներին շարքում դիտարկում են նաև Սամցխե-Ջավախեթի ու մհայկական բնակչության մեծամասնություն կազմելը: Նրանք նշում են, թե իբր «մեծ թվով հայ պաշտոնյաների» գործունեությունը նպաստեց երկրամասում մեսխեթցի թուրքերի նկատմամբ բացասական վերաբերմունքի ձևավորմանը, ինչպես նաև առաջ են քաշում նրանց շրջանում «անջատողական տրամադրությունների առկայությունը»:

⁴⁹⁶ **Yemelyanova G.**, Georgia's European Quest: The Challenge of the Meskhetian Turks, - Caucasus International, 2005, Vol. 5, № 3, p. 81-85.

⁴⁹⁷ **Тухашвили М.**, Беженцы и вынужденно перемещенные лица в Грузии, - КАРИМ-Восток – Консорциум прикладных исследований по международной миграции (Пояснительная записка 13/104), 2013, с. 4 - http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Note_2013-104.pdf (07.03.2019).

⁴⁹⁸ **Новикова Г. В., Дашко В. И.**, указ. соч., с. 249-252.

⁴⁹⁹ **Յոզյան Վ.**, Թուրք-մեսխեթցիների Վրաստան վերադարձի խնդիրի շուրջ, - http://www.noravank.am/img/detail.php?ELEMENT_ID=460 (02.03.2019):

Մե ս խ ե թ ց ի թ ու ը ք ե ռ ի վ ե ռ ա դ ա ղ ր ղ դ ի տ ա ղ կ ու մ ե ն ո ղ ր ա չ ե ս « հ ա յ ե ռ ի ա զ դ ե ց ու թ յ ու ն ը » թ ու լ ա ց ն ե լ ու տ ա ղ ք ե ռ ա կ ⁵⁰⁰: Յ ա ղ ց ի ն կ ա տ մ ա մ ք ն մ ա ն մ ո ղ տ ե ց ու մ կ ա ղ ո ղ է ձ ն ա վ ո ղ ղ ե լ մ ի ա յ ն ե ղ կ ու ո ղ ե ա ք ու մ` ե թ ե հ ե ղ ի ն ա կ ը ք ա վ ա կ ա ն ա չ ա փ ծ ա ն ո թ չ է շ ղ ջ ա ն ի ա ջ ա շ տ ո ն յ ա ն ե ղ ի ա զ գ ա յ ի ն կ ա զ մ ի ն ⁵⁰¹, կ ա մ ի ն չ -ի ն չ ա ղ ա տ ճ ա ղ ն ե ղ ո վ ց ա ն կ ա ն ու մ է խ ե ղ ա թ յ ու ղ ղ ե լ ի ղ ա կ ա ն ու թ յ ու ն ը և « ք ա ղ ո ղ ե լ մ ե ղ ք ը հ ա յ ե ղ ի վ ղ ա »: Ա յ դ մ ա ս ի ն ե ն վ կ ա յ ու մ թ ու ը ք և ա դ ղ ք ե ջ ա ն ց ի հ ե ղ ի ն ա կ ն ե ղ ի կ ո ղ մ ի ց ի ղ ե ն ց հ ո ղ վ ա ծ ն ե ղ ու մ շ ղ ջ ա ն ի « ա ն ջ ա տ ո ղ ա կ ա ն շ ա ղ ժ մ ա ն ը » ն վ ի ղ վ ա ծ ք ա վ ա կ ա ն ի ն ը ն դ հ ա ղ ձ ա կ ա ն դ ղ ա դ ա ղ ե ղ ը ⁵⁰²:

Վ ղ ա ս տ ա ն ի հ ա ս ա ղ ա կ ու թ յ ա ն , ա յ դ թ վ ու մ ջ ա վ ա խ ա հ ա յ ու թ յ ա ն դ ե ղ ը մ ե ս խ ե թ ց ի թ ու ը ք ե ղ ի վ ե ղ ա դ ա ղ ր ղ ն ա ղ գ ե լ ե լ ու գ ո ղ ծ ու մ ա վ ե լ ի լ ա վ ա ղ ա տ կ ե ղ ա ց ն ե լ ու հ ա մ ա ղ ա ն հ ղ ա ժ ե շ տ է ու ս ու մ ն ա ս ի ղ ե լ և վ ե ղ ու ծ ե լ ա յ դ հ ա ղ ց ի վ ե ղ ա ք ե ղ յ ա լ հ ա ս ա ղ ա կ ու թ յ ա ն կ ա ղ ծ ի ք ը : Ա յ դ ն ա ղ ա տ ա կ ո վ 2009 թ վ ա կ ա ն ի ն Ս ա մ ց խ ե -Չ ա վ ա խ ե թ ի ու մ ա ն ց կ ա ց վ ե լ է ս ո ց ի ա լ ա կ ա ն հ ա ղ ց ու մ : Յ ա ղ ց մ ա ն ը մ ա ս ն ա կ ց ե լ ե ն Ա խ ա լ ց խ ա յ ի և Ա դ ի գ ե ն ի շ ղ ջ ա ն ի գ յ ու ղ ե ղ ի (Ա ք ա ս թ ու մ ա ն , Ու ո ղ , Ճ ն ի ս ի) 18-ի ց ք ա ղ ղ տ ա ղ ի ք ի ք ն ա կ ի չ ն ե ղ ը : Յ ա ղ ց վ ա ծ ն ե ղ ի 87%-ը դ ե մ է ա ղ տ ա հ ա յ տ վ ե լ մ ե ս խ ե թ ց ի թ ու ը ք ե ղ ի հ ա յ ղ ե ն ա դ ա ղ ձ ու թ յ ա ն ը , 3%-ը` կ ո ղ մ , ի ս կ 10%-ը դ ժ վ ա ղ ա ց ե լ է ա ղ ա տ ա խ ա ն ե լ : Յ ա ղ ց վ ա ծ ն ե ղ ի մ ե ջ ք ո լ ո ղ հ ա յ ե ղ ը և վ ղ ա ց ի ն ե ղ ի ճ ն շ ո ղ մ ե ժ ա մ ա ս ն ու թ յ ու ն ը դ ե մ ե ն ա ղ տ ա հ ա յ տ վ ե լ , հ ի մ ն ա վ ո ղ ե լ ո վ ի ղ ե ն ց դ ի ղ ք ո ղ ղ շ ու մ ը Ա ղ ա ջ ի ն հ ա մ ա շ խ ա ղ հ ա յ ի ն ա ղ ա տ ե ղ ա զ մ ի տ ա ղ ի ն ե ղ ի ն կ ա տ ա ղ վ ա ծ

⁵⁰⁰ Kurt S., Ahıska'nın Türkiye İçin Jeopolitik Önemi, s. 208-212.

⁵⁰¹ Խ ո ս ք ը ն ա խ և ա ղ ա ջ Ա խ ա լ ց խ ա յ ի , Ա դ ի գ ե ն ի և Ա ս ա ի ն ձ ա յ ի շ ղ ջ ա ն ն ե ղ ի մ ա ս ի ն , ո ղ տ ե ղ ի ց է լ ա ք ս ո ղ ղ ե լ է մ ե ս խ ե թ ց ի թ ու ը ք ե ղ ի ճ ն շ ո ղ մ ե ժ ա մ ա ս ն ու թ յ ու ն ը : Ա յ դ շ ղ ջ ա ն ն ե ղ ղ ու մ ա ղ տ ա կ ա ն ա ղ ա ղ ա տ ի ա շ խ ա տ ո ղ ն ե ղ ի մ ե ժ մ ա ս ը , հ ա տ կ ա ղ ե ս ա ղ ա վ ե լ ա ղ ա տ ա խ ա ն ա տ ու ա ջ ա շ տ ո ն ն ե ղ գ ք ա ղ ե ց ն ո ղ ն ե ղ ը , վ ղ ա ց ի ե ն : Տ ե ' ս ս ի ա լ լ ց ի ո ղ մ ը ն ի ղ ղ ղ ղ ղ ղ ղ ղ - <https://www.akhaltsikhe.gov.ge/ge/samxedro-sakme> (15.02.2019).

⁵⁰² Гаджиев А., указ. соч., с. 8-9, 12-13; Kurt S., Ahıska'nın Türkiye İçin Jeopolitik Önemi, s. 208-210.

իրադարձություններով և հնարավոր անցանկալի ժողովրդագրական փոփոխություններով: Կողմ են արտահայտվել միայն այն վրացիները, ովքեր եկամտական կապեր ունեն արտաքսվածների հետ, սակայն այն վերապահումով, որ հայրենադարձվածները պետք է վերաբնակեցվեն ոչ միայն Սամցխե-Չավախեթիում⁵⁰³:

Եթե այս հարցման արդյունքները համեմատենք 1999 թ. անցկացված հարցման արդյունքների հետ, ապա պարզ է դառնում, որ 10 տարվա ընթացքում հասարակական կարծիքը գրեթե նույնն է, չնայած, որ նախորդ անգամ մասնակցել է Թբիլիսիի բնակչունը: 1999 թ. հարցվածների 46,6%-ը կտրականապես դեմ է եղել մեսխեթցի թուրքերի վերադարձին, 44%-ը ընդունելի է համարել միայն վրացական ինքնուրույն ունեցողների հայրենադարձությունը, և միայն 6,6%-ն է արտահայտվել կողմ⁵⁰⁴: Այլ ուսումնասիրությունները ևս փաստում են Վրաստանում մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձության նկատմամբ հանրության բացասական վերաբերմունքի մասին⁵⁰⁵:

Վրացիների բացասական վերաբերմունքը մեսխեթցի թուրքերի նկատմամբ արտահայտվեց դեռևս 1990 թվականին, երբ վրացիները երկրում բնակվող հայերի ու աբխազների⁵⁰⁶ հետմիասին կտրուկ քայլեր ձեռնարկեցին մեսխեթցի թուրքերի, այսպես կոչված, «դեպի հայրենիք արշավի» դեմ⁵⁰⁷: Հայտնի են նաև դեպքեր, երբ հայրենադարձված մեսխեթցի

⁵⁰³ ԹոգոժաժոՅ., Վան. ԵՅՄ., թ. 181-185:

⁵⁰⁴ Sumbadze N., op. cit., - <http://www.policy.hu/sumbadze/Nana--Meskhetians5.html> (03.03.2019); Nodia G., op. cit., p. 55.

⁵⁰⁵ Бадурашвили И., Цуладзе Г., Анчабадзе Г., указ. соч. - https://www.ca-c.org/journal/2000/journal_rus/cac07_2000/21.badurashv.shtml (20.02.2019).

⁵⁰⁶ Հնայած վրացիների և աբխազների միջև արդեն առկա լարվածությունը, մեսխեթցի թուրքերի վերադարձի շուրջ նրանց դիրքորոշումը համընկավ և միասին հանդես եկան այս հարցի շուրջ:

⁵⁰⁷ Энох Р., «Турки-месхетинцы» - «поход на родину» - 1990г., - «Центральная Азия», 1997, № 10 - https://www.ca-c.org/journal/10-1997/st_15_enoh.shtml (20.01.2019).

թուրքերին ազգութայամբ վրացի գյուղացիները
թույլ չէին տալ իսբնակվել իրենց գյուղում ⁵⁰⁸:

Փաստորեն, ինչպե՛ս նախկինում, այնպե՛ս էլ
ներկայումս մեսխեթցի թուրքերի վերադարձին դեմ
ենան վրացիների ճնշող մեծամասնություները, ինչն,
անկասկած, շատ ավելի մեծ խոչընդոտ է, քան
ջավախահայության դեմ լինելը: Այս հարցումների
արդյունքներն ավելորդ անգամ ապացուցում են
Վրաստանի իշխանությունների կողմից «հայկական
գործոնի» դերի չափազանցման և իրականության ոչ
ամբողջական ներկայացման հնարքը: Հաշվի
առնելով այս ամենը՝ մեսխեթցի թուրքերի
վերադարձը Սամցխե-Ջավախեթի կարող է առաջացնել
լարված հարաբերություններ տեղացի վրացիների և
հայերի հետ:

Վերջին մի քանի տարիների ընթացքում
Ջավախքում թուրքական գործոնի ակտիվացման
հետևանքով նման խնդիրներ արդեն արձանագրվել են
շրջանում բնակություն հաստատող թուրքերի ⁵⁰⁹ և
տեղաբնակ հայերի միջև ⁵¹⁰: Ընդամենն, հաճախակի են
դարձել թուրքերի կողմից սահմանային հայկական
գյուղերում ավազակային հարձակումների մասին
տեղեկությունները ⁵¹¹: Բացի այդ, վրացիները
մտավախություն ունեն, որ հավաք (կոմպակտ)
բնակված մեսխեթցի թուրքերը կարող են
ինքնավարություն պահանջել, ինչը Վրաստանում

⁵⁰⁸ დეპორტირებული მესხები: ფერგანამდე და უკან - <http://www.tabula.ge/ge/story/54490-deportirebuli-mesxebi-ferganamde-da-ukan> (12.01.2019).

⁵⁰⁹ **Մակարյան Վ.**, Հայաթափվող Ջավախքում այսօր արդեն թուրքերն ու ադրբեջանցիցներն են տնավորվում - <https://hraparak.am/post/591fa742e3d84d0d37fd05ed> (22.01.2019).

⁵¹⁰ Ծեծկռտուք Ջավախքում՝ հայերի և թուրքերի միջև - <http://araratnews.am/tcetckrtukh-javaxkhum`-hayeri-ev-thurkheri-mijev/> (22.01.2019).

⁵¹¹ Թուրքերը Կարծախ գյուղից գողացել են 33 անասուն - <http://javakhkmedia.com/թուրքերը-հատելով-վրաստանի-սահմանը-կա/> (16.01.2019); Թուրքերը գիսված մտել են Ջավախքի Կարծախ գյուղ, դա-
ան ծեծի ենթարկել պահակին և գողացել 32 անասուն - <https://infocom.am/?p=5279&l=am> (22.05.2019).

մի անշանակ բացասական է ընկալվում՝ ելնելով Աբխազիայի և Յարավայի ն Օսիայի փորձից:

Նշենք, որ բացի այնպիսի սուբյեկտիվ պատճառներից, ինչպիսիք են՝ հասարակական բացասական կարծիքը, ինտեգրման ծրագրերի բացակայությունը, հայրենադարձություն մասին օրենքի բարդությունը, կան նաև օբյեկտիվ արգելքներ՝ սոցիալ-տնտեսական բարդությունները, իրավական և նյութական բնույթի բազմաթիվ խնդիրները, որոնք կարող են առաջանալ արտաքսվածների և նրանց նախկին բնակավայրերում բնակեցված վրացիների միջև, մեսխեթցի թուրքերի ներկա սերնդի շրջանում Սամցխեի նկատմամբ կապվածություն թուլացումը, իրենց բնակություն վայրերում հարմարվելու և կրկին տեղափոխվել չցանկանալը:

Ինչ վերաբերվում է արդեն Վրաստան վերադարձած մեսխեթցի թուրքերին, ապա վրացական հասարակությունում նրանց ինտեգրման արգելքները մասամբ համընկնում են նշված խնդիրների հետ, այն է՝ ինտեգրման ծրագրերի բացակայությունը, հասարակության բացասական կարծիքը, մշակութային տարբերությունները, ինչի հետևանքով վրացիներն ընդունում են նորեկներին որպես օտարներ:

Այսպիսով, մեսխեթցի թուրքերի դրությունը Վրաստանում այնքան էլ բարվոք չէ, իսկ հասարակության մեջ ինտեգրման մակարդակը շատ ցածր է: Ինտեգրման գործընթացի գլխավոր խոչընդոտներին է վրացերեն և եզրի չիմացությունը, որի հետևանքով դժվար է սովորել և աշխատել: Այս ամենն, անկասկած, էականորեն նվազեցնում է Վրաստան վերադառնալ ցանկացող մեսխեթցի թուրքերի թիվը:

ԵՉՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրելով մեսիտեթցի թուրքերի կազմավորման վրացական և թյուրքական վարկածները, XVII-XX դարերում Սամցխեում և Ջավախքում ընթացող ժողովրդագրական գործընթացների արդյունքում տվյալ հանրույթի կազմավորումը, նրանց արտաքսումը միջինասիական հանրապետություններ, հայրենադարձության շարժման սկզբնավորումը և զարգացումը, նշված էթնոկրոնական խմբի կացությունը տարբերելիներում, հիմնահարցի դերը Վրաստանի վարած արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ, նրա

դրսևորումը տարածաշրջանի երկրներին
աշխարհաքաղաքական նպատակներում և մեսիսթեթի
թուրքերի նախկին բնակություն վայրեր
վերադառնալու արգելակող հանգամանքները՝
եկելենքհետևյալ եզրահանգումներին:

• Մեսիսթեթի թուրքերի կազմավորման
թյուրքական վարկածի կողմնակից հեղինակների
աշխատանքներն Ադրբեջանում և Թուրքիայում
տարածված պատմական ռևիզիոնիզմի
քաղաքականություն տրամաբանությամբ
խեղաթյուրում են տարածաշրջանի պատմությունը:
Այս հեղինակները թյուրքական ցեղերի
արշավանքները հիմնականում ներկայացնում են
որպես մեծաթիվ թյուրքախոս բնակչության
ներհոսք, մինչդեռ այդ մասին վկայող հիմնավոր
փաստեր չկան: XI դարից սկսած թյուրքական որոշ
բնակչություն կարող էր հաստատվել Սամցխեում,
սակայն հաշվի առնելով ավելի ուշ շրջանի
բնակչության կազմի մասին աղբյուրների
տեղեկությունները, կա՛մ նրանց թիվն աննշան էր,
կա՛մ էլ ժամանակի ընթացքում նրանք ինչ-ինչ
պատճառներով լքել են նշված շրջանը: Տեղի
բնակչության մահմեդականացման և թրքացման
վարկածն ավելի լավ է մշակված և ընդհանուր
առմամբ հենվում է բավականին մեծ թվով
աղբյուրների վրա: Սակայն սույն տեսակետի
գլխավոր թերությունը պարզեցված մոտեցումների
մեջ է՝ բացառվում է թյուրքական ազդեցությունը
մինչ XVI դարի վերջը, ինչպես նաև անտեսվում են
օսմանյան շրջանում հնարավոր ժողովրդագրական
տեղաշարժերն ու թուրքերի ներհոսքը: Երկու
տեսությունների կողմնակիցներն էլ հաճախ
անտեսում են մեսիսթեթի թուրքերի կազմավորման
գործընթացում այլ էթնոսների մասնակցության
հնարավորությունը, մինչդեռ աղբյուրներն

ուղղակի կամ անուղղակի կերպով վկայում են այդ մասին:

- Աղբյուրների ուսումնասիրությունն ինչ պարզ է դառնում, որ Սամցխեում ու Ջավախքում մինչև XVI դարի ավարտը բնակվում էին հիմնականում հայերով բնակչությունը, իսկ մահմեդականները չնչին թիվ են կազմել: Օսմանյան տիրապետության հաստատումը հանդիսացել է ուսումասիրվող տարածքում նշանակալի ժողովրդագրական գործընթացների սկիզբ: Այս շրջանում տեղի է ունեցել բնակչության մեծ մասի մահմեդականացում: Հաշվի առնելով հայկական հոծ բնակչության առկայությունը, կարելի է ենթադրել, որ նրանց մի մասը նույնպես ընդունել է մահմեդականություն: Կրոնափոխությունն ինչ հետո դավանանքով ինքնորոշվելը հանգեցրել է ազգակից քրիստոնյաների հետ կապի թուլացմանը: Տեղի է ունեցել նաև Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններից և Պարսկաստանի հարակից տարածքներից գերազանցապես թյուրքախոս մահմեդական բնակչության ներհոսք: Աղբյուրների և տեղեկությունների սակավությունը խոսում է ներհոսքի ոչ կազմակերպված և տարերային լինելու, ինչպես նաև, ոչ մեծ ծավալներ ունենալու մասին: Միևնույն պատճառով հնարավոր չէ պարզել կայսրության այլ շրջաններից ներթափանցած թյուրքախոս տարրերի և կրոնափոխ վրացիների ու հայերի տեսակարար կշիռը: Միայն առանձին աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ նրանց մեծ մասն ունեցել են վրացական ծագում:

- Ռուսական կայսրության տիրապետության տարիներին իշխանությունների անհետևողական քաղաքականությունը նպաստեց մահմեդական բնակչության էթնիկ ինքնության կորստի

գործընթացի շարունակմանը, որի արդյունքում նախադրյալներն ստեղծվեցին խորհրդային իշխանությունների կողմից նրանց «ադրբեջանցի» էթնոսի կազմում ընդգրկելու համար: Վիճակագրական տվյալների վերլուծությունից երևում է, որ այդ մահմեդականների մոտ 1/3 մասը թյուրքախոս թարաքամներն ու թուրքմեններն են եղել, իսկ մնացած 2/3 մասը՝ դեռ օսմանյան շրջանում մահմեդականացած և կայսրության այլ էյալներին ներգաղթածների՝ որպես «յերլի» հայտնի խումբը, որոնց թվում դեռ կային վրացախոսներ:

- Մեսխեթի թուրքերի կազմավորման և ինքնուրույն ձևավորման տևական գործընթացն ավարտվել է միայն XX դարում: Տարբեր էթնիկ խմբերի մասնակցության հետևանքով մինչ այժմ նշված հանրույթի շրջանում իրենց ծագման վերաբերյալ միասնական մոտեցում չկա: Նրանց, ինչպես նախկինում, այնպես էլ հիմա շարունակում է միավորել մահմեդական կրոնը: Մեսխեթի թուրքերի կազմավորման վերջին փուլում հետզհետե ավելի մեծ դեր խաղաց նաև լեզուն: Միավորող գործոններից է նաև ընդհանուր պատմական անցյալը, որի առավել կարևոր դրվագը աքսորն է: Այսամենը նպաստեց մեսխեթի թուրքերի մոտ թուրքական ինքնուրույն ձևավորմանը: Սակայն վրացական, հայկական, միջինասիական մշակույթների ազդեցությունը, որով իրենք տարբերվում են թուրքիայում բնակվող թուրքերից, նրանց միմասին հիմք է տալիս դիտարկել իրենց՝ որպես առանձին, ուրույն հանրույթ:

- Հիմնախնդրի առաջացման ելակետ է դարձել ԽՍՀՄ իշխանությունների կողմից Վրաստանի հարավում բնակվող մեսխեթի թուրքերի արտաքսումը: Խորհրդային իշխանությունների կողմից

մեսսիսթեթիթոլրթերի հիմնախնդրի և իրավունքների անտեսումը հանգեցրեց Ֆերգանայում նրանց դեմ ուղղված բռնությունների, ինչն էլ ստիպեց կենտրոնական կառավարությունը անհապաղ զբաղվել վերջիններիս հարցով: Միայն այս դեպքերից հետո ԽՍՀՄ իշխանությունները ճանաչեցին խնդրի իրավական կողմը, իսկ միջազգային հարթակներում այն քննարկվեց և ճանաչվեց միայն 1996-1999 թթ.: Միջազգային առյանների կողմից հիմնախնդրի գոյություն արձանագրմանը հետևեց նրա կարգավորման փորձը, որն էլ ներառեց 1999-2011 թթ. ընկած ժամանակահատվածը: Այդ ընթացքում խնդրին դրական լուծում չտրվեց և, որպես հետևանք, այն մինչ այժմ մնում է միջազգային դիվանագիտության և ազգամիջյան փոխհարաբերությունների օրակարգում: Ելնելով վերոնշյալից, մեսսիսթեթիթոլրթերի հիմնախնդիրն ընթացել է երեք փուլով` ա) աքսորից մինչև Ֆերգանայի դեպքերը, բ) ԽՍՀՄ-ի կազմալուծման շրջանում, երբ ճանաչվեց ղեկավար օղակների կողմից, և գ) հետխորհրդային փուլը, երբ քննարկվեց միջազգային հարթակներում:

- Մեսսիսթեթիթոլրթերի հիմնախնդրի բազմակողմանի ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ներկայումս այն բազմաշերտ է և իր մեջ ներառում է միշարք կարևոր բաղադրիչներ` ներկաբնական վայրերում հասարակությանն ինտեգրվելու, սոցիալ-տնտեսական և իրավական բնույթի խնդիրները լուծելու, ինքնուրույն պահպանման և Վրաստան վերադարձի հարցերը: Վրաստանի պարագայում առաջնային է հենց հայրենադարձության հիմնահարցը: Հիմնախնդրի լուծման նպատակով ստեղծված մեսսիսթեթիթոլրթերի կազմակերպություններից ոչ մեկը բավարար ազդեցություն և միջոցներ չունի շարժումը

գլխավորելու համար: Նրանք միասնական չեն նաև
իրենց ընդհանուր նպատակին հասնելու հարցում,
ինչը պայմանավորված է դեռ խորհրդային շրջանում
շարժման պառակտմամբ: Հասարակական
կազմակերպությունների ցածր
արդյունավետության պատճառներից ենք համարում
նաև այն, որ նրանք չունեն բավարարաչակցություն
արտաքսվածների շրջանում, քանի որ ի վիճակի
չլինելով լուծել առկա նյութական և սոցիալ-
տնտեսական բնույթի խնդիրները՝ հիմնականում
բարձրացնում են Վրաստան վերադարձի հարցը:

• Վրաստանի քաղաքականության մեջ մեսիսթեթի
թուրքերի հիմնախնդրի դրսևորումների
վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ
պաշտոնական թբիլիսին այն օգտագործում էր ի
նպաստ արտաքին քաղաքական ոլորտում իրենց
դիրքերի ամրապնդմանը: Միջազգային
կազմակերպությունների օրակարգում
հիմնախնդրի հայտնվելուց հետո Վրաստանի
արտաքին քաղաքականությունն այդ հարցում
կարելի է բաժանել երեք փուլի: Առաջին փուլում
Վրաստանն իր հետաքրքրությունն էր ցուցաբերում
խնդրի լուծման նկատմամբ ժողովրդավար և մարդու
իրավունքների պաշտպանությամբ հետաքրքրված
երկրի կերպար ստեղծելու և եվրոպական
միջազգային կառույցներին անդամակցելու
համար: Երկրորդ փուլում, արտաքսված
բնակչության հայրենադարձության
կազմակերպման պարտավորությունը ստանձնելուց
հետո Վրաստանի քայլերն աչքի ընկան
դանդաղ կոտորածով և արհեստական
բարդությունների առաջացմամբ, որի արդյունքում
Վրաստան վերադառնալու իրավունք ստացան
նախատեսվածից շատավելի քիչ թվով մարդիկ: Բացի
այդ, այս փուլում Վրաստանի իշխանությունները

ձգտում էին հիմնախնդրի շահարկման շնորհիվ
ֆինանսական օժանդակությունն ստանալ
վերագրային կազմակերպություններից և
միջազգային հարաբերությունների այլ
սուբյեկտներից: Երրորդ փուլում, որը դեռ
շարունակվում է, Վրաստանին հաջողվեց
միջազգային կազմակերպությունների հետ
հարաբերություններն օրակարգում թուրք
մեսիտեթցիների հայրենադարձության հարցը
փոխարինել փոքրաթիվ հայրենադարձների
ադապտացիայի հարցով: Իսկ ԵՄ ինտեգրման
գործընթացում Վրաստանի իշխանություններին
հաջողվել է շրջանցել այս խնդիրը:

- Վրաստանի ներքին քաղաքականության մեջ
մեսիտեթցի թուրքերի հիմնախնդրի դրսևորումները
գլխավորապես նրա արտաքին քաղաքականության
հետևանքն են: Բացի այդ, 2000-ական թվականներին
պաշտոնական Թբիլիսին օգտագործում էր այս հարցը
Ջավախքի հայության դեմ, մեսիտեթցի թուրքերի
բնակեցման սպառնալիքով, ինչի շնորհիվ
կարողացավ ամրապնդել իր դիրքերը երկրամասում:
Վրաստանը կարող է մեսիտեթցի թուրքերին Սամցխե-
Ջավախքի ու բնակեցնելով փոխել մարզի
Ժողովրդագրական պատկերը և թուլացնել հայկական
բնակչության դերակատարությունը, սակայն
գործնականում Թբիլիսին ձգտում է խուսափել
նրանց Թուրքիայի հետ սահմանին մոտ
բնակեցնելուց, գիտակցելով որ թուրքական
ինքնուրույն ունեցող բնակչությանը կմեծացնի
երկրի կախվածությունը Թուրքիայից և կարող են
նույնիսկ պոտենցիալ սպառնալիք դառնալ երկրի
տարածքային ամբողջականության համար:
Վրաստանը պատրաստ է ընդունել միայն այն
մեսիտեթցի թուրքերին, որոնք ընդունում են իրենց
վրացական ծագումը և տեղաբաշխում է տարբեր

շրջաններում: Ակնհայտ է, որ Վրաստանի իշխանությունները օգտագործելով հիմնախնդիրը փորձում էին չափավորել ջազախահայության սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավման և մշակութային ինքնավարության պահանջը:

- Հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը Վրաստանի հարևան պետություններին աշխարհաքաղաքական շահերի համատեքստում վկայում է նրա կարևորության մասին: Թուրքիայի իշխանությունը փորձում է մեսխեթցի թուրքերին օգտագործել ինչպես երկրի արևելյան շրջաններում քրդերի դեմ, այնպես էլ պանթուրքիստական ծրագրերում: Նրանց Սամցխե-Ջավախեթի ու վերաբնակեցնելով Թուրքիան զգալիորեն կամրապնդի իր դիրքերը տարածաշրջանում: Ադրբեջանին այդ հարցը գերազանցապես հակահայկական քաղաքականության համատեքստում է հետաքրքրում: Բաքվում հոլյուններն այդ կերպ Հայաստանը շրջափակել թուրքադրբեջանական սովար բնակչության օղակով և օգտագործել այն Արցախի հիմնախնդիրը իրենց համար բարենպաստ լուծելու համար: Ռուսաստանը հիմնահարցն օգտագործում է պաշտոնական Թբիլիսիի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով, սակայն, միևնույն ժամանակ Թուրքիայի դիրքերի ամրապնդումը տարածաշրջանում տեղի կունենա ի վնաս Ռուսաստանի Դաշնության դիրքերի, ուստի պետք է ակնկալել, որ պաշտոնական Մոսկվան գործնական քայլեր կիրականացնի մեսխեթցի թուրքերի վերադարձի ուղղությամբ: Թեև դա մեծապես կախված է նրա՝ Անկարայի և Թբիլիսիի հետ ունեցած հարաբերությունների բնույթից: Հայաստանի համար մեսխեթցի թուրքերի վերադարձը Սամցխե-Ջավախեթի պոտենցիալ սպառնալիք է հայկական երկու պետություններին և

ջավախահայնության համար: Յաշվի առնելով մեսիտեթցի թուրքերի հիմնախնդրի նկատմամբ Վրաստանի դիրքորոշումն ու վարած քաղաքականությունը, պաշտոնական երևանք կարող է աջակցել նրան այս հարցում, ինչը կնպաստի երկու երկրների միջև հարաբերությունների ամրապնդմանը:

• Այսպիսով, վերոնշյալից պարզ է, որ Վրաստանի իշխանությունները մեսիտեթցի թուրքերի հայրենադարձության հարցում շահագրգռված չեն և ևրացուցիչ խոչընդոտներ են առաջացնում այդ խնդրի և ուժման համար: Պետք է նշել, որ կան նաև մի շարք օբյեկտիվ հանգամանքներ, որոնք նույնպես բարդացնում են հայրենադարձության իրականացման գործընթացը: Այդ հանգամանքներից ամենագլխավորը երկրի հասարակության բացասական վերաբերմունքն է մեսիտեթցի թուրքերի հայրենադարձության նկատմամբ: Ընդ որում այդ հարցը անտեսելու պարագայում ավելի կարևոր է հենց վրացական հասարակայնության կարծիքը, քան Վրաստանի իշխանությունների կողմից որպես արգելք ներկայացվող հայության դիրքորոշումը: Արգելքներից են, թերևս, Սամցխե-Ջավախեթի նաև սոցիալ-տնտեսական անբարենպաստ պայմանները: Յարկ է նշել, որ ԱՄՆ-ում, միջինասիական երկրներում, Ադրբեջանում և Թուրքիայում հաստատված մեսիտեթցի թուրքերը բավականին ևավ են ինտեգրված հասարակությունում: Թուրքիայում, Ղազախստանում, ԱՄՆ-ում, ինչպես նաև որոշ չափով Ռուսաստանում ու Ադրբեջանում տանելի պայմաններում բնակվող մեսիտեթցի թուրքերից շատերը դժվար թե ցանկանան թողնել ունեցածը և տեղափոխվել Սամցխե: Բացի այդ, ներկայումս մեսիտեթցի թուրքերի մեծ մասն արտաքսվածների սերունդներն են, որոնք երբեք

չ են եղել Սամցխեում և հոգեբանական
կապվածությունն այդ տարածքի հետ այնքան էլ մեծ
չ է: Յետևաբար, տարիներ անց մեսխեթցի թուրքերի
հայրենադարձության հիմնախնդիրը կկորցնի իր
նախկին կարևորությունը և կանհետանա քաղաքական
ասպարեզից:

ოფსაფირჩააზარფვირსერიხეაფრაცასნიჩმვას მასკ

I. სკეფსაღქილქსეჩ

სიჩმასიქიჩრაცასსსსსს

1. დეპორტირებული და საქართველოში რეპატრიირებული მესხების სამართლებრივ და სოციალურ პრობლემათა გადაჭრის სახელმწიფო პროგრამის დამტკიცების შესახებ საქართველოს პრეზიდენტის ბრძანებულება - <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/109186?publication=0> (23.02.2019).
2. რეპატრიანტის სტატუსის მქონე პირთა მიერ საქართველოს მოქალაქეობის გამარტივებული წესით მიღების შესახებ საქართველოს მთავრობის დადგენილება - <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/4096?publication=0> (26.02.2019).
3. საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფცია (2005) - <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/43156?publication=0> (25.02.2019).
4. საქართველოს კანონი „ყოფილი სსრკ-ის მიერ XX საუკუნის 40-იან წლებში საქართველოს სსრ-იდან იძულებით გადასახლებულ პირთა რეპატრიაციის შესახებ“ საქართველოს კანონში დამატებისა და ცვლილებების შეტანის თაობაზე - <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/90742?publication=0> (09.01.2019).
5. საქართველოს მთავრობის განკარგულება ყოფილი სსრკ-ის მიერ XX საუკუნის 40-იან წლებში საქართველოს სსრ-იდან იძულებით გადასახლებულ პირთა რეპატრიაციის შესახებ სახელმწიფო სტრატეგიის დამტკიცების შესახებ - <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/2509406?publication=0> (22.03.2019).
6. საქართველოს მოქალაქეთა პოლიტიკური რეპრესიების მსხვერპლად აღიარებისა და რეპრესირებულთა სოციალური დაცვის შესახებ საქართველოს კანონი - <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/31408?publication=11> (09.01.2019).
7. საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების მდგომარეობის, სახელმწიფოებრივი სუვერენიტეტისა და უსაფრთხოების განმტკიცების, ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენის კონცეფცია - http://www.parliament.ge/files/387_616_475426_38.pdf (23.02.2019).
8. ყოფილი სსრკ-ის მიერ XX საუკუნის 40-იან წლებში საქართველოს სსრ-იდან იძულებით გადასახლებულ პირთა რეპატრიაციის შესახებ საქართველოს კანონი - <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/22558?publication=7> (09.01.2019).

9. Закон РФ о реабилитации репрессированных народов - http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&link_id=15&nd=102011245 (20.03.2019).
10. Закон РФ «О реабилитации жертв политических репрессий» - <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102012774> (20.03.2019).

ქვემოთაშობილი წყაროები

11. Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Georgia, of the other part - [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830(02)) (22.02.2019).
12. Georgia's application for membership of the Council of Europe - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16669&lang=en> (17.01.2019).
13. Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit, Prague, 7 May 2009 - https://www.consilium.europa.eu/media/31797/2009_eap_declaration.pdf (27.02.2019).
14. OSCE Istanbul Document 1999 - <https://www.osce.org/mc/39569?download=true> (25.02.2019).
15. Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1257 (2001) "Honouring of obligations and commitments by Georgia" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16941&lang=en> (22.03.2019).
16. Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1415 (2005) "Honouring of obligations and commitments by Georgia" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17288&lang=en> (22.03.2019).
17. Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1428 (2005) "The situation of the deported Meskhetian population" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17312&lang=en> (22.03.2019).
18. Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1477 (2005) "Implementation of Resolution 1415 (2005) on the honouring of obligations and commitments by Georgia" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17398&lang=en> (22.03.2019).
19. Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1603 (2008) "Honouring of obligations and commitments by Georgia" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17629&lang=en> (22.03.2019)
20. Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution (2010) "Honouring of Obligations and commitments by Georgia" - http://assembly.coe.int/CommitteeDocs/2010/20100624_amondoc24rev_2010.pdf (12.01.2019).
21. Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1801 (2011) "The honouring of obligations and commitments by Georgia" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17976&lang=en> (22.03.2019).

*ჰ რ შიშურ ალ ქ აბ არ ჯი ქ აჯ რ ლ ლ ჯ ნ ლ რ ბ რ ჰ
ძ ნ ე ნ ქ აბ ნ ლ ლ ბ რ ლ აჯ ლ უ ლ ყ რ ლ ან რ ჯ ნ ლ რ ლ ბ რ
ნ ნ ლ უ ბ რ ბ ლ*

36. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. IV, Под. ред. **А. Д. Берже**, Тифлис, Типография Главн. упр. наместника Кавказского, 1870, 1012 с.
37. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. VIII, Под. ред. **А. Д. Берже**, Тифлис, Типография Главн. упр. наместника Кавказского, 1878, 1011 с.
38. **Бегичев К. Н.**, Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, сделанное пребывающим при его высочестве царе Карталинском и Кахетинском Ираклие Теймуразовиче полковником и кавалером, Бурнашевым в Тифлисе в 1786 г., Тифлис, Типография И. А. Мартиросанца, 1896, 24 с.
39. **Бугай Н. Ф.**, Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: «Их надо депортировать...»: документы, факты, комментарии, Москва, «Дружба народов», 1992, 288 с.
40. **Бугай Н. Ф.**, Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации (1944–1994), Москва, Изд. дом «РОСС», 1994, 164 с.
41. **Гильденштедт И. А.**, Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа из путешествия Г-на академика И. А. Гильденштедта через Россию по Кавказским горам в 1770, 71, 72 и 73 годах, Санкт-Петербург, Императорская Академия наук, 1809, 384 с.
42. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии с 1768 по 1774 год, т. I, Под ред. **А. А. Цагарели**, Санкт-Петербург, Типография В. Киршбаума в доме Мин-ва финансов, 1891, 518 с.
43. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, Типография Правительства Грузинской Республики, 1919, 514 с.
44. **Загурский Л. П.**, Поездка въ Ахалцихский уезд в 1872 г., - Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества, кн. 8, Тифлис, 1873, с. 1-84.
45. **Иванов В. А.**, Город Ахалцих, Тифлисской губернии, - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 7, Типография Канцелярии главнокомандующего гражданской частью на Кавказе, Тифлис, 1889, с. 164-217.
46. **Константинов О.**, От Сурама, через Ахалцих, Александрополь и Эриван, до станции Салаоглы, - Кавказкий календарь на 1851 год, Тифлис, Канцелярия Кавказского наместника, 1850, с. 98-115.
47. **Уварова П. С.**, Кавказ. Путевые заметки. ч. 2. Абхазия, Аджара, Шавшетия, Посховский участок, Москва, Высоч. утв. Тов-во Скоропечатни А.А. Левенсон, 1891, 324 с.

48. **Шарден Ж.**, Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг., Пер. Е. В. Бахутовой и Д. П. Носовича, С пятью рисунками, Тифлис, Скоропечатня М. Мартиросянца, 1902, 301 с.
49. **Эвлия Челеби**, Книга путешествия, Вып. 3, Москва, Изд-во «Наука», 1983, 377 с.
50. **Юзефович Т.**, Договоры России с Востоком: политические и торговые, Санкт-Петербург, Типография О.И. Бакста, 1869, 326 с.

Վրաց ერես

51. **ვახუშტი**, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, რედ. თ. ლომოური, ნ. ბერძენიშვილი, თბილისი, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1941, 349 გვ.
52. **ვახუშტი**, საქართველოს ისტორია, ნ. 1, ტფილისი, ა. კალანდაძის სტამბა, 344 გვ.
53. მოქცევაჲ ქართლისაჲ (ასლად აღმოჩენილი საწერი რედაქციება), თბილისი, 2007, 60 გვ.
54. ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული წუსხა, რედ. ს. ყაუხჩიშვილი, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1942, 316 გვ.
55. **ყაუხჩაშვილი ს.**, ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, თბილისი, სახელგამი, 1955, 515 გვ.
56. **ჯიქია ს.**, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. 2, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა და სტამბა, 1941, 504 გვ.
57. **ჯიქია ს.**, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. 3, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა და სტამბა, 1956, 821 გვ.

II. ღრასკასილქილს

Մենագրილქილსნեր

Հայ ერես

58. **Աსათასან Յ. Ս.**, Մասրերկեր, Lnu Աსջելես, University of La Verne, Press, 1987, 972 էջ :
59. **Մახլյան Բ.**, Ազգային հարցը և հայերի կացიլქილსը Վրասთանի Հանրապետիլქილსում (1918-1921թթ.), Երևան, «Գիտიլქილს», 2016, 280 էջ :

60. **Մելքոնյան Ա.**, Ձալախիքը 19-րդ դարի և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, «Չանգալ-97», 2003, 543 էջ :
61. **Մելքոնյան Բ.**, ԽՍՀՄ-Թրքիա հարաբերությունները. Հայկական հարցը, սև ծովյան նեղուցների խնդիրը և դաշնակից պետությունները (1945-1947 թթ.), Երևան, 2013, 249 էջ :

Ռուսերեն

62. **Алиев Ф.**
Ф., Очерки по лексике языка турок Казахстана, Алма-Ата, Гылым, 1978, 100 с.
63. **Ахмадов Я. З., Гумба Г. Д., Курумов Д. С., Хасмагоматов Э. Х.**, История находов Передней Азии, Кавказа и Чечни с древнейших времен до конца XV века, Москва, «Литера», 2019, 686 с.
64. **Баберовски Й.**, Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе, Москва, «Российская политическая энциклопедия», 2010, 855 с.
65. **Балаев А.**, Азербайджанская нация: основные этапы становления на рубеже XIX-XX вв., Москва, 2012, «ТиРу», 403 с.
66. **Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашиа С.**, История Грузии: с древнейших времен до начала XIX века, ч.1, Тбилиси, Государственное издательство Грузинской ССР, 1950, 460 с.
67. **Бугай Н. Ф.**, Л. Берия – И. Сталину: «Согласно вашему указанию...», Москва, «Аиро-XX», 1995, 320 с.
68. **Волкова Н. Г., Джавахишвили Г. Н.**, Бытовая культура Грузии XIX-XX веков: традиции и инновации, Москва, «Наука», 1982, 240 с.
69. **Джапаридзе А.**, Месхети: мусульманизация грузин, Тбилиси, Изд-во «Универсал», 2008, 52 с.
70. **Дякин В. С.**, Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX - начало XX вв.), Санкт-Петербург, «Лисс», 1998, 1000 с.
71. **Евецкий О. С.**, Статистическое описание Закавказского края, Санкт-Петербург, Типография штаба отдельного корпуса внутренней стражи, 1835, 308 с.
72. **Еремеев Д. Е.**, Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории), Москва, «Наука», 1971, 274 с.
73. **Загурский Л. П.**, Заметка об исследовании кавказских языков, Москва, Синодальная типография, 1880, 23 с.

74. **Загурский Л. П.**, Этнологическая классификация кавказских народов (Извлечено из рукописного труда). Приложение к Кавказскому календарю на 1888 год, Тифлис, 1887, 12 с.
75. **Зубов П. П.**, Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных ему земель в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях, ч. 4, Санкт-Петербург, Типография Конрада Вингебера, 1835, 308 с.
76. **Израелян В. Л.**, Дипломатия в годы войны (1941–1945), Москва, «Международные отношения», 1985, 480 с.
77. История
Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг., т. II, Москва, Военное издательство Министерства обороны союза СССР, 1961, 682 с.
78. **Картлис цховреба** (История Грузии), Под ред. **Р. Метревели**, Тбилиси, Изд-во «Артануджи», 2008, 456 с.
79. **Марр Н. Я.**, Племенной состав населения Кавказа, Петроград, Типография Российской Академии наук, 1920, 64 с.
80. Месхиа Ш.
А., История Грузии, Тбилиси, Изд-во Тбилисского университета, 1968, 48 с.
81. Народы
мира. Этнографические очерки, т. 2, Под ред. **С. П. Толстова**, Москва, Изд-во Академии наук СССР, 1962, 683 с.
82. **Рыбаков Б. А.**, Первые века русской истории, Москва, «Наука», 1964, 240 с.
83. Саркисян В.,
Джавахи в 1988–2008 гг., Ереван, Аналитический центр «Митк», 2009, 382 с.
84. **Тверитинова А. С.**, Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв. Документы и материалы, Москва, Изд-во Восточной литературы, 1963, 224 с.
85. **Шеварнадзе Э.**, Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания, Пер. Г. Леоновой, Москва, «Европа», 2009, 428 с.
86. **Эсадзе С. С.**, Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1, Тифлис, Типография «Гуттенберг», 1907, 616 с.

U l q l t n t u

87. **Aydingün A., Harding Ç. B., Hoover M., Kuznetsov I., Swerdlow S.**, Meskhetian Turks An Introduction to their History, Culture and Resettlement Experiences, Washington DC, Central Applied Linguistics, 2006, 38 p.
88. **Nodia G.**, Ethnic-Confessional Groups and Challenges to Civic Integration in Georgia: Azeri, Javakheti Armenian and Muslim Meskhetian Communities, Tbilisi, CIPDD, 2002, 100 p.

89. **Pentikäinen O., Trier T.,** *Between Integration and Resettlement: The Meskhetian Turks*, ECMI Working Paper # 21, Flensburg, 2004, 54 p.
90. **Trier T., Khanzhin A.,** *The Meskhetian Turks at a Crossroads: Integration, Repatriation or Resettlement?*, Berlin, LIT Verlag, 2007, 696 p.
91. **Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F.,** *Meskhetians Homeward Bound...*, ECMI – Caucasus, Georgia, 2011, 195 p.

ბიბლიოგრაფია

92. **Aydingün İ.,** *Ahıska Türkleri ulusötesi bir topluluk - ulusötesi aileler*, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2014, 200 s.
93. **Zeyrek Y.,** *Ahıska araştırmaları*, Ankara, Kozan Ofset, 2006, 352 s.
94. **Zeyrek Y.,** *Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara, 2001, 292 s.
95. **Zeyrek Y.,** *Dünden bugüne Ahıska Türklüğü*, Frankfurt, Türk Federasyon, 1995, 178 s.

ქართული ლიტერატურა

96. **ლიპაძე ვ.,** *მესხეთის სახელოვანი შვილები*, თბილისი, „ტოლერანტი“, 2008, 224 გვ.
97. **ლიპაძე ვ.,** *ისტორია ქათოლიკობისა ქართველთაშორის. ნამდვილის საბუთების შემოტანითა და განმარტებით XIII საუკუნიდან ვიდრე XX საუკუნემდე*, ტილისი, ელექტრ. საბეჭდო სტამბა ქართ. წიგ. გამ. ამხ., 1902, 856 გვ.
98. **ლიპაძე ვ.,** *ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სამხრეთი საქართველო და ქართველები თურქეთში*, თბილისი, „უნივერსალი“, 2017, 213 გვ.
99. **ლომსაძე შ.,** *სამცხე-ჯავახეთი (XVIII საუკუნის შუაწლებიდან XIX საუკუნის შუაწლებამდე)*, „მეცნიერება“, თბილისი, 1975, 573 გვ.
100. **მოდებაძე ვ.,** *მესხური პრობლემის ანალიზი*, თბილისი, „კალმოსანი“, 2010, 320 გვ.
101. **საქართველოს ისტორიის ნარკვევები**, რედ. გ. მელიქიშვილი, ტ. 1, თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1970, 814 გვ.
102. **ჭიჭინაძე ზ.,** *ოსმალეთის ყოფილი საქართველო, ქართველ მაჰმადიანთა და აჭარისტანის ისტორიის კონსპექტი 1452-1926 წლებში*, ტფილისი, 1927, 33 გვ.

111. **Бадурашвили И., Цуладзе Г., Анчабадзе Г.**, Проблемы репатриации месхов в Грузию, - «Центральная Азия и Кавказ», 2000, № 1(7) - https://www.ca-c.org/journal/2000/journal_rus/cac07_2000/21.badurashv.shtml (20.02.2019).
112. **Бараташвили Л., Бараташвили К.**, Мы – месхи, - «Литературная Грузия», 1988, № 9, с. 98-146.
113. **Баскаков Н. А.**, Карапахи, или терекеме, и изучение их языка (из материалов по азербайджанским диалектам Армении), - Краткие сообщения Института народов Азии, Вып. 65, Москва, Изд-во восточной литературы, 1964.
114. **Бугай Н. Ф., Мамаев М. И.**, Международное общественное объединение турок-месхетинцев «Ватан» как институт власти гражданского общества, - Историческая и социально-образовательная мысль, 2015, т. 7, № 8, с. 22-29.
115. **Бугай Н. Ф.**, Проблемы возвращения «плановых переселенцев» в районы прежнего проживания до 1940-ых гг., - «Вестник» Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН, 2015, № 4, с. 43-53.
116. **Волкова Н.**, Этнические процессы в Грузинской ССР, - Этнические и культурно-бытовые процессы на Кавказе, Москва, «Наука», 1978, с. 3-61.
117. **Гаджиев А.**, Ахалцихские турки: история, этнография фольклор, - «IRS Наследие», 2007, № 2(26), с. 8-19.
118. **Гольдберг Г.**, О проблемах «турок-месхетинцев». (Исторический аспект), - «Центральная Азия», 1998, № 2(14), с. 68-74. - https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_09_goldberg.shtml (29.11.2018).
119. **Крицкий Е., Нистоцкая М., Реммлер В.**, Проблема турок-месхетинцев, - Сеть этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов, Бюлетень. Декабрь 1996, № 24 (11), с. 67-70.
120. **Маилян Б. В.**, Краткий очерк изгнания армян из Джавахка в 1918 году, - Седьмая Годичная научная конференция, Российско-Армянский (Славянский) университет, 3-7 декабря 2012, 2013, с. 77-83.
121. **Маилян Б. В.**, Между Грузией и Турцией: особенности ирредентизма на примере Аджарии и Самцхе-Месхетии (1918-1921 гг.), - Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ, Москва, 2015, с. 129-161.
122. **Маилян Б. В.**, Российско-грузинские отношения и вопрос членства Грузии в СНГ, - Научная конференция «Историко-культурные основы социально-политической модернизации», Ереван, Изд-во РАУ, 2012, с. 73-87.
123. **Мамаев М. И.**, Турки-месхетинцы в этнополитической ситуации Северного Кавказа: выход из кризисного состояния, - Известия Самарского научного центра РАН, 2010, т. 12, № 2, с. 285-289.

124. **Мамулия Г.**, Концепция государственной политики Грузии в отношении депортированных и репатриированных в Грузию месхов. История и современность, - «Центральная Азия и Кавказ», 1999, № 1(2), с. 152-161, - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_19_mamulija.shtml (22.12.2018).
125. **Новикова Г. В., Дашко В. И.**, Самцхе-Джавахеги: в эпицентре интересов, - Грузия: проблемы и перспективы развития, т.2, Москва, 2002, с. 229-256.
126. **Нодиа Г.**, Грузия: измерения уязвимости, - Государственность и безопасность: Грузия после «революции роз», Лондон, МТИ-пресс, 2005, с. 47-102.
127. **Оганесян А.**, Политика Турции и Грузии в отношении проблем турок-месхетинцев, - «Ч ա ն թ ե ղ » գ ի տ ա կ ա ն հ ո ղ լ ա ծ ն ե ղ ի ժ ո ղ ն լ , 2011, № 3, с. 169-177.
128. **Осипов А. Г.**, О происхождении месхетинцев, - Археология и этнография понтийско-кавказского региона, Вып. 1, Краснодар, Кубанский гос. университет, 2013, с. 107-154.
129. **Осипов А. Г.**, Обзор публикаций по месхетинской проблеме, - Археология и этнография понтийско-кавказского региона, Вып. 3, Краснодар, Кубанский гос. университет, 2015, с. 183-205.
130. **Панеш Э. Х., Ермолов Л. Б.**, Месхетинские турки, - «Вопросы истории», 1991, № 9-10, с. 212-217.
131. **Панеш Э. Х., Ермолов Л. Б.**, Турки-Месхетинцы (историко-этнографический анализ проблемы), - Советская этнография, 1990, № 1, с. 16-24.
132. **Сванидзе М. Х.**, Вопросы землевладения в Османской империи на примере Ахалцихского (Чилдырского) пашалыка, - Проблемы истории и культуры, Москва, «Наука», 1976, с. 23-31.
133. **Сухарев Ю.**, Половцы, - Московский журнал. История государства Российского, 2006, № 8, с. 49-55.
134. **Усманов А. О.**, К вопросу о конституционно-правовой реабилитации месхетинских турок: политико-правовой аспект, - Гуманитарные и юридические исследования, 2017, № 3, с. 159-166.
135. **Хаханов А.**, Месхи (Этнографический очерк), - Этнографическое обозрение, 1891, № 3, с. 1-39.
136. **Шакарян А.**, Турки-месхетинцы: геополитический фактор в регионе, - Թ ո լ ը թ շ գ ի տ ա կ ա ն հ ո ղ լ ա ծ ն ե ղ ի ժ ո ղ ն լ ն ն ե ղ , IV, Ե ղ ա ն , «Ա ո ղ ի կ », 2006, Է ջ 73-84:
137. **Энох Р.**, «Турки-месхетинцы» - «поход на родину» - 1990г., - «Центральная Азия», 1997, № 10 - https://www.ca-c.org/journal/10-1997/st_15_enoh.shtml (20.01.2019).

138. **Юнусов А.**, Ахыскинские (Месхетинские) турки: дважды депортированный народ, - «Центральная Азия и Кавказ», 1999, № 1(2) - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml (15.10.2018).

Ա Ա գ Լ Ե Ռ Ե Ն

139. **Akkaya A.**, Ahıska/Meskhetian Turks' diaspora, sense of belonging and identity, - Turkish Review, 2013, Vol. 3(3), p. 252-257.
140. **Aydingün A.**, Ahıska (Meskhetian) Turks: Source of Conflict in the Caucasus?, - The International Journal of Human Rights, 2002, Vol. 6, Issue 2, p. 49-64.
141. **Aydingün A.**, Creating, recreating and redefining ethnic identity: Ahıska/Meskhetian Turks in Soviet and post-Soviet contexts, - Central Asian Survey, 2002, Vol. 21(2), 185-197.
142. **Beridze M., Kobaidze M.**, An attempt to Create an Ethnic Group: Identity Change Dynamics of Muslimized Meskhetians, - "Language, History and Cultural Identities in the Caucasus conference" conference, Malmö University, June 17-19, 2005, p. 53-67.
143. **Gryzlak A.**, The issue of Meskhetian Turks repatriation to Georgia in the eyes of Georgian dissidents in 1970s, - ქართული წყაროთმცოდნეობა XIX/XX, თბილისი, „მერიდიანი“, 2018, p. 44-52.
144. **Karaman Z. T., Mursül D.**, Meskhetian (Ahıska) Turks in Turkey and Their Perception of Spatial Belonging, - Open Journal of Social Sciences, 2018, Vol. 8, p. 88-103.
145. **Khazanov A. M.**, Meskhetian Turks in Search of Self-identity, - Central Asian Survey, 1992, Vol. 11, № 4, p. 1-16.
146. **Modebadze V.**, Historical Background of Meskhetian Turks' Problem and Major Obstacles to the Repatriation Process, - IBSU Scientific Journal, 2009, Vol. 3 (1), p. 113-128.
147. **Oh Ch. J.**, Comparative analysis of the Ahıska (Meskhetian) Turks and Koreans in post-soviet Kazakhstan and Uzbekistan: the making of diaspora identity and culture, - Millî Folklor, 2012, Cilt 24, Sayı 94, s. 14-26.
148. **Swordlov S.**, Reflections on Transitional Minorities and Human Rights Meskhetians and Hemshins in Georgia and Krasnodar, - Anthropology, Minorities, Multiculturalism, Krasnodar, 2004, Vol. 5, p. 5-26.
149. **Swordlov S.**, Understanding Post-Soviet Ethnic Discrimination and the Effective Use of U.S. Refugee Resettlement: The Case of the Meskhetian Turks of Krasnodar Krai, - California Law Review, 2006, Vol. 6 (94), p. 1827-1878.
150. **Tetradze M.**, Language planning policies and Migration: A case study on Meskhs Deported from Georgia in 1944, - TCD Working Papers in Linguistics, 2016, Vol. 1, p. 125-136.
151. **Yemelyanova G.**, Georgia's European Quest: The Challenge of the Meskhetian Turks, - Caucasus International, 2005, Vol. 5, № 3, p. 77-87.

ბ რ ე რ ე ბ ა

152. **Aktepe E., Tekdere M., Gürbüz A. Ş.,** Toplumsal Uyum ve Bütünleşme Bağlamında Erzincan'a Yerleştirilen Ahıska Türkleri Üzerine Bir Değerlendirme, - Göç Araştırmaları Dergisi, 2017, Cilt 3, Sayı 2, s. 138-169.
153. **Bilestka Y., Tuncel T. K.,** Ahıska Türklerinin Gürcistan'a geri dönüşü ve 'Ermeni Faktörü' - Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset, Ankara, Avrasya İncelemeleri Merkezi, 2016, s. 319-346.
154. **Devrishe va Kh.,** Ahıska Türklerinin bitmeyen göçü, - Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2019, Sayı 45, s. 333-352.
155. **Ersöz S.,** Ahıska'da iki büyük ağız grubu: terekeme ve yerli türk ağız, - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 2014, Sayı 2, s. 105-115.
156. **Keskin S.,** Ahıska Türklerinin Gürcistan'a geri dönüşü: 2007 geri dönüş yasası ve uygulamadaki sorunlar, - Uluslararası Ahıska Türklerinin sempozyumu, Erzincan, 11-13 Mayıs, 2017, s. 399-409.
157. **Keskin S., Anaç Ö.,** Ahıska Türklerinin 1944 sürgününden günümüze Gürcistan'a geri dönüş mücadelesi ve 2007 yılına kadar dönenlerin durumu, - Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset, Ankara, Avrasya İncelemeleri Merkezi, 2016, s. 275-294.
158. **Kurt H., Açıkgöz M. A.,** ABD'de yaşayan Ahıska Türkleri, - Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2017, Cilt 4, Sayı 1, s. 107-127.
159. **Kurt S.,** Ahıska'nın Türkiye İçin Jeopolitik Önemi, - Karadeniz Araştırmaları, 2018, Sayı 58, s. 198-215.
160. **Seferov R., Akış A.,** Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış, - Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2008, Sayı 24, s. 393-411.
161. **Üren M.,** Çıkar ve Güç Dengesi Kıskaçındaki Ahıska Türkleri Sorunu, - Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2016, Yıl 2, Sayı 2, s. 1-39.
162. **Yılmaz S.,** Ahıska Türklerinin vatana dönüşleri üzerine bir araştırma: Kazakistan örneği, - International Journal of Academic Value Studies, 2017, Vol. 3, Issue 11, p. 31-38.

ა რ ა გ ბ რ ე ბ ა

163. **ბერიძე მ., კობაძე მ.,** ეთნიკური ჯგუფის ჩამოყალიბების მცდელობა (ვინაობის ცვლის დინამიკა მესხთა გამუსლიმების მაგალითზე), - იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 2008, № 36, გვ. 58-80.
164. **ფუტყარაძე ტ.,** 1944 წელს სამხრეთ საქართველოდან დეპორტირებული მოსახლეობის შთამომავლების აღსანიშნავად გამოყენებული ტერმინები და

დეპორტირებულთა შთამომავლების რეპატრაციის პრობლემები, - ქართული მეცნიერება, 2015, № 19, გვ. 152-168.

***სტეკათქასანყრასანილქონლა
ხანრაგითარანსერ***

165. Ахалцых, - Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А., Энциклопедический словарь, т. II^А, Санкт-Петербург, Семеновская типолитография (И.А. Ефрона), 1891, с. 527-528.
166. **Ахметьева В., Карастелев В., Юдина Н.**, Жизнь без прав. Положение ахыска-турок на юге России в 2015 году, доклад центра «Сова» и Московской Хельсинкской группы, Москва, 2015, 32 с.
167. Деловая
Грузия. Экономика и связи с Россией в 1999-2001гг., Под. ред. **Г. Н. Вачнадзе**, т. 1, Москва, «Пик Винити», 2002, 40 с.
168. ბუნთურქები, - ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 2, თბილისი, 1977, გვ. 572.

***ატესაქონილქონლსსერა
ატესაქონილქონლსსერიხსეღმადრერ***

169. **ყალათასა** **ჟ.**, ძმ იარიხერიკრიიქესახს
ქონლრქალტეკონლყრადიორმზასონიქიბსადიორმას
იერიღარსელასა აქსიკიქასაქმასხმედასას
ქსასკონლქასსესნიხამაქამქმასაგორბუნსაგონლმ,
ატესაქონილქონლსა.გ.ქ. გითასასასთიბასი
ხაქგმასხამარ, **ՀՀ** **ԳԱԱ** **არსელაგითონლქას**
ისსთითონლთ,ტრასა, 2017, 189^է **გ** :
170. **Бахтуридзе З. З.**, Внешняя политика Грузии в контексте развития международных отношений на постсоветском пространстве, Автореф. дис. док. пол. наук., Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, 2016, 39 с.
171. **Мачавариани Г. Г.**, Внешняя политика Грузии на Южном Кавказе (1991-2016гг.), Дис. канд. ист. наук, Российский университет дружбы народов, Москва, 2017, 187 с.
172. **Симоненко В. А.**, Месхетинские турки: историческая судьба и проблемы культурной адаптации, Дис. канд. ист. наук., Кубанский государственный университет, Краснодар, 2002, 205 с.

***III. ელტონისაქისაღქონლრსერ
რავტრეს***

173. Գեորգի Խախնդրավա. «Մեսիսթեթցի թուրքերի վերադարձին դեմ է Վրաստանի հայկական բնակչու թյունը» - <https://www.azatutyun.am/a/1580310.html> (13.02.2019):
174. Թուրք-մեսիսթեթցիները պայքարում են Վրաստանում իրենց տեղը գտնելու համար - <http://www.slaq.am/arm/news/61354/> (13.01.2019):
175. Թուրքերը գինված մտել են Ջավախքի Կարծախ գյուղ, դա-անծեծի ենթարկել պահակին և գողացել 32 անասուն - <https://infocom.am/?p=5279&l=am> (22.05.2019).
176. Թուրքերը Կարծախ գյուղից գողացել են 33 անասուն - <http://javakhkmedia.com/> թուրքերը հատելով վրաստանի - սահմանը - կա/ (16.01.2019).
177. Ծեծկռտուք Ջավախքում՝ հայերի և թուրքերի միջև - <http://araratnews.am/tcetckrtukh-javaxkhum`-hayeri-ev-thurkheri-mijev/> (22.01.2019).
178. **Կարապետյան Ռ.**, Թուրքիա-Վրաստան Ադրբեջան համագործակցությունը և Յայաստանի անվտանգության հիմնախնդիրը - http://www.noravank.am/img/detail.php?ELEMENT_ID=15566 (16.02.2019):
179. **Յարոնթյունյան Դ.**, Թուրք-մեսիսթեթցիներ կամ դանդաղ գործողություն ական - <http://national-idea.am/articles.php?id=113> (13.01.2019).
180. **Յովյան Վ.**, Թուրք-մեսիսթեթցիների Վրաստան վերադարձի խնդրի շուրջ, - http://www.noravank.am/img/detail.php?ELEMENT_ID=460 (02.03.2019):
181. **Մակարյան Վ.**, Յայաթափվող Ջավախքում այսօր արդեն թուրքերն ու ադրբեջանցիներն են տնավորվում - <https://hraparak.am/post/591fa742e3d84d0d37fd05ed> (22.01.2019).
182. **Շաքարյան Ա.**, Թուրք մեսիսթեթցիները՝ տարածաշրջանային գործուն - http://www.noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=539 (16.02.2019):
183. **Վերանյան Կ.**, Վրաստան . մոտեցումներ Ադրբեջանի և Թուրքիայի վրաց համայնքների նկատմամբ - http://www.noravank.am/upload/pdf/125_am.pdf (25.02.2019):

184. Арис
Казинян: Грузия и американо-турецкий проект по возвращению турок-мехетинцев: история и реальность - <https://regnum.ru/news/671851.html> (10.01.2019).
185. Армяне Джавахети обвиняют власти Грузии в противоправных действиях - <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/78636/> (16.01.2019).
186. **Аршба Д. А.**, Этногенез Абхазов, 2015, с. 61-62, - https://www.academia.edu/23023416/Этногенез_абхазов._Д.А._Аршба_2015_г (15.03.2019).
187. **Бугай Н.**, Депортации народов, - https://scepsis.net/library/id_1237.html (07.02.2019).
188. ГД призвала надавить на Грузию в вопросе репатриации турок-мехетинцев - <https://ria.ru/20081017/153397643.html> (17.01.2019).
189. Информационная кампания по грузинскому закону о репатриации в Краснодарском крае - <http://old.memo.ru/hr/discrim/meshi5/mom.html> (22.03.2019).
190. **Калишевский М.**, Турки-мехетинцы: из одного изгнания в другое, ч.2 - <https://www.fergananews.com/articles/6281> (11.01.2019).
191. Карабахские депутаты: Ходжалу стал жертвой политических интриг и борьбы за власть в Азербайджане - <https://regnum.ru/news/962004.html> (25.01.2019).
192. **Мавашев Ю.**, Игры вокруг турок-мехетинцев - <http://www.politrus.com/2015/11/14/ahiskaturks/> (14.01.2019).
193. **Макарычев М.**, Грузия отказалась возвращать турок-мехетинцев - <https://rg.ru/2014/04/08/turki-site.html> (11.01.2019).
194. **Мамедзаде В.**, Закон Грузии «О репатриации»: достоинства и недостатки - <http://newcaucasus.com/society/13095-zakon-gruzii-o-repatriatsii-dostoinstva.html> (22.03.2019).
195. **Мамедов А.**, С реабилитацией ахыска восторжествует историческая справедливость: взгляд из Баку - <http://www.kavkazoved.info/news/2015/02/19/s-reabilitaciej-ahyska-vostorzhestvuet-istoricheskaja-spravedlivost-vzglyad-iz-baku.html> (22.03.2019).
196. **Расулзаде З.**, Грузия готова принять турок-мехетинцев - <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/91205/> (13.02.2019).
197. **Ройтман Л.**, Турки-мехетинцы: в Грузии не желанны, в России незваны - <https://www.svoboda.org/a/24202410.html> (09.03.2019).
198. **Сургуладзе М.**, О некоторых вопросах касающихся союза рыцарей Запада и Востока, ч. 1, с. 122-123 - <http://dspace.gela.org.ge/bitstream/123456789/5021/1/0%20nekotor.%20voprosax%20....pdf> (15.03.2019).
199. Теймураз Ломсадзе: "80-85% мехетинцев – фактически этнические грузины" - <https://www.ekhokavkaza.com/a/25141402.html> (09.01.2019).

200. Турки-месхетинцы в годовщину депортации потребовали реабилитации своего народа - <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/312488/> (13.01.2019).
201. Турки-месхетинцы возвращаются на историческую родину - <https://www.trt.net.tr/russian/turtsiia-i-milosierdiie/2016/03/18/turki-mieskhietintsy-vozvrashchaiutsia-na-istorichieskuiu-rodinu-452959> (14.02.2019).
202. Турки-месхетинцы на юге России отметили 72-ю годовщину депортации - <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/292637/> (13.01.2019).
203. **Тухашвили М.**, Беженцы и вынужденно перемещенные лица в Грузии, - КАРИМ-Восток - Консорциум прикладных исследований по международной миграции (Пояснительная записка 13/104), 2013, с. 4 - http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Note_2013-104.pdf (07.03.2019).
204. **Хизриева Г. А.**, Турки - месхетинцы просят президента Путина о реабилитации - <https://riss.ru/analytics/9354/> (22.03.2019).
205. DATÜB - www.ahiska-gazeta.com/ru/pages/312.html (15.01.2019).

U l q l t p t u

206. Georgia: Meskhetians search for cultural identity (Part I) - <https://www.rferl.org/a/1096532.html> (27.02.2019).
207. Meskhetians or Meskhetian Turks - <https://minorityrights.org/minorities/meskhetians-or-meskhetian-turks/> (10.02.2019).
208. **Nissman D.**, The return of the Meskhetians, - Prism, 1995, Vol. 1, Issue 17, - <https://jamestown.org/program/the-return-of-the-meskhetians/> (10.01.2019).
209. **Osipov A.**, Recent Developments Concerning the Meskhetian Turks in Krasnodar Krai. 2006-2007, Humans Right Centre "Memorial", 2007 - <http://old.memo.ru/hr/discrim/meshi4/MTS%20in%20KK.HTML> (13.01.2019).
210. **Pavin E.**, Population Transfer: The tragedy of the Meskhetian Turks, Cultural Survival Quarterly Magazine - <https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/population-transfer-tragedy-meskhetian-turks> (01.03.2019)
211. **Sumbadze N.**, The Problem of Muslim Population of Southern Georgia: prospects of deportation and the local resistance - <http://www.policy.hu/sumbadze/Nana--Meskhetians5.html> (03.03.2019).
212. Turkey welcomes Meskhetian Turks from east Ukraine - <https://www.worldbulletin.net/diplomacy/turkey-welcomes-meskhetian-turks-from-east-ukraine-h167797.html> (14.02.2019).

Юп л р р т р т u

213. Ahıska Türklerinin 70 yıllık sürgünü - <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/ahıska-turklerinin-70-yillik-surgunu> (28.02.2019).
214. Çınar Ü., Kurt T., Mâcirce-1 (A sub-dialect of the Meskhetian Turkish), 2019 - https://www.academia.edu/38601340/Mâcirce_a_sub-dialect_of_the_Meskhetian_Turkish_2019 (01.04.2019).
215. İbrahimoğlu M., DATÜB, Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ile Bakü'de görüştü - <https://www.ahıska.net/haber/637/datub-disisleri-bakani-mevlut-cavusoglu-ile-baku-de-gorustu> (19.02.2019).
216. İbrahimoğlu M., Dünya Ahıska Türkleri Birliği'nden ERDOĞAN'a destek - <https://www.ahıska.net/haber/638/dunya-ahıska-turkleri-birligi-nden-erdogan-a-destek> (19.02.2019).
217. Ukrayna'daki çatışmalardan kaçan Ahıska Türkleri Erzincan'a getirildi - <https://tr.euronews.com/2015/12/26/ukrayna-daki-catismalardan-kacan-ahıska-turkleri-erzincan-a-getirildi> (24.01.2019).
218. Ukrayna'dan Van Gölü kıyısına: Yeni Ahıska Ahlat - <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ukraynadan-van-golu-kiyısına-yeni-ahıska-ahlat-40116688> (24.01.2019).
219. Zeyrek Y., Ahıska ve Ahıska Türkleri - <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=358721&/Ah%C4%B1ska-ve-Ah%C4%B1ska-T%C3%BCrkleri/-Yunus-Zeyrek-> (27.12.2018).
220. Zeyrek Y., Ahıska ve Ahıska Türkleri meselmeniz, Yeni Türkiye Dergisi, Ankara, 2013 - <http://www.ahıska.org.tr/wp-content/uploads/YENİ-TÜRKİYE.pdf> (24.02.2019).

Վրացეთს

221. ახალციხის მუნიციპალიტეტი - <https://www.akhaltsikhe.gov.ge/ge/samxedro-sakme> (15.02.2019).
222. გვარები სამცხე-ჯავახეთში, კოლაში, არტანუში, ტაოსა და ბორჯომის ხეობაში - <http://www.geogen.ge/ge/treasurege/84/4304/> (18.12.2018).
223. დავით ბაქრაძე: თურქი მესხების რეპატრაციის შესახებ შეთანხმება საქართველომ სრულიად შეასრულა - <http://www.ghn.ge/news/152062> (22.03.2019).
224. დეპორტირებული მესხები: ფერგანამდე და უკან - <http://www.tabula.ge/ge/story/54490-deportirebuli-mesxebi-ferganamde-da-ukan> (12.01.2019).
225. თურქეთი საქართველოსგან თურქი მესხების რეპატრაციის შესახებ შეთანხმების შესრულებას ელოდება - <http://www.ghn.ge/news/152055> (10.03.2019).

226. მაჰმადიანი მესხების რეპატრიაციის საკითხები - <https://ge.boell.org/ka/2011/11/02/mahmadiani-mesxebis-repatriaciis-sakitxebi> (22.03.2019).
227. რეპატრიაციის სტატისტიკა - <http://www.mra.gov.ge/geo/static/1601> (20.02.2019).
228. რეპატრიაციის შესახებ კანონის დასამარება - <http://toleranti.ge/index.php/ka/2017-11-06-08-22-47/32-2017-11-06-09-32-10> (22.03.2019).
229. სტატუსით დაბრუნებულები - <https://www.radiotavisupleba.ge/a/24286762.html> (22.03.2019).
230. სტერეოტიპები რეპატრირებული მესხების მიმართ ქართულ მედიაში - <http://www.media.ge/ge/portal/news/46610/> (22.03.2019).
231. ხაინძრავა მაჰმადიანი მესხების რეპატრიაციის შესახებ საუბრობს - <https://old.civil.ge/geo/article.php?id=12432> (11.01.2019).